

Korok Világképek Egyházak

Studia Ignatiana I.

Egyházak, Korok, Világképek

Studia Ignatiana I.

Egyházak, Korok, Világképek

A Szent Ignác Szakkollégium diákjainak
tanulmányai

Szerkesztette:

Keller Márkus és Terdik Szilveszter

Budapest, 2001

A kötetet támogatta:
Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
ELTE BTK Közművelődési Kuratóriuma

Nemzeti Kulturális Alapprogram

© szerzők

A német fordításokat Balogh Mária,
az angolokat Tóth Gergely és Ambrus Gábor készítette.

A kötet borítóján a vörösberényi Szent Ignác
plébániatemplom
Donátor-ábrázolásai láthatóak
(Bucher Xavér freskói, 1778.)
fényképezte: Németh Gergely

ISBN 963 00 6202 X

Kiadó: Jézus Társasága Alapítvány,
Szent Ignác Szakkollégium

Felelős kiadó: Tomka Emil

Nyomdai előkészítés: Urbán János
Nyomdai munkálatok: Szent Gellért Kiadó és Nyomda

TARTALOM

Előszó	7
MAJOR BALÁZS: <i>Keresztes hadiépítészlet a 12-13. századi Közel-Keleten</i>	9
BOROS ZOLTÁN: <i>Birtokigazgatás Magyarországon a 16. század elején</i>	55
TIMA RENÁTA: <i>Báthori András fiatal évei- egy bíborosi kinevezés a 16. században</i>	83
TERDIK SZILVESZTER: <i>„Madonna delle Vittorie”-A pócsi Mária-ikon bécsi kultuszának hatásai Venetóban</i>	123
CSÁMER CSABA: <i>Zoszima, az ikonikus szerzetes</i>	145
KELLER MÁRKUS: <i>Két elítélőpiskola a Horthy-korszakban</i>	177
POSTA ISTVÁN: <i>A megérthetőség és elbeszélhetőség problémája Mészöly Miklós korai regényeiben</i>	205
BARÁTH KATALIN: <i>Történelem-könyv. Danilo Kiš könyveinek történelemszemlélete</i> ...	239

Előszó

Aki végig lapozza ezt a kötetet, először bizonyára arra lesz kíváncsi, van-e valami mélyebb kapcsolat a benne megjelenős nagyon különböző témájú dolgozatok között. Igaz valamelyest már az is egymáshoz fűzi őket, hogy nagyjából egykorú, „pályakezdő” fiatal tudósjelöltek írásai. De jelent-e közös égboltot a kollégium, amelyben egyetemistaként élnek, otthont találtak a szerzők? Ha valaki arra számítana, netán attól tartana, hogy a jezsuita intézet nagyon hangsúlyozott világnézeti háttérrel, esetleg közös küldetés-tudatot sugall egy ilyen szerteágazó érdeklődésű csoportnak, könnyen meggyőződhet arról, hogy ennek nyoma sincs a kötetben. A tanulmányok jellegét inkább azok a tudományos műhelyek határozzák meg, amelyekbe ezek a fiatalok naponta kijárnak a Szent Ignác Kollégiumból: ki-ki saját tudományos elkötelezettsége szerint. Alaposabb elmélyedés mégis elvezethet annak megsejtéséig, hogy ezeknek a szerzőknek a gondolkodásmódján, munkamódszerén mégis meglátszik a közös szellemi környezet hatása. Ez színezi érdeklődésüket- anélkül, hogy erőszakosan irányítaná vagy épp korlátozná.

A magyar szellemi életben szükség van olyan fiatalokra, akik anélkül, hogy szemellenzővel járnának a világban, otthonosan forognak egyházi levéltárakban, könnyen eligazodnak a Bibliában, „anyanyelvi szinten” értik s beszélnek az egyházas műveltség nyelvét. S ami ennél is fontosabb: magától értetődően tekintik a szónak, a tudománynak azt a szemléletét, amely a keresztény ihletű műveltségben otthonos és hagyományos. Pilinszky János sokszor írt valamiféle „evangéliumi esztétikáról”-ról. Bizonyára van egy evangéliuminak nevezhető tudós magatartás is, amely például arra indítja a tanulmányírót, hogy ne csillogni akarjon, ne hivatkozzék különös és nehezen követhető beszédével, hanem tekintse magát az igazság szolgájának, s legyen minél megbízhatóbb szolgája azoknak is, akiknek ír.

Az itt közölt igényes, érdekes írások olvasgatása közben Pilinszky Jánosnak néhány verssora is eszembe jutott:

Tudod, hogy hány kísértés,
a semmi és üresség késdobáló
hány és hány pokla leskel itt reám?

(Mégis nehéz)

Ezek a fiatalok, bizony, a mai tudományosság kísértései, a „semmi és üresség” poklai közt keresnek eligazodást. Jó, hogy segítik egymást az eligazodásban. Hogy mutáló, még rekedtes hangjuk feltisztuljon, hogy a szavak használatában, az igazság és az igazságra vágyó emberek szolgálatában „evangéliumi” magatartásra törekedjenek. Kötetük: fiatal fáról szedett első kosár gyümölcs. Azt tartják úgy jó, ha minél többen esznek belőle. Érdemes kóstolgatni.

Jelenits István

Major Balázs

Keresztes hadiépítészet a 12-13. századi Közel-Keleten

„A keresztényeknek tapasztalniuk kellett: semmi jele sem mutatkozott annak, hogy az ellenség merész rajtaütései csökkennének; erejüket állandóan frissítették, és mint a hydra, minden egyes emberük elvesztésével új erőre kaptak. Ezért aztán hosszas tanácskozás után a mieink eldöntötték, hogy erődítéseket emelnek (Ascalon) köré. Ezek védelmiül szolgálnak majd eme szörnyeteg ellen, mely egyre növekedett feje elvesztése által, és valahányszor elpusztított, rögvést íjjászületett a mi még nagyobb veszedelmünkre. Ezekbe az erődítésekre könnyen egybe lehet gyűjteni az erőket, melyek a várak közeléből sikeresebben szembeállhatnak az ellenség portyáival. Az ilyen erődök egyben támaszpontokként is szolgálnak, melyekből maga a város ellen is gyakori támadásokat lehet intézni.”
(részlet Túroszi Vilmos krónikájából a muszlim Ascalon körüli keresztes várak építéséről)

Bevezető

II. Orbán pápa 1095. november 28-án elhangzott clermonti beszéde egy olyan történelmi esemény kezdőpontja volt, mely az elkövetkezendő két évszázadban közvetlen befolyással bírt emberek millióinak életére. A keresztes hadjáratok hagyományos nyitányaként számon tartott beszédet követően a Jeruzsálem felszabadítására induló keresztes seregek 15 éven belül négy államot hoztak létre a Közel-Keleten: a Jeruzsálemi Királyságot, az Antiochiai hercegséget, valamint a Tripoliszi és az Edesszai grófságot (1. ábra). A korszak építészeti emlékei közül a védelmi jellegűek a leggyakoribbak, és még a nem katonai rendeltetésű építményeken, köztük templomokon, városi házakon és mezőgazdasági épületeken is gyakran feltűnnek a védelmi elemek.

A kereszties államok nemcsak régészeti és művészettörténeti, hanem például társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból is fontos forráscsoportját alkotó várak részben a kutatási költségek magas volta, részben pedig a térség instabil politikai helyzete miatt kevésbé kutatottak. Ez azért is sajnálatos, mert a Levante kereszties államaiban, speciális helyzetüknél fogva a hadiépítészet rendkívül gyors fejlődésnek lehetünk tanúi, s több, az európai hadiépítészetben elterjedt elem is itt tűnik fel először. A hadiépítészet és a haditechnika fejlődése szoros kölcsönhatásban áll egymással, az egyik által hozott újítások mindig gyors válaszlépésre készítetik a másikat, biztosítva a folyamatos fejlődést. Az olyan "permanens háborús terület", mint amilyen a 12-13. századi Szentföld volt, eszményi terepet nyújtott a hadiépítészet lehető legdinamikusabb fejlődésének. A jelen vázlatos összefoglaló a legújabb, részben saját kutatási eredmények alapján próbálja bemutatni azokat a sajátos tényezőket, melyek a Közel-Keleten letelepedő európaiak hadiépítészetét formálták, az eredményükként létrejött erődítéstípusokat és ezek fejlődését a kereszties államok bukásáig. A tanulmány főként a szerző szűkebben vett kutatási területének számító Szíria és Libanon kereszties emlékéanyagára épül, de ahol szükséges kitekint az ezeken kívül található jellegzetesebb példákra is.¹ A rövid tanulmány objektív terjedelmi

Szeretném kifejezni köszönetemet tanárainak, Buzás Gergelynek, Dr. Laszlovszky Józsefnek, Dr. Iványi Tamásnak és Tüske Lászlónak, a damaszkuszi és bagdadi magyar nagykövetség segítőkész munkatársainak, elsősorban Pereszlényi Zoltán és Juhász Ernő nagykövet uraknak, valamint Szabó László, Takács László és Papp József első titkároknak. Hálával gondolok az Oktatási Minisztérium munkatársának Ladányi Évának és a bejrúti Szent József Egyetem magyar származású jezsuita a professzorának, Szabó Lászlónak a nagylelkű segítségére. Köszönettel tartozom a Szíriai Műemlékvédelmi Főhatóság által kibocsájtott kutatási engedélyért és a szíriai szakemberek, elsősorban Dr. 'Abdalrazzāq Mu'azz és Haytham Hasan segítőkészségéért. A Magyar Ösztöndíjbizottságtól nyert szíriai ösztöndíjaim alatt végzett terepmunkákat a Faludi Ferenc Akadémia, a Pro Renovanda Cultura Hungaria Alapítvány és családi barátom Korsós Imre támogatásával végeztem.

¹ A közel-keleti kereszties településeknek és váraknak legalább két (arab és középkori európai), de a legtöbb esetben ennél is több (héber, arámi, görög, római) neve van. A helynevek keveredésének elkerülése végett a tanulmányban a legelterjedtebb középkori európai elnevezéseket használom. Amennyiben a tárgyalt helyiségeknek létezik ismert magyar névváltozata

korlátok miatt elsősorban a főbb kategóriák és periódusok jellegzetes emlékeken keresztül történő bemutatására törekszik így csak néhány esetben érinti a térség különböző hadiépítészeti tradíciói közti esetleges kölcsönhatás problémakörét.

A Tényezők

Történelmi keret

Az első kereszties hadjárat és az ezt követő államalapítás meglepően gyors sikereit alapvetően a muszlim világ nagyfokú megosztottsága tette lehetővé. Ezt az európaiak számára kedvező állapotot az 1140-es évektől kezdődően az iszlám olyan illusztris személyiségei próbálták megszüntetni, mint 'Imād ad-Dīn Zankī Edessza meghódítója, majd pedig fia Nūr ad-Dīn Mahmūd, a muszlim Szíria egyesítője. Törekvéseikre Salāh ad-Dīn szultán Egyiptom és Szíria egyesítője tette fel a koronát. 1187 júliusában Hattūnnál megsemmisítette a Jeruzsálemi királyság seregét, Türosz kivételével elfoglalta a rangidős kereszties állam egészét és 1188-as hadjáratával súlyos csapást mért az Antiochiai hercegségre és a Tripoliszi grófságra is. Csak az Oroszlánszívű Richárd személye révén legendássá lett harmadik kereszties hadjárat tudta meghosszabbítani a szentföldi latin jelenlétet még egy évszázaddal.

A XIII. századra szinte csak egy vékony tengerparti sávra korlátozódó kereszties területeket Salāh ad-Dīn halála után kevés külső támadás érte. Utódait az ajjúbida uralkodókat sokkal inkább a családon belüli riválisaik problematikája foglalkoztatta, mint a keresztények elleni szent háború, a dzsihád. Ez a helyzet azonban a század második felében egy új dinasztia, a mamlúkok hatalomra

(pl. Jeruzsálem, Türosz), természetesen ezen szerepel a szövegben.

jutásával gyökeresen megváltozott. Az ajjúbidák hatalmát megdőntő mamlúkok szigorúan központosított katonáállamának három nagy szultánja Baybars, Qalāwun és al-Ashraf szisztematikusan mért csapást csapás után a kereszties államok maradványaira, míg végül 1291 nyarának végére végleg felszámolták a keresztiesek szentföldi bázisait.

Geopolitikai keret

A régió nemcsak a 12–13. századi kelet és nyugat előinek, hanem az afrikai és arábiai kontinentális lemezek ütközőpontja is volt. A két lemezt elválasztó Kelet-Afrikai árokrendszer északi fele a mai Törökország déli részén található Taurus hegységől a Vörös-tengerig tartott, s többek között az Orontész folyó völgye, a Jordán forrásvidéke, a Galileai-tó, a Jordán völgye és a Holt-tenger völgye alkotta. Az árokrendszer a peremlein létrejött hatalmas hegységláncokkal egyrészt alapvetően meghatározta a földrajzi környezetet, másrészt az ilyen területekre jellemző intenzív földrengéses tevékenységgel erőteljesen beleszólt az építéstörténetbe. A kereszties államok határai csak ritkán nyúltak túl az árokrendszer nyugati peremét szegélyező Ansáriyya és Libanon-hegységen s a Jordán völgyén, melyek a kereszties államok legfontosabb területét a partvidéki síkságot és dombvidéket választották el a Közel-Kelet szilárdan muszlim kézen levő területeitől. Többek közt ez a tény vezetett néhány korai kutatót arra a téves következtetésre, hogy a keresztiesek egy a fent említett terepadottságokat kihasználó egységes védelmi rendszert építettek ki, melynek első vonalát a határokon épített őrtornyok és kiserődök, második vonalát a belső területek központi erődjei, a harmadikat pedig a nagy tengerparti városok alkották.² A minden tényező figyelembevételével összeálló kép azonban sokkal

² pl.: Rey 1871, 4.; Deschamps 1934, 16–42.

összetettebb és sokszínűbb. A keresztiesek várainak elhelyezkedése jóval egyenetlenebb és esetlegesebb, funkcióik sokrétűbbek és a várakat építő társadalom csoportjai sokkal függetlenebbek voltak annál, minthogy egy ilyen átgondolt rendszert hozzanak létre.

Demográfia és felekezeti összetétel

Az eddig végzett demográfiai kutatások szerint a négy kereszties államban élő európaiak száma nem haladta meg a 200–250.000 főt, s ebből 100.000–140.000 a Jeruzsálemi királyság területén élt a lakosság 15–25%-át alkotva.³ A kutatók többségének véleménye szerint alapvetően ez a tény határozta meg azt, hogy a kisebbségben levő európai népesség jó része már a betelepülés kezdetén a biztonságosabb tengerparti városokba koncentráldott.

A levantei keresztény lakosság iszlamizációs folyamatának sebességéről nincsenek biztos információink. Fontos tudni, hogy a mai napig nem tisztázott kellőképpen a kereszties-kori Közel-Kelet lakosságának felekezeti megoszlása, pedig az adott korban nem az etnikai, hanem a vallási hovatartozás volt a döntő. Míg a korábbi kutatás afelé hajlott, hogy muszlim többséget, vagy egyenlő arányú muszlim–keresztény felekezeti megoszlást feltételezzen Palesztína területén,⁴ újabban több kutató is arra a megállapításra jutott, hogy a kereszties korszakban még a keleti keresztények alkották a palesztínai területeken a többséget.⁵ A keresztények aránya mind az Antiochiai hercegség, mind pedig a Tripoliszi grófság területén magasabb volt, mint a Palesztínában, sőt ez utóbbi kereszties államban erősen valószínűsíthető a jelentős keresztény többség. Az európai lakosság és a keleti keresztények viszonya sem tisztázott kellőképpen. A nyugati és a különböző keleti keresztényeket

³ Ellenblum 1998, 31; Russell 1985.

⁴ Cahen 1954, 6–7.; Hitti 1972, 212.

⁵ Mayer 1988, 154; Gil 1992, 170–172.

heterogén és összetett egységekként kell kezelnünk, melyek kapcsolatrendszere legalább annyira komplex és ambivalens volt, mint az összetételük. A demográfiai arányok bizonytalansága, a felekezeti közti kapcsolatok tisztázatlan volta és a kereszties vidéki településhálózat feldolgozatlansága sajnos nem teszi lehetővé, hogy pontos képet vázolhassunk fel a kereszties város és a vidéki települések valós súlyáról a kereszties államokban.

A kereszties városok

A szárazföld belsejében fekvő városok

A keresztiesek nem alapítottak új városokat az újonnan elfoglalt területeken, a meglévőbe települtek be és azok védelmi elemeit bővítették. A városok túlnyomó többségét a tengerparti kikötővárosok alkották, s csak néhány város állt a szárazföld belsejében,⁶ melyek a hattíni csatát követően nem, vagy csak rövid időre kerültek vissza kereszties kézbe. A szárazföldi városok általában gyengén erődített helyek voltak, és néhányban semmiféle védmű nem épült. Ezekben támadás esetén egyedül a templom épülete nyújtott menedéket. Egyértelmű kivételt képezett Jeruzsálem, a rangidős kereszties állam fővárosa. A város 1099-ben történt elfoglalása után a keresztiesek nemcsak az ostrom okozta sérüléseket javították ki, hanem az elkövetkezendő évtizedekben tovább bővítették a város védműveit. A későbbi átépítések miatt a jeruzsálemi városfalnak csak egyes szakaszairól és néhány kitörőkapuról lehet kimutatni a kereszties eredetet, de több városkapunál nyilvánvaló a bővítés. A meglévő Szent István kapu elé egy zárt udvar épült, melybe a Szent István kapu falsíkjára

⁶ Ilyen városnak tekinthető település volt Banias, Hebron, Lydda, Nablusz és Názáret

merőleges egyik falba épített kisebb kapun keresztül lehetett bejutni. Az így kialakított barbakánhoz egy templom és egy valószínűleg vámházként használt épület is csatlakozott.⁷ Hasonló előudvar épült a Damaszkuszi kapu elé is. A keresztiesek érkezésekor még csak egyetlen - az ún. Dávid - toronyból álló „citadellát” az 1160-as 1170-es években kibővítik. Az újonnan épített tornyokkal tagolt kerítőfal előtt a leírások szerint árok és egy külső fal is állt.⁸

Kereszties kikötővárosok

A tengerparti városok többsége síkvidéken feküdt és csak néhánynál segítették a terepadottságok a védelmet.⁹ A legjellegzetesebb és legjobb állapotban megmaradt 12. századi kereszties kikötőváros Giblet az ókori Búblosz helyén épült a libanoni tengerparti síkságon (2. ábra). A kereszties kikötővárosokban három fő védelmi elemet lehet elkülöníteni: a kikötői védműveket, a városfalat és a rendszerint a városfal egyik sarkában álló városi erődöt.

A kikötővárosok létfontosságúak voltak az egyre fokozódó emberhiánnyal és gazdasági gondokkal küzdő kereszties államok fennmaradása szempontjából. A kikötők voltak a keresztény flották által uralt földközi-tengeri utánpótlási vonalak szentföldi kapui. Ezeket keresztül áramlott a Közel-Keleten létrehozott „nyugati államok” fenntartásához nélkülözhetetlen fegyveres, hadianyag és később egyre nagyobb mértékben az élelmiszer utánpótlás. Giblet kikötői védműveit az erődített mólók alkották végükben egy-egy toronnyal. Leírásokból tudjuk, hogy a kereszties

⁷ Boas 1999, 19.

⁸ Boas 1999, 17.

⁹ Jellegzetes kivétel volt Türosz, mely egy félszigeten feküdt és Arsuf, mely a palesztin tengerpart egy szakaszát jellemző magas szirtvonulat egy pontjára épült.

kikötőket a mólók tornyai közé kifeszített vasláncokkal zárták el, s a láncokat a vízszint alá kellő mélységre leengedve nyitották ki a hajók számára.

A kikötővárosok második jellegzetes védelmi eleme a tornyokkal tagolt városfal volt. Giblet városfala a klasszikus 12. századi típusba tartozik a falsíkból csak kissé kiemelkedő, négyzetes alaprajzú, kétharmad részt tömör tornyokkal. A városfal előtt feltehetően szárazárok húzódott, mely elsősorban az ostromgépek távoltartását szolgálta.

Többek közt két fontos tényező is közrejátszott abban, hogy a kikötővárosokban legalább egy városi erődöt is találunk. Az egyik az emberhiány volt, melynek következtében még a Gibletéhez hasonlóan rövid városfalakat is csak egy ideig tudták védeni. Ez szükségessé tette, hogy a város területén belül még legalább egy, kisebb alapterületű megerősített objektum legyen, ahol a védők megfogyatkozott csapata tovább tudta magát tartani. A másik motivációs tényező társadalmi volt: az európai gyakorlattal szemben, ahol a nemesség nagy része vidéki rezidenciájában élt, a szentföldi latin arisztokrácia – részben biztonsági okok miatt – döntő többségében városlakó volt. Gibletben csak egy belső vár épült (3. ábra), mely a város genovai hűbérurainak, az Embriaco családnak volt a rezidenciája, de nagyobb városokban gyakran több városi erőd, lakótorony, vagy komolyan megerősített épület is magasodott.¹⁰

Giblet vára a többi városi erődítményhez hasonlóan önálló védelmi egység volt. A vár két fő eleme közül az egyik a *castrum*,¹¹

¹⁰ A Jeruzsálemi királyság legjelentősebb kikötővárosában, Akkóban a királyi erőd mellett külön vára volt a johannitáknak és a templomos lovagrendnek, s emellett önálló védművekkel rendelkeztek a különböző itáliai városállamok negyedei is.

¹¹ A rómaiak erődített katonai táborából eredő *castrum* alaprajz az ókorban és a későantikvitásban igen elterjedt volt mind a Közel-Keleten (görög *tetrapyrgion*), mind pedig Európában (latin *quadriburgium*). A síkvidéki erődítéseknel közkedvelt forma a muszlim hódítás után is tovább él az omajjád palotaépítészetben és a későbbi muszlim erődítésekben is feltűnik. A Római Birodalom nyugati felén is számtalan *castrum* épült, melyet a középkorban is használtak, így az esetleges előképek mind Európában, mind pedig a Közel-keleten megtalálhatóak voltak.

azaz a nagyjából szabályos négyszög alaprajzú (40 x 45 m oldalhosszúságú) négy saroktoronnyal megerősített kerítőfal igen gyakori megoldás volt a sík terepen épült keresztes erődöknél. A második elem, a várudvar közepén emelkedő hatalmas lakótorony, francia nevén *donjon* szintén elengedhetetlen része a 12. századi keresztes hadiépítészetnek. A két elem kombinálása sikeres, ám nem túl gyakori megoldás volt a keresztes hadiépítészetben.

A négy saroktorony oldalazótüze aktívabbá tette a védelmet, s a falak közelébe jutást a részben sziklába vágott, részben kifalazással létrehozott széles árok nehezítette. Már a 12. századi ostromlók eszköztára is meglehetősen gazdag volt, melyben többek közt az ostromtorony, a különböző falbontó gépek, a 12. század első felében még nem túl nagy hatásfokkal üzemelő hajítógépek és az aláaknázás volt. Ez utóbbi menetéről és hatásfokáról nagyon pontos korabeli leírások maradtak fenn. A speciálisan kiképzett aknászcsapatok egy faszervezettel alátámasztott alagutat fúrtak az elpusztítandó falszakasz alá. Az alapozáshoz érve a folyosót kiszélesítették, és a falak alól kibontott földet aládúcolással helyettesítették. A munka végeztével a gyúlékony anyagokkal feltöltött üreget meggyújtották, és ha jól tervezték meg az aknát az aládúcolás elhamvadásakor a kiszemelt falszakasz leomlott. Az akna ellen nehéz volt a védekezés. Az ellenaknák sikerére rendszerint kevés esély volt. Fontos volt tehát a fal minél hatékonyabb statikai megerősítése. A keresztesek által alkalmazott legelterjedtebb módszer az antik oszlopoknak a falszövetbe történő merőleges beépítése volt. Az olyan antik rommezők, mint amilyen Búblosz volt, bővelkedtek a római gránitoszlopokban. Az oszlopok tömeges beépítése jelentősen javította a falak stabilitását, mely nemcsak az esetleges aláaknázás, hanem a Levantén igen gyakori földrengések pusztításának mértékét is jelentősen csökkentette. Az ellenség ostromgépeit rendszerint rajtaütésekkel igyekeztek elpusztítani a védők, ezt

szolgálták a *castrum* saroktoronyai tövéből nyíló kitörőkapuk.¹² A vár falán csak egy nagyméretű kapu nyílt, melyet az árokba épített hatalmas kőpillér tartotta faszerkezetes hídon keresztül lehetett elérni. Ostrom esetén a híd faelemei könnyen elpusztíthatóak voltak, lehetetlenné téve a hozzáférést a falsík felső felén elhelyezett kapuhoz.

A várudvar közepén magasodó hatalmas lakótorony egyértelműen középkori európai eredetű elem a szentföldi várakban.¹³ Giblet várának lakótornya egy tipikus 12. századi kereszties lakótorony. A 22 x 18 m alapterületű torony két, enyhén csúcsos dongaboltozattal fedett szintből áll, a torony alatt pedig ciszterna található. A bejárat a várudvar eredeti talajszintje felett több méterrel helyezkedett el, s faszerkezetes, könnyen lebontható feljáró vezetett fel hozzá. Az ajtó a földszinti helyiségbe nyílt, az emeleti helyiséget a fal vastagságában futó lépcsőn keresztül lehetett elérni.¹⁴ A várak egyik legelsőként elpusztuló része, a falkorona Giblet esetében is leomlott, de egy múlt századi felmérésen jól látszik a *donjon* tetején ekkor még egy ponton álló falcsontokból a jellegzetes 12. századi kereszties falkorona szerkezete. Ez kétszintes volt. Az első szintet a vastag falban kiképzett lőrés, a másodikat a fal tetején futó gyilokjáró és pártázat alkotta. Ennek legépebb 12. századi példáját Saone várában találjuk (6. ábra). Az ilyen lakótoronyok egyértelműen a passzív védekezésre eszközei voltak a várakban. A torony falait csak ritkán törték át lőréssekkel, hogy minél kevésbé gyengítsék meg a falszerkezetet, a torony falsíkjait nem tudták oldalazótűzzel fedezni, s a falkorona

¹² Akkó 1291-es ostromának leírásából tudjuk, hogy a védők nem zárták be a városkapukat, mely egyrészt lehetővé tette, hogy bármikor meglepetésszerűen kicsapjanak az ellenséges táborra, másrészt a falak teljes hosszában örködésre kényszerítették az ellenfelet. Prawer 1972, 322

¹³ A kereszties várakban oly gyakori lakótoronyokhoz hasonló struktúrákat sem a muszlim, sem a bizánci, sem pedig a térség harmadik meghatározó hadiépítészeti tradíciója, az örmény nem ismert.

¹⁴ A kereszties hadiépítészetben igen ritka volt a csigalépcső alkalmazása, s többnyire csak 13. századi emlékegyen figyelhető meg. Az egyes toronyoknál négy méteres vastagságot is meghaladó falak ideálisak voltak a jóval egyszerűbb egyenes lépcsősorok építésére.

kétszintes lőrésorát leszámítva alig tudtak veszteségeket okozni az ostromlóknak. A toronyok hatalmas tömbje viszont a vár eleste után is jó ideig biztonságot nyújtott az ide visszahúzódó védőknek, akik ellátását a feltehetően az első szinten felhalmozott élelmiszerkészletek és a torony alatti ciszterna vize biztosította.

A kereszties lakótoronyok szinte kivétel nélkül két szintből álltak és alacsonyabbak voltak, mint európai társaik többsége. Ennek magyarázata a hatalmas és igen nehéz kőboltozatok kizárólagosságában rejlik, melyekből soha nem építettek kettőnél többet.¹⁵ A keresztiesek egy-két kisebb lakótoronytól eltekintve soha nem alkalmazták az Európában bevett faszerkezetes szintelválasztó födémekeket, és az épületek külső felületein is tartózkodtak a faszerkezetek (pl. sátoztetők, famennyezet, fa gyilokjáró...stb.) alkalmazásától. Igen elterjedt nézet volt korábban a fahiányt okolni a fában Európánál valóban szűkösebben ellátott Közel-Keleten. A magyarázat azonban mégsem ez, hiszen a hatalmas boltozatok emeléséhez nélkülözhetetlen zsaluzatokhoz is nagy mennyiségű és jó minőségű fa kellett, s a mai napig is lenyűgöző méretű boltozott terek tanúsága szerint a keresztiesek meg is szerezték a kellő mennyiséget.¹⁶ Az elsődleges indok valószínűleg sokkal inkább abban a tényben keresendő, hogy Európával ellentétben a Közel-Kelet olyan terület volt, ahol már a kereszties hadjáratok előtt több száz évvel használták a görögtűzként ismert, gyakorlatilag olthatatlan vagy csak igen nehezen oltható elegyet.¹⁷ A görögtűz és ennek arab változata a nafta ellen csak egyetlen hatékony védekezés volt: a gyúlékony anyagok alkalmazásának kerülése a várak exponált részein.

¹⁵ A két eddig ismert lehetséges kivétel háromszintes boltozott toronyra Iudin és Gabaa várában található. Boas 1999, 95.

¹⁶ Nem szabad elfelejteni, hogy a középkorban a Közel-kelet hegységeiben még jóval nagyobb kiterjedésű erdők voltak, és a kiváló minőségű faanyagot adó, foltokban a mai napig megmaradt libanoni cédruserdők nagy része a keresztiesek fennhatósága alatt levő területeken feküdt.

¹⁷ A görögtűz történetének és szakirodalmának összefoglalásához lsd.: Ellis 1973, a középkori gyújtógyegek általános összegzéséhez lsd.: Oxford 1956

A keresztések erődítések falszerkezete gyakorlatilag minden esetben ugyanazt a mintát követte. Két köpenyfal közé habarccsal összefogott terméskő és kőtörmelék töltést öntöttek. Ami a legjelentősebb eltéréseket mutatja, az a falak külső felületét alkotó kövek megmunkálási módja. A 12. században igen jellemző volt főként a nagyobb erődítéseknel az ún. púpos kváderek alkalmazása. Ez a kváderkövek kifelé néző oldalának széleit szabályosan visszafaragva jött létre, két fő típusa abban különbözött, hogy a néhány cm széles „visszafaragott keretből” kitüremkedő középső részt megmunkálatlanul hagyták, vagy ahogy Giblet kváderei esetében is látjuk, egyenletesen simára faragták. A technika a bronzkor óta ismert volt a Levante térségében¹⁸ és az ókori Büblosz több épülete is ilyen kövekből épült, mely kövek egy részét a keresztések többek közt a *donjon* építéséhez használták fel újra. Megjegyzendő azonban, hogy Gibletben a keresztések által faragott külső felületekre kerülő kváderek is púposak.

Az uralkodói erődépítés

A keresztések érkezésük első pillanatától erődítések tucatjait építették az újonnan elfoglalt területeken, s ebben az erődépítési lázban természetesen a keresztés államok vezetői jártak élen. Ezek az építkezések egyaránt jelentették a már meglevő erődítések rendbehozatalát, új elemekkel bővítését esetleg teljes újjáépítését és új erődítések, várak emelését stratégiailag fontos helyeken.

Voltak olyan erődök, melyek már akkor felépültek, amikor a megszerzendő ellenséges objektum még ostrom alatt állt. Ebbe az ún. támadóvárak kategóriába tartozott a majdani Tripoliszi grófság székhelyének első keresztés vára is. A tengerparton álló Tripoli városát több éven keresztül ostromolták a keresztések, s

¹⁸ Jacobson 2000, 139.

csak 1109-ben sikerült elfoglalni a három keresztés állam egyesült seregeinek egy genovai flotta segítségével. A város nagy kiterjedésű volt, az ostromot elkezdő Toulouse-i Rajmund serege kicsi, ezért Rajmund, aki „Eltökélten igyekezett minden lehetséges eszközzel kiűzni keresztények ellenségeit ezekről a területekről, erődöt építtetett a Tripoli városával szemközt, körülbelül két mérföldre levő hegy tetején. (...) A Zarándokhegy¹⁹ mind a hely természetes fekvése mind pedig az építők hozzáértése folytán jól megerősített hely. Ezt bázisként használva szinte naponta új bajokat okozott Tripoli népének. Állandó rajtaütéseinek eredményeképp az egész környék lakói, sőt azok is, akik magában a városban laktak, rákényszerültek, hogy éves adót fizessenek neki és minden ügyben így engedelmeskedtek neki, mintha a város korlátlan ura lett volna.”²⁰

Tripoli várát többször átépítették, de néhány eleme valószínűleg még az első építési periódusból származik. Az ekkor emelt vár magját egy 17 x 11 m alapterületű kétszintes lakótorony alkotta. Egy várudvar is csatlakozott a toronyhoz. Az udvar oldalazótornyok nélküli kerítőfalának alapozását és annak kis támpilléreit a későbbi 12. századi falon belül néhány méterre tárták fel.²¹ Tripoli városának elfoglalása után a grófok rezidenciájaként szolgáló egykori támadóvár körül egy új város jött létre.

Az 1153-ig fátimida kézen levő Ascalon városa körüli „várgyűrű” a muszlim helyőrség keresztés területek ellen intézett támadásai semlegesítésére építették a jeruzsálemi királyok. A láncolatot Bethgibelin (1136), Ibelin (1141), Blanchegarde (1142) új vára és az ősi Gáza romterületén újjáépített és megerősített település (1150) alkotta. Ezen várak példája is jól mutatja, hogy a keresztés erődítések nem előre megtervezett egységes védelmi vonal elemei, hanem többségükben a keresztés hódítás folyamatának termékei voltak, s nem a végleges határvonalat jelölték. Várak építését és települések megerősítését általában az

¹⁹ Az építők eredetére utalva így nevezték el a várat.

²⁰ A History of Deeds I., 454.

²¹ A legújabb munka Tripoli váráról: Salamé-Sarkis, 1980.

aktuális kihívásokra adott válaszként kell tekintenünk.

Az alapvetően síkvidéken álló új várak közül Ibelin, Blanchegarde és Gáza vára egyértelműen *castrum* volt, míg Bethgibelin összetettebb formát mutatott. Az 1170-ben Amalrich király építtette Darum határvára szintén négy saroktoronyos négyzetes alaprajzú erődítés volt, melyben az egyik saroktorony jóval nagyobb méretű volt a többinél. A várak építése nemcsak védelmi és támadó célokat szolgált, hanem mint azt a Blanchegard építéséről szóló beszámoló is tanúsítja, gazdasági szempontból is hasznos volt. *„Az eredmény pedig az lett, hogy mindazok, akik a környező területeken éltek, nagy bizalmat fektettek ebbe a várba éppúgy, mint a többi erődítésbe, és számtalan suburbium nőtt ki körülöttük. Számtalan család telepedett le ott és hasonlóképpen sok földműves. Az egész környék sokkal biztonságosabb lett, mivel a hely lakott lett és lehetségessé vált a környék sokkal bőségebb élelmiszerellátása.”*²²

Egy gyakorlatilag erődítetlen területen, az I. Balduin jeruzsálemi király által 1115-ben megkezdett expanzív politika eredményeként jöttek létre a Jordán folyótól keletre és a Holt-tengertől délkeletre fekvő területek erődítései. Ezen várak többsége a „Királyok Útjaként” ismert ősi karavánutat ellenőrizte, mely az egyetlen szárazföldi összeköttetést biztosította Szíria és Egyiptom között és a legfontosabb zarándokút volt Szíria muszlim központjai és az Arabiai félszigeten fekvő Hidzsász szent városai, Mekka és Medina közt. Oultrejourdain Seigneury megalakítását követően az út nagy része keresztes fennhatóság alá került. A „Jordánontúli főhűbér” ritkán még ma is felbukkanó nézetek ellenére nem tudta hermetikusan elzárni a muszlim világ e három fontos területe közti szárazföldi összeköttetést. Nem is ez volt a feladata. Oultrejourdain mindössze hét vára a karavánút fontos vízforrásai mentén épült, így lényegében kikerülhetetlenek voltak. Viszonylag kis létszámú helyőrségeik feladata a környezetükben áthaladó karavánokra kivetett adó begyűjtése volt, nagyobb

²² A History of Deeds II., 132.

seregátvonulásokat nemhogy megakadályozni, de még csak megzavarni sem tudtak.

Az itteni félsivatagos hegyvidéken álló várak alaprajzát többnyire a környezet határozta meg, így szabályos *castrumok*kal nem találkozunk. A szabályosságra törekvés legsikeresebb példája a Li Waux Moïse (Mózes völgyei) néven ismert keresztes erődítés a világhírű petrai romterülettől nem messze. A hozzávetőlegesen 100 x 35 m alapterületű erődítés egy sziklanyeregére épült, a homokkő-sziklából kifaragott kaputornyához csak egy mesterségesen kimélyített és függőleges falú vízmosáson átívelő faszerkezetes hídon át lehetett eljutni. A természetes és mesterségesen kifaragott meredélyek peremén futó kerítőfal néhány tornya négyzetes alaprajzú kevés lőréssel, a fal belső oldala mentén több helyen helyiségek nyomai és egy kápolna maradványai látszanak. A déli falszakasz közepén álló nagyméretű torony szolgálhatott *donjon*ként. A nehezen áttekinthető terepen, mély vízmosások szabdalta homokkősziklák közt fekvő vár megfigyelőhely szerepét jól illusztrálják a környező magaslatokon elszórt őrtornyok maradványai és az ezekhez, valamint a fontosabb kilátópontokhoz vezető sziklába vájt lépcsősorok.²³

A stratégiai jelentőségű pontokat nem minden esetben várak, hanem gyakran csak tornyok ellenőrizték. Ilyen tornyok álltak a libanoni tengerpart mentén, általában a Libanon-hegységből érkező folyók torkolatánál. A legépebben a Burj al-Fidarként ismert őrtorony megmaradt meg közülük a keresztes Gíbet közelében (9. ábra). A kétszintes torony falsíkjain felűnő a lőrések magas száma és az aktívabb védelmet segíti a torony tetején végigfutó konzolsor, mely egy a falsíkból kiugró, így a konzolok közein át a falak tövét fedezni képes pártázatot tartott.²⁴

Egy különös és a források tanúsága szerint igen elterjedt

²³ A vár és a benne talált középkori leletanyag jó összefoglalását adja: Marino, 1990 és Brown, 1987.

²⁴ Deschamps 1973, 329; Nordigian 1999, 73.

kategóriáját alkották a keresztés váraknak a barlangerdők.²⁵ Ezek rendszerint a mészkősziklák természetes üregeinek tovább bővítésével készültek, s általában még kőrészekkel átlukasztott falsíkok is védték az exponáltabb üregek bejáratát. A rendszerint többszintes barlangerdők megközelítése igen nehéz volt, mivel a védők által pásztázott sziklafalakon vezetett fel a keskeny ösvény. A védők ellátását mesterséges ciszternákba gyűjtött vízkészletek és a tárlóknak kivájt sziklaüregekben raktározott élelem biztosította.²⁶

A nagyhűbéresek magánvárai

A 12. század első fele az expanzió korszaka volt a keresztés államok történetében, s a keresztés államok vezetőinek főhűbéresei az európai gyakorlatnak megfelelően igyekeztek a városoktól távolabb, többnyire hegyes terepen felépíteni a rezidenciaként szolgáló magánváraikat. Így tett az Antiochiai hercegség második legbefolyásosabb családjának a feje, Robert du Saone is, aki a 12. század legelején nekifogott a keresztészek által Saone-ként ismert vár építésének (4. ábra). Saone nemcsak a legnagyobb és legjobb állapotban megmaradt példája a 12. századi nagy magánváraknak, hanem azért is egyedülálló, mert 1188-as muszlim kézbe kerülését követően többé nem szerezték vissza a keresztészek és így tisztán megmaradtak a 12. századi építészeti elemek. A várak többségének esetében ezek többnyire áldozatul estek a 13. századi „hadiépítészeti forradalom” átalakításainak.

A 700 m hosszú sziklasarkantyún elnyúló vár az észak-szíriai Ansáriyya-hegység belsejében található, távol a keresztés korban fontos településközpontoktól és főútvonalaktól. A

²⁵ A barlangok elterjedt középkori használatáról lsd.: Abdul-Nour 1991.; Szíria északi felének barlangerdőjeiről lsd. Major 2000, 45;

²⁶ Ezek egyértelmű maradványai megtalálhatóak a keresztészek által Cave de Tyronnak hívott barlangerdőben, ahol a ciszterna feltöltését egy több km-re levő forrás vizét az erődítés ciszternájába vezető csatorna biztosította. Deschamps 1939, 210–220.

helykiválasztás alapján építettői inkább biztonságos családi menhelynek szánhatták. A várhely legmagasabb pontján már állt egy 10. századi bizánci erőd és több falvonulat is, a legkeletibb előtt egy sziklaárok. A keresztészek azonban a bizánci védelmi elrendezésnek csak néhány kisebb elemét megtartva alakították ki saját várukat.

Mindenekelőtt tovább mélyítették azt az árkot, amelyik a két oldalt mély folyóvölgyekkel határolt sziklasarkantyút leválasztja a hegy többi részéről. Sziklába vésett árkokat gyakran találunk hegyes vagy dombos vidéken épült keresztés erődöknél, de a saone-i árok méretei egyedülállóak. A 156 m hosszú árok 28 m mély, szélessége 14 és 20 m közt váltakozik.²⁷ A lenyűgöző méretű árok nemcsak az ellenség és ostromgépei távoltagejét szolgálta.²⁸ Az innen kikerülő körülbelül 170.000 tonna kő a vár építőanyagaként lett hasznosítva. A sziklafalba vájt gerendafészek alapján valószínűsíthető, hogy az árokban békeidőben faszerkezetes karámok állhattak, az árok közepe táján magasan a sziklafalba bevágott nyílás pedig egy börtönként használt mesterséges üreg bejárata volt.²⁹ A várárok északi felében egy ponton középen meghagytak egy sziklaoszlopot, mely az árok peremén húzódó várfal egyetlen kapujához vezető faszerkezetes hidat támasztotta alá.

Saone egy alsó és egy felső várból áll, melyeket egy kisebb sziklaárok választ el egymástól. A nagy és a kis sziklaárok között, a sarkantyú keleti felén épült ki a felsővár. Ebbe az árok felőli kisméretű kaput és az alsóvár felé nyíló kaputornyot leszámítva egy főkapun lehetett bejutni, mely a déli völgyből nyílt. A kaputorony jellegzetes példája a keresztés várak kaputornyainak. A szurokőnő által védett kapun belépve 90°-os fordulatot kell tenni a továbbjutáshoz, mivel az udvarra csak a völgybe nyíló kapu falára

²⁷ Burns 1992, 186.

²⁸ A keresztés várak árkaiknak nem hadi célokra történő hasznosításának példáit lsd.: Molin 1997, 374–375. és 380.

²⁹ Deschamps 1973, 231.

merőleges falsíkon nyíló kapun keresztül lehet bejutni. Ebből a földszinti helyiségből nem lehetett elérni az első emeletet, ahonnan a bejáratot védő szuroköntőt lehetett műlődtetni.³⁰

Ha egyszerűen akarjuk leírni, Saone felső vára egy kerítőfalra felfűzött lakótoronyok összességéeként is felfogható. A klasszikus 12. századi kereszties *donjon* típust követő négy lakótorony közül három különlegessége az a védelmi szempontokkal nem törődő, szokatlanul nagy ablaknyílás, mely a toronyok elsődlegesen rezidencia funkciójára utal. A kereszties felsővár egyértelmű központja a nagyárok peremén álló, hatalmas méretével a többi háromtól elütő nagy *donjon* (5. ábra). Ez a 24,5 m hosszú, az alapoknál 5 méternél is vastagabb oldalfalaival, két boltozott szintje hatalmas belső tereivel és a falvastagságban futó lépcsősorokon keresztül elérhető tető teljes épségben megmaradt pártázatával a legszebb 12. századi kereszties lakótorony.

A felsővár területén egy egyhajós kápolnát és két nagyméretű boltozott ciszternát is építettek a keresztiesek. A nagyobbik ciszterna egy enyhén csúcsosodó dongaboltozattal fedett 32 m hosszú és 10 m mély csarnok, melybe a többi fedett ciszternához hasonlóan valószínűleg kerámiacsöveken vezették be a lapos tetőkön összegyűlt esővizet. A terem falait a római kor óta használt ún. hidraulikus habarccsal vakolták, mely téglá és cseréptöredékek zúzalékát tartalmazva jobban szigetelt, mint a hagyományos habarcs.³¹ A ciszterna aljáig lépcső vezetett le.³²

Saone mai napig sűrű bozóttal benőtt alsóvárának területe

³⁰ A haladási irányt L-alakban megtörő kapu, mint azt az iszlám művészettörténet jeles kutatója, Creswell bebizonyította, minden valószínűség szerint nem későantik találmány, hanem a keleti hadiépítészetből átvett, és a muszlim hadiépítészetben rendkívül elterjedt, védelmet segítő elem. (Creswell 1932, 100–108.) Nem bizonyított azonban, hogy a kereszties várak építészei honnan vették át ezt a korabeli Európában még ismeretlen megoldást. Nem elképzelhetetlen, hogy nem a muszlim várak, hanem a közeli és többnyire szövetséges kilikiai őrmények erődítéseinek régóta hasonló elven működő kapui szolgáltatták a példát.

³¹ Foss 1986, 26.

³² A kereszties erődítések vízellátásának sikerességét jelzi, hogy egyetlen olyan erődítésről sem tudunk, mely vízhiány miatt esett el, ami komoly teljesítmény az Európáinál szárazabb éghajlaton.

valószínűleg a várat ellátó településnek adott helyet. A falakkal védett *suburbiumok*, váralja települések gyakoriak voltak az egyre fokozódó muszlim nyomásnak kitett kereszties területeken.

Saone kapcsán már felmerült két, a különböző hadiépítészeti tradíciók kölcsönhatását érintő elem; a kaputorony elrendezése és a hidraulikus habarcs. A vár még további érdekes példákat is szolgáltat új, az európai hadiépítészetben addig nem alkalmazott elemek feltűnésére. Ilyen a kör és félkör alaprajzú oldalazótoronyok használata az árok peremén futó kerítőfalon, melyekről tudjuk, hogy a korábbi bizánci fal ilyen alakú toronyformáinak felhasználásával születtek. A bizánci erődítéseknel gyakran alkalmazott az a Saone-ban is feltűnő megoldás, hogy a kerítőfalak gyilokjáróiról nem nyílik ajtó az azokat tagoló oldalazótoronyokba, nehogy a toronyok által szakaszokra osztott fal egyes részeinek elfoglalásával könnyen támadhatóvá válják a többi szakaszon még védekező helyőrség. Egy másik bizánci elem a kerítőfalban futó, udvar felé nyitott folyosó, melyről lőrészek nyílnak a várfal előtti területre. Az alsóvár egyik kereszties tornyában feltűnik egy bizánci típusú vékony téglából épített ív is.³³ Az imént a teljesség igénye nélkül felsorolt elemek interpretálásával azonban óvatosan kell bánni és nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a keresztiesek, bár elképzelhető, hogy alkalmaztak ebben a várban más tradíciókból beemelt elemeket, egyrészt nem alkalmazták szükségszerűen mindet más váraikon, másrészt sok lényegi elemet egyáltalán nem alkalmaztak még itt sem. Saone védműveinek elrendezése szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a meglehetősen komplex bizánci erődítés védelmi elgondolását, nem alkalmazta a jellegzetes ötszög alaprajzú tornyokat, és a kör alaprajzút is csak ott, ahol valamilyen módon adott volt a forma. Fontos megemlíteni, hogy az 1187

³³ Kennedy elképzelhetőnek tartja, hogy a Saone ban felbukkanó elemek a bizánci hadiépítészetben jártas helybeli görög vagy őrmény lakosság hatásának tulajdoníthatók. (Kennedy 1994, 95.)

előtti keresztés hadiépítészetben csak Saone-nál fordul elő kör alaprajzú torony. A keresztés várban dominál viszont a kifejezetten európai eredetű elem a lakótorony. Saone-ban a keresztés az épületek többségén ugyanazt a púposkváderes falazást alkalmazták, mint Gibletben és amely olyan jellemző a 12. századi építményeikre, teljesen elűt viszont a korszak bizánci falazástechnikájától.

A vidéki településhálózat és védelmi elemei

A keresztés államokkal foglalkozó kutatók körében sokáig uralkodó nézet volt, hogy a keresztés államok alapvetően városalakó európai népessége erősített városaiba és váraiba zárkozva alig vett részt a mezőgazdasági tevékenységben, s a keresztés jelenléte a szárazföld belsejében fekvő, művelésre alkalmas régiókban elhanyagolható volt.³⁴ A kisebb, kevésbé látványos struktúrákra nagyobb hangsúlyt fektető újabb kutatások az egykori Jeruzsálemi Királyság területén új megvilágításba helyezik a kérdéskört.³⁵ Az új modell szerint a 12. század első felében a királyság területeinek zömén évtizedekig nem folytak harci cselekmények, a források alapján az európaiak és a helybeli lakosság közt nincsenek komoly konfliktusok, melyek veszélyessé tennék az európaiak kitelepülését vidékre, s a történeti és régészeti források egyöntetű tanúsága szerint a népesség egy számottevő részét, mintegy 15 – 25 %-át kitevő európaiak bizonyítottan intenzív vidéki településhálózatot hoztak létre. A kutatás mai állása szerint a Palesztína területén

³⁴ Praver 1980, 102–103.

³⁵ A legújabb kutatások eredményeképp kialakuló új kép legjobb összefoglalásához lsd.: Ellenblum 1998, 3–38.

található bizonyítottan keresztés eredetű emlékek negyede ebbe az emlékcsoportba sorolható. Az emlékanyag igen változatos, a kicsi erősített birtokközpontok, lakótoronyok, lakóházak, falusi templomok, boltozott raktárhelyiségek éppúgy megtalálhatóak benne, mint a malmok, gátak, cukorfinomítók, olajprések, vízvezetékek, utak, ciszternák, kutak, mezőgazdasági teraszok. A többi keresztés államhoz képest jó forrásoltságú Jeruzsálemi királyság egykori területén már több olyan csomópontot is sikerült azonosítani a tengerparttól távolabb eső régiókban, ahol európaiak éltek. Ezek általános jellemzője egyrészt, hogy mindig csak olyan vidéken fordulnak elő, ahol a helybeli lakosság kizárólag vagy többségében keresztény volt, másrészt pedig többségük vagy erősített hely közelében állt, vagy rendelkezett valamiféle védelmi elemmel, például a település felett magasodó lakótoronnyal. Egy európaiak által alapított jellegzetes telepes falu volt Magna Mahumeria,³⁶ ahol a településen áthaladó főút két oldalára merőlegesen sorakozó épületekből álló lakóterület északi végében a templom, déli végében pedig egy valószínűleg udvarházként funkcionáló kis erősítés állt. Az erősítést az elsőként megépült lakótoronyt körbevevő kerítőfal és ezen belül álló boltozott helyiségek alkották. A források tanúsága szerint magát a települést is kerítőfal övezte. Szinte teljesen hasonló alaprajzi elrendezést találunk a Szent Sír kanonokjainak birtokán épült Parva Mahumeria keresztés településén, de hasonló elemek láthatóak eddig kevésbé feldolgozott helyeken is.³⁷

Egy rendkívül szűkös forrásoltságú és a közelmúltig gyakorlatilag kutatatlan, de a régészeti maradványok gazdagsága alapján sűrű keresztés településhálózattal rendelkező vidék volt a néhai Tripoliszi grófság északi területein található 'akkāri és sāfīthai dombvidék és a környező tengerparti terület.³⁸ A gazdag

³⁶ Pringle 1985.

³⁷ Pringle 1983.

³⁸ A mind történeti, mind pedig régészeti szempontból fontos régió keresztés kori történetéhez és az ott található keresztés emlékeknek a közelmúltban megkezdett feldolgozásához lsd.: Major

mediterrán vidéken eddig csak két biztos forrással rendelkezünk európai települések létéről,³⁹ ezért különösen fontos minden, sajnos sok esetben a megsemmisülés határán álló régészeti maradvány gondos feltérképezése. A kereszties településhálózat legfontosabb csoportját ezen a területen a kisméretű lakótornyok alkotják, melyek feltehetően a tripoliszi gróf kishűbéreseinek kiosztott birtokok központjában épültek. Írott források hiányában csak a párhuzamokra és a helyszínen végzett terepmunkára támaszkodhatunk ezeknek a figyelemreméltó emlékeknek az interpretálásához.

A tornyok alapvető szerkezetüket tekintve megegyeznek és gyakorlatilag a nagy kereszties lakótornyok, mint például Saone kicsinyített másainak tekinthetők. A szembeszökő különbség általános védhetőségükben, vagy ha társadalmi szempontok alapján osztályozunk, akkor birtokosaik státuszában és vagyoni helyzetében rejlett. Részleteiket tekintve azonban a grófság kis lakótornyai rendkívül sokszínűek, s mind az építészeti részletmegoldások, mind a kivitelezés minősége, mind pedig a falazástípusok tekintetében jelentős eltérések mutatkoznak, melyek egyértelműen több, egymástól független és különböző anyagi erőforrásokkal rendelkező építtetőre vallanak. A lakótornyok a többi kereszties *donjon*hoz hasonlóan két boltozott szintből állnak, de háromban egyértelműen láthatók a faszerkezetes belső födém gerendafészkei. Az ezekbe illesztett gerendákon nyugvó fapadló a magas boltozott tereket vízszintesen két külön helyiségre

1998 és Major 2001.

³⁹ A régió központjának számító Tortosa városának püspöke 1152-ben a templomos lovagrend számára oklevelet állított ki, melyben szerepel 7 tizedet fizető település neve. Mivel tizedet csak a latin rítusúaktól szedték, egyértelmű, hogy európaiak által lakott településekről van szó, melyeket eddig még nem sikerült azonosítani. Riley-Smith 1969. Az egyetlen régészeti legmegfogható forrás a Dussaud topográfijában (Dussaud 1927, 131.) még álló emlékként említett latin templom maradványa 'Asība faluban, melynek beazonosítására a 2001 nyarára tervezett terepmunkán kerül sor.

osztotta.⁴⁰ A tornyokra általában jellemző, hogy a földszinti helyiséget egyszerű dongaboltozattal, az első emeleti belső teret pedig igényesebb kivitelezésű keresztboltozattal fedték. A tornyoknak a védelmi szempontokat háttérbe helyezve volt földszinti bejáratuk, de a földszinti helyiség több esetben nem volt közvetlen összeköttetésben az emeleti helyiséggel, hanem külön ajtó vezetett hozzá az első emelet padlószintjének magasságában. Mindez erősíti azt a hipotézist, hogy a tornyokban általában a csak kevés, vagy egyetlen szellőzőnyílással rendelkező, igénytelenebb kivitelezésű földszinti helyiség alapvetően raktárfunkciót töltött be, míg az igényesebb kidolgozású és nagyobb számú, világítónyílásként is használt kőréssel rendelkező emeleti helyiség szolgált a birtokos és esetleg családja lakóhelyeként.⁴¹ Ezek a tornyok a nagy *donjonok*hoz hasonlóan alapvetően passzív védelmet nyújtottak, hiába találunk némelyiken a kapu fölött nyíló szuroköntő csatornát, vagy a bejáratok feletti falsíkból kinyúló konzolmaradványt, mely az egykori dobozórés maradványa. A Tripoliszi grófság vidéki tornyainak túlnyomó többségénél még a hely kereszties nevét sem ismerjük, így ezek eredetét a jellegzetes szerkezeti elemek mellett a falazástípus alapján lehet meghatározni eredetüket. A kisméretű 12. századi vidéki kereszties építményeknél gyakori megoldás volt az oldalfalak sarkának kváderkő-armírozással történő megerősítése, míg magukat a falhomlokzatokat kevésbé megmunkált terméskövekből építették. Az armírozás sarokkváderei gyakran a püposkváder típusba sorolhatóak.⁴² Az ilyen épületek falszövetében gyakran találunk más építményekből elhurcolt és beépített *spoliumot*.⁴³

⁴⁰ Ezt a jelenséget eddig csak ennek a régióknak a lakótornyainál figyelhetjük meg, Palesztina területéről a kutatás nem ismer hasonló példákat. Pringle 1994, 339.

⁴¹ A lakótornyok első emeleti helyiségének reprezentatív rezidencia funkcióját támasztja alá a Turrus Ruber lakótornyának első emeletén feltárt mozaikpadló maradványa és a belső vakolat szürke vonalakból álló mintáinak töredékei. Pringle 1987, 105–107.

⁴² Ellenblum 1992, 171–172.

⁴³ Burj 'Arab tornyának falában egy antik szarkofágfedő is látható.

A fent említett lakótornyok ritkán álltak egyedül. Jó részüknél még ma is megtalálhatóak a tornyot övező kerítőfal és esetleges árok nyomai, s a valószínűleg adminisztrációs ill. mezőgazdasági funkciót betöltő boltozott helyiségek maradványai. A klasszikus keresztres vidéki rezidencia és adminisztrációs központ szerepet betöltő kis erődök egyik legjobb példája Qal'at Umm Hūsh tornya, melynél a 2000 nyarán végzett terepmunka során sikerült felmérni a tornyot övező épületeket és megtalálni a kis erődítés több, eddig nem ismert elemét (7. ábra). A keresztres birtokközpont egy körülbelül 13 x 15 m alapterületű lakótornyból (8. ábra) és az azt övező körülbelül 45 x 45 m alapterületet bezáró kerítőfalból állt. A kerítőfalnak legalább három oldalán boltozott teremsor futott végig, melynek dongaboltozattal fedett nyugati szárnya a meglepően sűrűn elhelyezett lőréses maradványaival viszonylag épen megmaradt. A ma is használatban levő, részben istállóként funkcionáló, részben törmelékkel feltöltött boltozott termek eredeti funkciójára csak egy ásatás adhatna pontosabb választ, bár a tervbe vett további terepbejárások is finomíthatják a képet.

A legkülönbélebb épületek tölthettek be védelmi funkciót. A vidéki településhálózat kapcsán talán az egyik legjobb példa a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó infrastruktúra katonai célokra alkalmazására Recordane vízimalma.⁴⁴ A folyót elzáró kőgát és a hozzá csatlakozó, horizontális malomkerekeket tartalmazó három terem mellé egy kétszintes, bérsekkel ellátott torony is épült.

A latin államok világi és egyházi vezetői az írott és a régészeti források tanúsága szerint komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a keresztres hadjáratokat megelőző pusztító muszlim beháborúk és a keresztres hódítás első hullámának harci cselekményei során elnéptelenedett földeket újra termővé tegyék. A kezdetben sikeres folyamat a 12. század második felére lelassult,

⁴⁴ Pringle 1997, 62–64.

majd leállt. Az egységessé váló muszlim világ nyomását egyre gyakoribb portyák jelezték, melyek a gazdasági hadviselés részeként elsősorban a mezőgazdasági infrastruktúra és a termés elpusztítását célozták. Az állandósuló háború földjén a 12. század második felére már a nagyhűbéresek földjei sem mindig tudták megtermelni a birtokaikt védő várak és helyőrségeik ellátásához szükséges javakat. Sorra jelentek meg azok az oklevelek, melyekben a korábbi birtokosok a templomos illetve johannita lovagrendnek adják el birtokaikat és erődítéseiket, ők maguk pedig a biztonságosabb tengerparti városokba költöznek. A folyamatot az 1187-es hattíni csatát követő muszlim hódítási hullám tetőzi be, melynek során a keresztres elvesztették tengerparti közportjaik hátszágának zömét.

A lovagrendek várépítészetének kezdetei

A keresztres hadjáratok következményeként megalakult egyházi lovagrendek közül a keresztres államok és a zarándokok védelmére alapított templomosoké volt az elsőbbség. A feladat jellegéből fakadóan váraik forgalmas főútvonalak és zarándokutak mellett, vagy a keresztres államok határvidékein feküdtek.⁴⁵ A templomosok mintájára hamar militarizálódó, de a betegápolást továbbra is feladatának tartó johanniták várainak jó része ezzel szemben kevésbé frekvenciált helyeken állt. Mindkét rend korai váraira jellemző volt, hogy hacsak a terep nem diktálta másképp, négyszögletes alaprajzú, kerítőfalak övezte várudvarból és a falak belső oldalának nagy részét végigkísérő boltozott termekből álltak. A kerítőfalak sarkain általában és egyes esetekben a túl hosszú épített köpenyfalak közepén is tornyok álltak, de a világi

⁴⁵ Lsd.: Pringle 1994b.

hadiépítészetben központi szerepet betöltő *donjonok* a lovagrendek várainak szerkezetében nem játszottak annyira kiemelt szerepet és jónéhány esetben teljesen hiányoztak.

Az első, lovagrendek által épített várak klasszikus példája a Tripoli városától északra elterülő termékeny síkságon álló Coliath vára (10. ábra). Az 1127-ben kapott birtokok központjaként szolgáló vár építésének pontos dátuma nem ismert. A 63x 56 m-es kerítőfal három sarkán és az északi valamint keleti oldalfalak közepén a falsíkból alig kiemelkedő tornyok épültek, melyek közül csak a főkaput védő, a falsíkból jelentősen kiemelkedő északnyugati saroktorony és a kapu másik oldalán álló, a nyugati falsík elé épült torony volt alkalmas komolyabb oldalazótűz biztosítására. Az északi fal belső oldalán épen megmaradt a falat teljes hosszában végigkövető enyhén csúcsos dongaboltozattal fedett helyiség. Csak a déli fal mentén került elő hasonló teremre utaló nyom. A nagy várudvart övező épületek közt nincs olyan, amelyik a lakótorony szerepét töltötte volna be.

Az eddig feldolgozott emlékműanyag alapján úgy tűnik, hogy a templomosok és a johanniták közül az utóbbiak voltak az újított szelleműek. 1169 előtt egy palesztinai dombtetőn építik fel Belmont várát,⁴⁶ mely koncentrikus alaprajzi elrendezést mutat. A vár magja a négyzetes alaprajzú, kiugró oldalazótornyok nélküli kerítőfal volt, melynek belső oldalain boltozott termek futottak. Ezek tetején volt a helyőrség szálláshelye és a kápolna. Ezt az épületegyüttest egy körülbelül 100 x 115 m alapterületű, poligonális alaprajzú kerítőfal övezte, melyen egyetlen kapu vezetett át. A kerítőfal belső oldalán boltozott teremsor maradványai találhatóak.

A kissé szedett - vedett jellegű Belmont felépítését követően nem sokkal épül a johanniták korai koncentrikus várainak legszebb példája, a Jordán folyó völgyét ellenőrző Belvoir⁴⁷ (11. ábra). A gondosan megtervezett vár két nagy

⁴⁶ Harper 1988 és 1989.

⁴⁷ Kennedy 1994, 59-61.

egységből áll. Az első a 130 x 100 m alapterületű külső vár, melynek sarkain rézsús talapzatból kiemelkedő hatalmas, négyzetes saroktoronyok és a hosszú külső falsíkokat megfelelő oldalazótornyok állnak. A Jordán völgyére néző falsíkhhoz tapadó hatalmas méretű oldalazótorny volt a külső falgyűrű kaputornya. A külső várfal belső oldalain végig boltozott termek húzódtak. A második egység a imént ismertetett négyszög közepén magasodó belső *castrum* volt, mely elrendezésében hasonló volt a külső falgyűrűhöz, bár falsíkot megfelelő tornya csak a nyugati oldalon volt. Ez a torony volt a belső vár kaputornya, emeletén egy kápolnával. A külső falak és a föléjük magasodó belső várfalak együtteséről több szintről lehetett egyszerre tűz alá venni az ostromlókat, s az oldalazótornyok és sok lőréssel ellátott falsíkok is az aktív védelmet segítették. A külső falgyűrű eleste esetén a tőle teljesen független belső erődítés még jó ideig védhető volt. A külső falaktól a sziklás talajba vájt széles és mély szárazárok tartotta távol a falbontó ostromgépeket és nehezítette az aláaknázást. A saroktoronyok tövében kitörőkapuk nyíltak az árokba, melyeken keresztül a védők több eredményes rajtaütést is végrehajtottak az 1188-as végső ostrom idején.

A Belvoirhoz hasonló tagolt elven működő védelmi rendszer volt Konstantinápoly 5. századi városfalának szárazföld felé néző szakasza is,⁴⁸ melyet a szárazföldi utat választó első keresztetek, sőt még a második keresztet hadjárat lovagrendi résztvevői is láthattak. A keresztet államokhoz jóval közelebb, az Antiochiai hercegség és a kilikiai örmény grófságok határvidékének tengerparti mocsaraiban a bizánci flotta kilikiai bázisának épült Korykos vára a 12. század elején.⁴⁹ A szinte teljesen szabályos

⁴⁸ A 7 km hosszú, 10 m magas és 5 m vastag belső falon 60-70 méterenként egy, a falsíkból 10 méterre kiugró és 5-6 méterrel a falkorona fölé magasodó tornyokkal tagolt belső fal előtt 13,5 méterrel egy alacsonyabb, szintén tornyokkal tagolt védőfal állt. A falakhoz való hozzáférést a külső fal előtti széles árok nehezítette. A fal és története részletes összefoglalásához lsd.: Lawrence 1983, 180-185.

⁴⁹ Edwards 1987, 161-167.

alaprajzú koncentrikus vár több alapvető eleme megegyezik a 12. század második felének szentföldi koncentrikus váraival, de még nem eldöntött kérdés, hogy előképül szolgálhattak-e ezeknek. A kutatás jobbra megfeledezett arról, hogy vannak a fent említett váraknál közelebbi példák is koncentrikus várakra. A szíriai Ansāriyya-hegység eddig többségében egyáltalán nem kutatott várai között akad olyan, amelyik koncentrikus alaprajzot mutat. Masyāf és Abū Qubays, eredetileg feltehetően a bizánciak által épített koncentrikus várai a 12. század első felében a johanniták birtokában voltak, amíg a titokzatos és széles körben rettegett nizári ismailita szekta meg nem szerezte őket. Az esetleges átvétel bizonyításához azonban még sokkal szélesebb körű forrásfeldolgozásra és komoly régészeti, elsősorban falkutatásokra lenne szükség,⁵⁰ ha tényleg előképek adaptálásáról és nem önálló fejlődési folyamatról volt szó.

Hattīn következményei

Az 1187-ben elszenvedett hattīni vereség közvetlen következménye a hatalmas területvesztés volt. Túrosz kivételével a Jeruzsálemi királyság egészét elfoglalták Salāh ad-Dīn seregei, de bár a Tripoliszi grófság és az Antiochiai hercegség is komoly területvesztéseket szenvedett, a kifulladásban levő muszlim offenzíva itt nem okozott olyan látványos összeomlást. Mindenesetre a harmadik keresztes hadjárat valamint a 13. század katonai akciói és diplomáciai manőverei is csak a korábbi területek törtrészének visszaszerzéséhez volt elegendők. A keresztes államok, melyek fennmaradása már a 12. században is sokban függött az európai utánpótlástól, a 13. században néhány éven

⁵⁰ Masyāf várának kutatása és rekonstrukciója az utóbbi években nagy erővel folyik (Braune, 1993.), a hegyvidék belsejében fekvő várak terepbejárására a közeljövőben kerül sor.

belül összeomlottak volna az óhazából érkező ember, hadianyag és élelmiszer utánpótlás elmaradása esetén. A 12. század második felében már megindult „elszegényedési” folyamatot betetőzte a hatalmas területvesztés, mely teljesen visszavetette a világi várépítkezéseket, így a 13. századra nemcsak az erődítések építése lett szinte kizárólagosan lovagrendi monopólium, hanem a keresztes államok védelmi feladatának oroszlánrészét is a három lovagrend: a templomos, a johannita és jóval kisebb mértékben a harmadik keresztes hadjárat alatt alapított német lovagrend vállalta fel.⁵¹ A lovagrendek valódi hátországa Európában volt, ahol az alapításuk óta folyamatosan gyamposodó hatalmas birtokállományuk képes volt az új építkezések és a szentföldi védelmi rendszer fenntartási költségeinek fedezésére. A keresztes kézen maradt várak többségének átépítése sürgős feladat volt. A hattīni vereséget követő várháborúk során világossá vált, hogy az eddig alkalmazott védelmi rendszerek többsége képtelen kiállni egy komolyabb ostromot. Ezzel szemben a külvilágtól elvágtott Belvoir védői több mint egy évig sikeresen védekeztek új típusú várak falai közt.

A 12. század végére az ostromtechnika hatalmasat lépett előre az ellensúlyos hajtógépek új típusának megjelenésével, s ez válaszlépésre ösztönözte a hadiépítészetet is. Alapvetően két hajtógéptípus volt ismeretes, a torziós elven működő, melynek a keresztes háborúk alatti használatáról egyelőre nem ismerünk forrást és az ellensúllyal működő.⁵² A 12. század első feléig az ellensúlyt egy csapat ember együttes rántó mozdulata adta. Valószínűleg bizánci fejlesztés volt az a típusú hajtógép, amelynél az emberi erőt egy kővel, vagy homokkal megtöltött láda váltotta ki, mindenesetre egy forrás szerint 1165-ben már használták a bizánci csapatok. 1180 körül már egy képekkel illusztrált muszlim

⁵¹ A szentföldi keresztes államok életében és hadiépítészetének alakításában legjelentősebb lovagrend, a templomosok és a johanniták történetének és a rendek működésének legjobb összefoglalásaihoz lsd.: Riley-Smith 1971. és Barber 1994.

⁵² A kereszteskori hadművészettel foglalkozó két legfontosabb mű: Smail 1956 és Marshall 1994. A hajtógépekről kiváló alapvető összefoglalást ad Kennedy 1994, 107–110.

szakkönyvet is ismerünk ezekről az új típusú gépezetekről és Salāh ad-Dīn hadmérnökei be is vetik a keresztések várai ellen. A nehezekkel működő hajtógépet nehezebb volt szállítani, de előnye vitathatatlannak voltak. A viszonylag kisszámú személyzettel is működtethető nagyobb kapacitású géppel⁵³ pontosabban lehetett célozni és ami a legfontosabb, hajszálpontosan lehetett tartani az irányzékot. Nagytömegben történő bevetése esetén csak idő kérdése volt, mikor omlik porrá a folyamatos tűz alatt tartott falszakasz. A hajtógépek tömeges alkalmazása a mamlúk szultánok korszakában vált gyakorlattá.⁵⁴

A hattíni csatát követő változások gyakorlatilag hadiépítészeti forradalmat idéztek elő, melynek élenjárói a lovagrendek voltak, akik építészeti egyértelműen a védekezés aktívabbá tételét tűzték ki fő célul.

Keresztes hadiépítészet a 13. században

A johanniták

A 12. századi változásokra adott hadiépítészeti válasz minden fő elemét megtaláljuk a 13. század legépebben megmaradt erődítésén, a johanniták Crac des Chevaliers nevű szíriai várán (12-13. ábrák).⁵⁵ A Tripoliszi grófság ellenséges támadásoknak leginkább kitett északkeleti határvidékét és a központjában álló kis erődítést II. Rajmund tripoliszi gróf 1144-ben adományozta a lovagrendnek. A johanniták az 1170-es évek előtt felépítették saját erődjüket, mely teljesen eltüntette a korábbi váracska minden

⁵³ A fent említett muszlim szakkönyv szerint a hajtógép maximális lőtávolsága 120 m volt, de kísérletek bizonyították, hogy akár 200 m-es távolságra is elhordott. Ehhez képest egy akkoriban használatos új maximális hatótávolsága 140 m volt. Saone várából 50-300 kg-ig terjedő súlyú kőgolyókat ismerünk. Kennedy 1994, 108.

⁵⁴ Akkó ostromához több mint 90 hajtógépet vontak össze a mamlúkok.

⁵⁵ Deschamps 1934.

nyomát. A hegynyúlvány végébe épített 12. századi johannita erődítés egy sokszög alaprajzú kerítőfalból állt, melynek belső oldalán boltozott termek húzódtak. A falsíkból néhány fontosabb ponton alig észrevehetően kiemelkedtek tornyok, de ezek csak igen gyenge oldalazótűzet tudtak biztosítani. A 12. századi erődítés legérdekesebb része a kerítőfal északnyugati vége elé épített hatalmas, téglalap alaprajzú torony, mely a többiekkel ellentétben teljes tömegével kiugrott az eredeti falsíkból (17. ábra). A „királylány tornyaként” ismert építmény hosszanti falsíkjának hathatósabb védelmére a torony eredeti homlokzata elé néhány deciméterrel egy, az alsó felén három arkádívben nyíló új homlokzatot húztak. A két falköpeny közt három széles szuroköntő csatorna van, melybe a torony emeleti helyiségéből lehetett forró folyadékot önteni, vagy köveket ledobni. Hogy a lehulló dolgok ne csak egyszerűen a fal tövébe essenek, a torony alját rézsűsre képezték ki az építészek, mely kifelé térítette a ledobált-, öntött anyagokat.⁵⁶ A vékony külső falköpeny hatalmas falsíkján keletkező óriási nyomást csökkentendő, a falba a három csúcsíves nyílás formáját követő két teherelosztóívsort építettek. A torony oldalából kitörőkapu nyílt. A vár főkapuját két kisméretű torony fogta közre, s ettől északra állt a falsíkból kissé kiugró szentélyével a lovagok csúcsos dongadoltozattal fedett, egyhajós kápolnája. *Donjon*nak nincs nyoma a 12. századi építményben, melynek leghangsúlyosabb része a falakat végigkísítő, többféle funkciót betöltő boltozott teremsor. A leghosszabb szakaszában, a 120 m hosszú egybefüggő boltozott teremben a falban nyíló lőréspektől az 5 m átmérőjű kenyérsütő kemencén át a terem falába épített latrináig több elem is utal a hatalmas tér lakó és közösségi funkciójára (19. kép). A már a 12. században is hatalmas erődítményt nem ostromolta meg a vár alatt elvonuló Salāh ad-

⁵⁶ Nagy felületet védő hasonló építményre nem ismerünk más szentföldi példát. A legközelebbi párhuzam az észak-franciaországi Château Gaillard várán látható, melyet a harmadik keresztes hadjáratról hazatérő Oroszlánszívű Richárd építtetett.

Dín.

Nagy valószínűséggel az 1202-es nagy földrengést követően kezdődött meg a vár mai formáját eredményező átépítés. Az új követelményeknek megfelelően koncentrikussá építették ki a Crac des Chevalierst, az eredeti vár köré épített hatalmas falgyűrű hozzáadásával. A hegynyúlvány szélén elhelyezkedő koncentrikus vár csak a hegy déli része feől volt akadálytalanul megközelíthető, így itt a külső várfal elé egy, a helyi sziklás talajból kivésott háromszög alakú elővédmű is került.

A külső falgyűrű falsíkjaikat sűrűn elhelyezkedő oldalazótornyok pásztázták, melyek a 12. századi oldalazótornyokkal ellentétben félkör alakúak voltak. A félkör alaprajzú tornyok fontos előnye volt, hogy míg a szögletes alaprajzú tornyok sarkait az aláaknázás és a hajítógépek lövedékei könnyen megbontották, addig a hengeres testnél ez a veszély nem állt fenn. A kör alaprajzú tornyoknál egyben jóval kisebb volt a belőhetetlen holtter is. A hátrány a magasabb építési költségekben és a rosszabb helykihasználásban rejlett. Ez utóbbit mérséklendő kevés olyan keresztet kör, illetve félkör alaprajzú tornyot találunk, ahol a belső terek nem négyzetes alaprajzúak voltak. A falak aktívabb védelmét szolgálták a több szinten elhelyezett őresek is. A külső fal nyugati oldalának vastag falában egy folyosó fut végig, melyből nem csak íjászlőrés, hanem dobozlőrés is nyílnak. A dobozlőrést elvértve⁵⁷ már a 12. századi erősítéseken is alkalmazták, de ott szinte kizárólag a nagyobb nyílások, elsősorban kapuk védelmére. A kapubejárók és az egyszerű falsíkok tövének védelmére ilyen koncentrációban csak a 13. században kezdték el alkalmazni⁵⁸ (14. és 15. ábra). Ezeknek a konzolokon álló

⁵⁷ Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy a falkorona részeként a dobozlőrés a várak legsérülékenyebb részei közé tartoznak, s elképzelhető, hogy a többségükben még teljesen feltáratlan várak közül jónéhányban kerülnek még elő ilyen védelmi elemre utaló konzolok.
⁵⁸ A korabeli hadiépítészeti koinéra jellemző példa, hogy a szintén jelentősen megújított muszlim hadiépítészetben is ugyanekkor jelennek meg a teljesen hasonló típusú dobozlőrés tömegei. Ennek összefoglalásához lsd. Hanisch 1996.

falfülkéknek a fedezékéből a védők nagyobb biztonságban tudtak kárt okozni a konzolok közein keresztül, a falak tövéig jutott ellenségnek, akiket dobozlőrés hiányában csak a pártázaton kihajolva, fedezék nélkül tudtak volna tűz alá venni.

A külső fal főkapuja a talajszint felett több méterrel nyílt és faszerkezetes híd vezetett hozzá. A kapun áthaladva egy széles, csúcsban összefutó dongaboltozattal fedett folyosón keresztül közelíthető meg a vár többi része. A folyosó boltozata világítónyílásokkal van áttörve, illetve helyenként hiányzik a boltozat egy-egy szakasza. Ezekben a nyílásokon keresztül a védők komoly károkat tudtak okozni a kapun átjutott és a folyosók által behatárolt mozgásterű ellenségnek. Az ellenség haladásának lassítását, illetve a védők ellentámadásának meglepetésszerűségét szolgálta a folyosó hármás elágazásánál beépített hajókanyar is. Az elágazástól egy tornyon keresztül lehet kijutni a külső falgyűrű és a belső vár közötti térségre.

A 12. századi belső várat az új követelményeknek megfelelően jelentősen tovább bővítették. A támadásnak leginkább kitett déli homlokzat első periódusbeli kerítőfala elé hatalmas falrészűt (*glacis*) húztak (16. ábra). A hatalmas körérsűből - feltehetően korábbi négyzetes alaprajzú tornyok helyén - két gigantikus méretű patkó alakú torony és egy kör alakú saroktorony emelkedik ki. A rézsűs fal szilárd alapot biztosított a hatalmas tornyoknak és hathatós védelmet nyújtott mind az aláaknázás, mind a hajítógépek lövedékei, mind pedig a térségben gyakori földrengések ellen. Az ellenség irányába néző déli oldal védelmét erősítette a külső fal és a *glacis* között kivésott hatalmas fedetlen ciszterna, melybe egy vízvezeték szállította a váron kívüli források vizét. A hatalmas *glacis* a belsővár nyugati falsíkja előtt is folytatódott. A néhai 12. századi fal elé kiugró négyzetes alaprajzú tornyot patkó alakúra építették át. A külső várhoz hasonlóan a belső várból is több szintről lehetett tűz alatt tartani az ellenséget. A lőrés legalsó sora a 12. századi fal és az eképzült falrészű közt

futó védőfolyosóból nyílt.

A belső vár (18. ábra) területének 80%-át boltozat fedte, s nemcsak a különböző épületeket, de a várudvar jó részét is kőboltozat takarta. A kiterjedt boltozatok nemcsak a 13. századra jóval hatékonyabb hajítógépek lövedékei ellen védtek és a raktározásra alkalmas terek mennyiségét gyarapították, hanem a tetejükön felállított hajítógépek hatótávolságát is növelték. Valószínűleg a védők nagyméretű számszerjainak lőrésül szolgáltak a déli teremsor feletti platform falkoronájának nagyméretű, téglalap alakú nyílásai. A belsővár épületei közül markánsan elűt a szentföldi gótika legszebb példájának számító kerengőszakasz, melynek kialakításakor a szerzetesi életet élő johanniták a kolostorkerengőket vették mintaként. Innen a lovagrendek 13. századi erősítéseiben általában markánsan megjelenő elembe, a Cracban bordás keresztboltozattal fedett nagyméretű lovagterembe léphetünk. A rendi lovagok csak törtrészét alkották a Crac des Chevaliershez hasonló hatalmas erődítmények helyőrségének, bár kétségkívül ők voltak a védők legjobban felszerelt és legképzettebb egysége. Crac helyőrségének békebeli létszáma egy 1212-es forrás szerint 2000 fős volt és 1255-ben 60 lovag fenntartását írta elő IV. Sándor pápa, ami azt jelenti, hogy a johanniták száma nem haladta meg a 60 főt.⁵⁹

Egy 2000 fős helyőrség komoly erőt képviselt ebben a korban és a Crac des Chevaliers johannitái ki is használták az ebben rejlő lehetőséget. A rend tripoliszi „miniállama” önálló külpolitikát folytatott, s Crac lovagjai, egyéb erődítések helyőrségeivel közösen gyakran kényszerítették adófizetésre a környező muszlim uralkodókat, sőt még a Közel-Kelet szerte rettegett nizári iszmailitákat is. A Crac des Chevaliers egyben a hozzá tartozó kiterjedt földbirtokok adminisztrációs központja is volt, s a maradványok tanúsága szerint saját mezőgazdasági termény feldolgozó kapacitással is rendelkezett (szélmalom,

⁵⁹ Marshall 1994, 115.

olajütő).

A térség másik hatalmas johannita erődítése, az Antiochiai hercegség déli határvidékén álló Margat vára hasonlóan koncentrikus elven épült. A partvidékhez közeli, háromszög alaprajzú hegytető széleit követve helyben bányászott bazaltkőből épült fel a hatalmas külső várfal. A külső fal háromszögének déli végében magasodik a belső vár kisebb háromszöge. A külső vár területének fennmaradó részén feltehetően a *suburbium* állott. A belső vár fő jellegzetessége a hatalmas, kör alaprajzú lakótorony. Hasonló lakótoronyformát nem ismerünk a Szentföldről. Margat tornya leginkább a 13. század eleji nyugat európai kör alaprajzú lakótoronyokkal rokon.⁶⁰ A Crac des Chevaliershez hasonlóan Margat belső vára is hatalmas boltozott csarnokokkal rendelkezik. Egy 13. század eleji leírás szerint a várba, ahova a környék terményeit is hordták, 5 évre elegendő élelmiszerkészletet lehetett felhalmozni ostrom esetén. Két 12. századi oldalazótornyot leszámítva Margatot is a 13. századi johannita várakra jellemző lekerekített formák uralják. A Crac des Chevaliershez hasonlóan Margat 13. századi falfelületein sem találkozunk az előző század épületein oly gyakori púposkváderekkel. A két johannita vár közti feltűnő különbség az építőanyagban van: míg a Crac des Chevaliers sima kváderköveit mészkőből, addig Margat kvádereit a nehezebben megmunkálható, sötét színű bazaltkőből faragták.

A templomosok

A johannita lovagrend elsősorban az északi kereszties államokban tartott fenn várakat, a templomosok legfontosabb erődítéseinek többsége a Jeruzsálemi királyság területén állt. A két lovagrend 13. századi erősítéseit összehasonlítva markánsan elkülönülő jegyeket figyelhetünk meg. Ezeket jól példázzák a templomosok szíriai központjának, Tortosának a védművei (20.

⁶⁰ Kennedy 1994, 174–175.

ábra). Tortosa városának védelmét már 1152-ben a rendre bízta a város püspöke.⁶¹ A templomosok a fallal övezett, téglalap alaprajzú város északnyugati sarkába építették várukat, mely így érintkezett a várossal, de szabad kijárása volt észak felé és a vár falait nyaldosó tengerre. A 12. századi erődről szinte semmit nem tudunk, a későbbi átépítések majdnem nyom nélkül eltüntették. A ma látható komplex erődítést már az új hadiépítészeti alapelveket követve építették a templomosok.⁶² Tortosa félkör alaprajzú templomos várának szárazföld felé néző védművei a koncentrikus elrendezést követték, míg a félkör tengerre néző egyenes oldala csak egyetlen védelmi vonalból állt. A külső fal előtt hatalmas, sziklába vájt árok húzódott, melyen egy híd vezetett át a haladási irányt L alakban megtörő kaputoronyhoz. A külső és belső várfal között ismét egy árok húzódott, melyet a külső árokhoz hasonlóan valószínűleg tengervízzel töltöttek fel. Ennek belső oldalán magasodott a belső vár 25,5 m magas fala. A johanniták által előnyben részesített félkör alaprajzú oldalazótornyokkal szemben a templomosok oldalazótornyainak többsége a várfalhoz hosszanti oldalával tapadó, téglalap alaprajzú torony volt.⁶³ Ilyenek ugrottak ki Tortosában is mind a külső, mind pedig a belső fal síkjából. A toronyalaprajzon kívül a legszembetűnőbb eltérés a hatalmas méretű püposkváderek használata. Szinte minden 13. századi templomos vár falában hasonlókat használtak. A többi elem nagyjából megegyezik a két lovagrend építészetében. A templomosok kerítőfalain is több lőrésorból lőhettek a védők az ostromlókra és a tortosai belső vár épen maradt falszakaszán is látni lehet a nagyméretű, téglalap alakú nyílásokat. A várfal belső

⁶¹ Riley-Smith 1969.

⁶² Braune 1985.

⁶³ A templomosok által a 13. században megvett Szidón városának tengeri várán azonban az utolsó, templomos építési fázis saroktornya kör alaprajzú. (Kalayan 1973.) Az Antiochiai hercegséget és Kilikiát elválsztó hegység legfontosabb hegyszorosát őrző Gaston templomos vára is lekerekített formákat mutat, melyet esetleg lehet a térségben erős örmény építészeti tradíció befolyásával is magyarázni.

oldala mentén hatalmas boltozott terensor futott végig, s a belső vár területén megtalálhatóak a templomosok egyhajós kápolnájának és a 40 m hosszú lovagtermének a maradványai. A belső váron belül is önálló védelmi egységet alkotott a tengerparti fronton a vár többi részétől árokkal elvágott *donjon*. Az új templomos erődítés *donjonját* a 12. századi lakótorony felhasználásával alakították ki az építészek. A csak néhány őréssel rendelkező 12. századi lakótorony köré egy lőrészekkel sűrűn ellátott védőfolyosó épült, melynek boltozata a 12. századi falaknak támaszkodott. Az így beburkolt eredeti lakótorony védelmét még aktívabbá teendő, az új *donjon* tengerparti homlokzatának sarkaira egy-egy oldalazótorny is került.

Mint masszív kőépületek, a templomok is védhetőek voltak és nem egyen feltűnnek hadiépítészeti elemek a keresztes államokban. A legjobb példa erre Tortosa katedrálisa, mely a városfalon belül maga is önálló erődítés volt. A háromhajós bazilika építését a 12. század első felében kezdték meg, erődítéssé alakítása feltehetően a templomosok hatásának tulajdonítható.⁶⁴ A kívülről egyenes szentélyzáródású katedrális keleti falának sarkain íjászlőrészekkel ellátott, kétszintes oldalazótornyok magasodnak. Elképzelhető, hogy hasonló tornyokat terveztek a megnyújtott nyugati homlokzat végeire is a templom erődítésén fáradozók, de ez már nem készült el. Néha a tortosainál lényegesen kisebb templomokon is találunk lőrészeket, sőt a keresztes Nephin városkájának egyhajós templomán a sekrestye oldalazótorny szerepét töltötte be.⁶⁵

Világi erődépítészet a 13. században

Mint már említettük, a Hatúnt követő időszak egyik legfontosabb változása a világi hadiépítészet látványos visszaszorulása volt. Csak néhány kivételes esetet ismerünk nem

⁶⁴ Burns 1992, 226.

⁶⁵ Coupel, Bulletin, 5.

lovagrendek által végzett új erődítési munkálatokra a tengerparti városokon kívül. Ezek közé tartozott az antiochiai latin pátriárka vára Cursat, ahol a 12. századi vár legsebezhetőbb pontjára 1256-ban két új oldalazótorony épült. A két hatalmas torony a johanniták által kedvelt patkó alaprajzot követi, de a külső falsíkokat púposkváderek borítják. A hagyományos 12. századi toronyformát követte a Maraclea hűbérura által 1277-ben építtetett torony is, melyet egy tengerbe hosszan benyúló sziklanyelv végére épült.⁶⁶ Fekvése miatt a torony aláaknázhatatlan volt és a leírásokból tudjuk, hogy a 12. századi lakótoronyokkal ellentétben sok lőrése miatt komoly tüzerőt képviselt.

A világi építészet a 13. században főként a tengerparti városokba koncentrálódott, de sajnos ebből napjainkra szinte semmi sem maradt fenn. Ismerünk azonban egy 1212-ből származó szöveget, mely némi fényt vet a korszak reprezentációs funkciókat is betöltő városi erődítéseire. Az idézett szöveg az Ibelin család bejrúti várának egyik toronybelsőjét mutatja be. „*Az egyik újonnan épített toronyban egy rendkívül díszes termet láttunk ... Erős alapokon nyugvó jó fekvésű torony, melynek egyik oldala a tengerre és a torony előtt elhaladó hajók irányába néz, a másik oldaláról mezőket, kerteket és a leggyönyörűbb helyeket látni. Gondosan kidolgozott márvány padlózat borítja alját, mely a könnyű szellő által felborzolt vízfelszínt utánozza ... A ház falait valójában végig márvány borítja, mely finom kidolgozása révén különféle függönyök benyomását kelti.... Boltozata oly hűen utánozza az égbolt színeit, hogy a felbök mozogni, a szél fújni látszik, ... A terem közepén egy különböző színű márvánnyal borított medence található ... A közepéből egy sárkány emelkedik ki, ... mely kristálytisztá vízugarat lövell a magasba oly bőséggel, hogy ez a magasból alázuhogva a forró napokon nedvesíti és hűsíti a levegőt... Boldogan üldögnének itt életem végéig.*”⁶⁷

A nagyobb városok védműveinél továbbra is jelentős maradt az uralkodói megrendelésre készülő bővítés. Az Európából

csak egy hadjárat erejéig érkező uralkodók és seregvezérek is gyakran bekapcsolódtak az erődépitésbe. IX. Lajos francia király volt közöttük a legjelentősebb. A palesztíni partvidéken fekvő Caesarea városának 12. századi falait 1187-ben rombolták le a muszlimok és noha mind Briennei János jeruzsálemi király, mind pedig II. Frigyes császár végeztetett újjáépítést a falakon, azokat a francia uralkodó építtette teljesen újjá. A caesareai városfal három oldalról övezi a tengerparti várost, a tenger felé néző oldalon a déli rész félszigetén álló váron kívül nem voltak jelentősebb védművek. A városfal és annak 16 téglalap alaprajzú oldalazótornya hatalmas *glacis* állt, melyet tengervízzel feltölthető mély árok övezett. A három városkaput az árkon átívelő fahídon keresztül lehetett megközelíteni. A főkapuról tudjuk, hogy kétszintes volt, s a várkapukhoz hasonlóan itt sem volt közvetlen összeköttetés az áthaladót 90°-os fordulatra kényszerítő földszinti terem és a kapu első emeleti helyisége között.⁶⁸ Keresztes városfalak esetében csak néhány esetben ismerünk többszörösen tagolt védelmi vonalakat. Ezek közül a legjelentősebb a Jeruzsálemi királyság 13. századi fővárosának, Akkónak a városfalrendszere volt. A város szárazföld felőli oldalát és a Montmusard nevű külvárost teljesen körbefogó dupla városfal mára szinte nyomtalanul eltűnt. Az előfalból és a városfalból álló kétszeres védelmi vonal szerkezetétől csak a középkori térképek (21. ábra) és leírások, valamint a néhány ásatás során előkerült maradvány alapján alkothatunk képet.⁶⁹

A tanulmány a terjedelmi keretek szabta korlátok közt igyekezett ismertetni a keresztes erődítések csoportjait, a keresztes hadiépítészet fejlődésének főbb szakaszait és azok jellemzőit, valamint felvillantani a fejlődést meghatározó főbb társadalmi, gazdasági, politikai, és haditechnikai tényezőket. Az összefoglaló elsősorban a különböző hadiépítészeti tradíciók közti esetleges

⁶⁶ Burns 1994, 147–148.

⁶⁷ Pringle 1994, 339.

⁶⁸ Prawer 1972, 321–322.

⁶⁹ Boas 1999, 33–35.

kölcsönhatás néhány kérdésének érintésével kívánta érzékeltetni a keresztes hadiépítészettel kapcsolatos problémakör összetettségét. Mint a vidéki településhálózat esetéből is láthattuk nemcsak a hadiépítészeti kölcsönhatás kérdésköre feldolgozatlan, hanem a keresztes településhálózaton és annak erődített elemein belül is vannak még bőven fehér foltok és fontos, tisztázatlan kérdések, melyek megválaszolása a jövő kutatásainak feladata.

Képjegyzék

1. A szentföldi keresztes államok térképe. (Deschamps, 1973.).
2. Giblet: a keresztes város alaprajza. (Deschamps, 1934.)
3. Giblet: a városi erődítés délnyugatról.
4. Saone: a vár alaprajza (Kennedy, 1994.)
5. Saone: a központi *donjon* felmérési rajza. (Deschamps, 1973.)
6. Saone: torony pártázata.
7. Qal'at Umm Hūsh: az erődítés alaprajza.
8. Qal'at Umm Hūsh: a lakótorony délkeleti irányból.
9. Burj al-Fidār.
10. Coliath: a johannita vár alaprajza (Deschamps, 1973.)
11. Belvoir: a koncentrikus vár alaprajza (Praver, 1972.)
12. Crac des Chevaliers: a vár délnyugat felől.
13. Crac des Chevaliers: alaprajz (Müller-Wiener, 1984. alapján)
14. Crac des Chevaliers: a kölső várfal dobozlőrészekkel.
15. Crac des Chevaliers: dobozlőrés felmérési rajza (Deschamps, 1934.)
16. Crac des Chevaliers: a *glacis* részlete a nagy ciszternával.
17. Crac des Chevaliers: „a királylány tornya”.
18. Crac des Chevaliers: a belső várudvar.
19. Crac des Chevaliers: a 120 méteres terem részlete a latrinákkal.
20. Tortosa: a város alaprajza . (Deschamps, 1973.)
21. Akkó: a város alaprajza egy 13. századi térképen. (Boas, 1999.)

Bibliográfia

- Abdul-Nour, H. & Salamé-Sarkis H. (1991): *Troglodytisme médiéval au Liban: premières données*. Berytus, vol. 39, American University of Beirut: 177–187.
- Barber, M. (1994): *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*. Cambridge University Press.
- Boas, A.J. (1999): *Crusader Archaeology, The Material Culture of the Latin East*. Routledge, London and New York.
- Braune, M. (1985): *Die mittelalterlichen Befestigungen der Stadt Tortosa/Tartus*. In: *Damascener Mitteilungen*, 2: 44–54.
- (1993): *Untersuchungen zur Mitteleiterlichen Befestigung in Nordwest-Syrien: Die Assassinenburg Masyaf*. In: *Damascener Mitteilungen*, 7.
- Brown, R.M. (1987): *A 12th century A.D. Sequence from Southern Transjordan. Crusader and Ayyubid occupation at el-Wisayra*. In: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 31: 267–288.
- Burns, R. (1992): *Monuments of Syria, An Historical Guide*. I.B. Tauris, London and New York.
- Cahen, C. (1954): *An Introduction to the First Crusade*. In: *Past and Present*, 6: 6–30.
- Coupeil, P. (19): *Trois petites églises du Comté de Tripoli: Néphin (Enfé), Amioun, Saint-Sauveur de Koubbé*. In: *Bulletin du Musée de Beyrouth*, 5: 35–55.
- Creswell, K.A.C. (1953): *Fortification in Islam before A.D. 1250*. In: *Proceedings of the British Academy*, London: 89–125.
- Deschamps, P. (1934): *Les châteaux des croisés en Terre Sainte, I. Le Crac des Chevaliers*, texte et album. Bibliothèque archéologique et historique, vol. XIX. Paris.
- Deschamps, P. (1939): *Les châteaux des croisés en Terre Sainte, II. La défense du royaume de Jérusalem: étude historique, géographique et monumentale*, texte et album. Bibliothèque archéologique et historique, vol. XXXIV. Paris.
- Deschamps, P. (1973): *Les châteaux des croisés en Terre Sainte, III. La défense du comté de Tripoli et de la principauté d'Antioche*, texte et album. Bibliothèque archéologique et historique, vol. XC. Paris.
- Edwards, R.W. (1987): *The Fortifications of Armenian Cilicia*. Dumbarton

- Oaks, Washington.
- Ellenblum R. (1992): *Construction Methods in Frankish Rural Settlements*. in: Kedar B.Z. (ed.): *The Horns of Hattin*. Proceedings of the Second Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Jerusalem and London: 168–189.
- (1998): *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Cambridge University Press.
- Ellis-Davidson, H.R. (1973): *The Secret Weapon of Byzantium*. in: *Byzantinische Zeitschrift*, 66: 61–74.
- Foss, C. & Winfield, D. (1986): *Byzantine Fortifications: An Introduction*. University of South Africa, Pretoria.
- Gil, M. (1992): *A History of Palestine, 634–1099*, Cambridge University Press.
- Hanisch, H. (1996): *Die Maschikulis der Citadelle von Damaskus*. in: *Damascener Mitteilungen*, 9: 227–262.
- Harper, R.P. & Pringle, R.D. (1988): *Belmont Castle: A Historical Notice and Preliminary Report of Excavations in 1986*. in: *Levant* 20: 101–118.
- (1989): *Belmont Castle 1987: A Second Preliminary Report of Excavations*. in: *Levant* 20: 47–62.
- Hitti, P.K. (1972): *The Impact of the the Crusades on Eastern Christianity*, in: S.H. Hanna (ed.): *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*, Leyden: 212–217.
- Jacobson, D.M. (2000): *Decorative Drafted-margin Masonry in Jerusalem and Hebron and its Relations*. in: *Levant*, 32: 135–154.
- Kalayan, H. (1973): *The Sea Castle at Sidon*. In: *Bulletin du Musée de Beyrouth*, 26: 81–89.
- Kennedy, H. (1994): *Crusader Castles*. Cambridge University Press.
- Lawrence, A.W. (1983): *A Skeletal History of Byzantine Fortification*. in: *Annual of the British School at Athens*, 78, Oxford: 171–227.
- Major, B. (1998): *Crusader Towers of the Terre de Calife and its Vicinity*. in: *The Arabist* 19-20, Proceedings of the Arabic and Islamic Sections of the International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS), part 1: 211–228.
- (2000): *Muszlim hadépítészet a XII-XIII. századi Közel-Keleten a források tükrében, a qinnasrini katonai körzet erődítései*, publikálatlan szakdolgozat.

- (2001): *In Search of the 12th-13th century Rural Settlement in the Southern Littoral of Syria (A Report on the First Field Surveys)*. in: *The Arabist* 20-21, Proceedings of the 20th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants, forthcoming.
- Marino, L. et al. (1990): *The Crusader settlement in Petra*. in: *Fortress*, 7: 3-11.
- Mayer, H.E. (1990): *The Crusades*, Trans. J. Gillingham, Oxford University Press.
- Molin, K. (1997): *The Non-military Functions of Crusader Fortifications, 1187-circa 1380*. in: *Journal of Medieval History*, vol. 23, no. 4: 367-388.
- Müller-Wiener, W. (1984): *al-Qilā' ayyām al-hurūb as-salibiyya*. Trans. M.W. al-Jallād, Dār al-Fiqr, Dimashq.
- Nordiguian, L. & Voisin, J.C. (1999): *Châteaux et Eglises du Moyen Age au Liban*. Editions Terre du Liban, Beyrouth.
- The Oxford History of Technology II. (1956), Oxford, 374-82.
- Prawer, J. (1972): *The Latin Kingdom of Jerusalem, European Colonialism in the Middle Ages*. Weidenfeld and Nicholson, Jerusalem.
- (1980): *Colonization Activities in the Latin Kingdom*. in: *Crusader Institutions*, Oxford University Press: 102-142.
- (1983): *Two Medieval Villages North of Jerusalem: Archaeological Investigations in al-Jib and ar-Ram*. in: *Levant*, 15: 141-177.
- (1985): *Magna Mahumeria (al-Bīra): The Archaeology of a Frankish New Town in Palestine*. in: P.B. Edbury (ed.). *Crusade and Settlement*. Cardiff: 147-168.
- (1986): *The Red Tower (al-Burj al-Abmar): Settlement in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks, A.D. 1099-1516*. British School of Archaeology in Jerusalem, Monograph Series, vol. I. London.
- (1994a): *Towers in Crusader Palestine*. in: *Château Gaillard*, vol. XVI. Actes du colloque internationale tenu à Luxembourg, 1992, Caen: 335-350.
- (1994b) *Templar Castles on the Road to the Jordan*. in: M. Barber (ed.). *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Aldershot: 148-166.
- (1997) *Secular Buildings in the Crusader Kingdom of Jerusalem: An Archaeological*

- Gazetteer*. Cambridge University Press.
- Rey, E.G. (1871): *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie*. Collection des documents inédites sur l'histoire de France, series 1, Histoire politique. Paris.
- Riley-Smith, J. (1967): *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, c. 1050-1301*. London.
- (1969): *The Templars and the Castle of Tortosa in Syria: an Unknown Document Concerning the Acquisition of the Fortress*. in: *English Historical Review*, 84: 278-287.
- Salamé-Sarkis, H. (1980): *Contribution à l'histoire de Tripoli et de sa région à l'époque des Croisades; Problèmes d'histoire, d'architecture et de céramique*. Geuthner, Paris.
- William of Tyre: *A History of Deeds Done beyond the Sea*, Trans. E.A. Babcock and A.C. Krey, Records of Civilization Sources and Studies, no. XXXV, 2 vols., New York (1976).

The study of **BALÁZS MAJOR** entitled: *Crusader Military Architecture in the 12th and 13th century Middle East* is the result of several years of research, two of which was spent in the field. The study summarizes the different fortification types of the Crusaders, sketches the evolution of their military architecture, while dealing with the most determining social, geographical, political and technological factors that were responsible for shaping this process. It also touches on some points of the possible interaction between the different architectural traditions of Byzantine, Muslim and Armenian castle builders, all neighbours of the newborn Frankish states. The study places a special emphasis on the fortified structures defending the Crusader rural settlement, the remains of which in the southern littoral of Syria are the authors' main field of research.

Die Studie von **BALÁZS MAJOR** *Die Kriegsbaukunst der Kreuzritter auf dem Nahen Osten in den 12. und 13. Jahrhunderten* ist das Ergebnis von mehreren Forschungsjahren in Syrien. In diesem Aufsatz werden die Kategorien der Festungen dargestellt, die Entwicklungsgeschichte der Burgbaukunst der Europäer des Heiligen Landes beschrieben, und dabei auch die den Prozess am meisten beeinflussenden gesellschaftlichen, geopolitischen und kriegstechnischen Faktoren, bzw. die Problematik der Wechselwirkung der muslimischen, byzantinischen und armenischen Kriegsbautraditionen und der der Kreuzritter skizziert. Der Aufsatz behandelt besonders die Frage der noch nicht untersuchten Festungen des Siedlungsnetzes auf den ländlichen Gebieten der ehemaligen Staaten der Kreuzritter, und gibt damit im Zusammenhang die neuesten Ergebnisse der Forschungsarbeiten auf dem Gebiet der Küstenregion des heutigen Syrien bekannt.

Boros Zoltán

Birtokigazgatás Magyarországon a 16. század elején

Bevezetés

Az alábbi sorokat egy a most készülő szakdolgozat előtanulmányaként vetettem papírra. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy a szakirodalom és forrásfeldolgozások alapján összegezzem mindazt, amit tudni lehet a magyarországi nagybirtokok igazgatásáról a XVI. század első felében. Hogyan alakultak Mohács után a birtokstruktúrák a fokozatosan három részre szakadó Magyar Királyság területén? Miként irányította több vármegyére kiterjedő birtokát egy az ország politikai elitjébe tartozó főnemes, akinek hol Pozsonyban kellett több hetet az országgyűlésen töltenie, hol pedig személyesen is részt vett a török elleni hadműveletekben. Vagy ha ugyanez a személy, éppen Bécsben tartózkodott az udvarnál, esetleg valamely magyar kormányzékben betöltött hivatalát látta el, hogyan gondoskodott birtokainak védelméről? Milyen eszközökkel biztosította a földbirtokos – aki akár maga az uralkodó is lehetett – hosszas vagy állandó távolléte idején a jövedelmek rendszeres beszedését? Ezekre a kérdésekre próbálok meg válaszolni az most következő dolgozatban.

Magyarország birtokstruktúrája a mohácsi csata után

A mohácsi csata nemcsak azért volt nagy hatással a magyar történelem alakulására, mert egy terjeszkedő nagyhatalom (jelen esetben az oszmán birodalom) offenzív katonai fellépésével megtörte az egyik szomszédos állam, a nemrég még a térség egyik meghatározó középhatalmának számító Magyar Királyság nagyságrendekkel kisebb védelmi erejét, hanem azért is, mert ebben az ütközetben a magyar politikai elit java része elesett. Így egy amúgy is rendkívül válságos időszakát élő ország komoly politikai gyakorlatlallal rendelkező vezetők nélkül maradt. Mindezt csak tetézte az uralkodó halála, és feleségének, valamint udvarának hirtelenmenekülése Pozsonyba.

A mohácsi síkon elesettek között olyan nagy tekintélyű és vagyonú családok sarjai voltak, mint a Széchyek, Pálóczyak vagy a Paksyak, akik közül a főispáni kar több tagja is kikerült, de életét veszítette Batthyány János, Várday Imre vagy Forgách Ferenc is, akik szintén II. Lajos hatalmi elitjéhez tartoztak.¹ Számunkra ez azért érdekes, mert az általunk vizsgált nagybirtokos nemességet olyan veszteség érte, amely az egyes családok fennmaradását veszélyeztette. Ez pedig a gyakorlatban azzal a járt, hogy a magvaszakadt főúri klánok birtokai az uralkodóra szálltak. Így történt Pálóczy Antal esetében is, kinek jószágain az uralkodói kegynek köszönhetően a Perényi és a Dobó családok osztottak meg. A Batthyány család szerencsésebb volt, hiszen Batthyány Ferenc horvát bán nem volt ott Mohácsnál. Ők később Ujlaky Lőrinc birtokait nyerték el. Zrínyi Miklós szintén ekkoriban alapozta meg családjá vagyonát, melynek nem kis részét Ernuszt Gáspár – előbb a Keglevichekre szállt – birtokai tették ki.²

¹ Magyarország története. 1526-1686. I. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 150. p. (A továbbiakban: Pach, 1987.)

² Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I-II. Szerk.: Maksay Ferenc. Bp., 1990. 12. p. (A továbbiakban: Maksay, 1990.)

Mások családi kapcsolatok, leginkább házasság révén igyekeztek megszerezni a férfiágon kihalt familiák javait. Ecsedi Báthori András Rozgonyi Katával kötött házassága révén tett szert jelentős vagyonra, de más családoknak is sikerült nőágra menteni javukat. Ennek köszönheti felemelkedését Nádasdy Tamás, aki az öröklési jog tekintetében „fiúsított” Kanizsai Orsolya kezének elnyerésével hatalmas vagyon tulajdonosa lett. A rokoni szálak játszottak szerepet az 1543-ban elhunyt Thurzó Elek örökségének szétosztásában is, így öccse, János, özvegye, Székely Magdolna, illetve két veje: ecsedi Báthori András (előbbi fia) és Julius Salm várai és portái gyarapodtak halálának köszönhetően.³

Az uralkodók azonban – I. Ferdinánd és János király is – bizonyos földeket saját kezükben tartottak. A tulajdoni viszonyokat tekintve tehát különbséget kell tennünk az uralkodó kezelésében lévő vagy az általa zálogba adott földek és a földesurak saját birtokai, valamint az egyházi tulajdonban lévő uradalmak között. (Ez utóbbiról alább még részletesen lesz szó.) Az első esetben szándékosan nem használtam az *állami* kifejezést, hiszen ebben a korszakban az uralkodó személyes vagyona és az állami tulajdon még nem különültek el élesen egymástól. Mindkettőt az ebben az időszakban kialakuló és a gyakorlatban az uralkodói akarat közvetítőjének tekinthető ügynevezett kormányiszékek igazgatták. Ilyen volt a kolleghiális testületként működő Magyar Királyi Kamara, mely elméletileg a Magyarország területén lévő kincstári vagyon kezelésével foglalkozott.⁴

Bárkinék a tulajdonáról legyen is szó, egy közös vonása mindenképpen volt a birtokoknak. Nevezetesen: a földbirtokosok arra törekedtek, hogy a lehető legnagyobb jövedelem származzék jószágaikból. Ennek nélkülözhetetlen előfeltételét a jól felépített birtokigazgatási szervezet jelentette. Nem szabad elfeledkeznünk

³ Pach, 1987. 16. p.

⁴ A korszak közigazgatási problémáiról részletesen ír: Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (A továbbiakban: Ember, 1946.)

arról, hogy az országban ebben az időszakban (különösen 1526 és 1541 között) gyakorlatilag polgárháborús viszonyok uralkodtak. Így nemcsak a jövedelmek beszedésére alkalmas, hatékonyan működő, jól szervezett (mondjuk így) apparátusról kellett gondoskodni, hanem legalább ilyen nagy szükség volt katonai erőre is. Csak ez által voltak képesek védelmet nyújtani a birtok népeinek, hogy azok nyugodt körülmények között tudjanak termelni, és legyen miből beszolgáltatni a terményeket vagy fizetni az adókat. A ilyen ideális körülmények persze csak a legritkább esetben valósultak meg.

Nem egy uradalom a terjeszkedő oszmán nagyhatalommal határos területen feküdt. Ezekben a vártartományokban sokkal inkább a katonai funkció dominált. Itt szinte létkérdés volt, hogy a várhoz rendelt jövedelmek pontosan befolyjanak, és azokból tartalékokat képezzenek. Csak így lehetett felkészülni egy esetleges török ostromra. Ha a török előrenyomulás miatt nem történhetett meg az adók beszedése, akkor azt a vár katonáinak fegyverrel kellett megszerezniük, akár az oszmán hódoltság alatt élő területekről is. Az egyes végvárok nemcsak saját tartományuk portáinak földesúri adóját hajtották be, hanem, amint Eger vagy Szigetvár esetében közismert, a hódoltságban fekvő települések állami adóztatásában is részt vettek.⁵

Külön szólnunk kell még a nagy kiterjedésű egyházi birtokról. Ezek sorsát alapvetően két tényező befolyásolta. Az egyik a reformáció rohamos terjedése, ami nagyban elősegítette az egyházi birtokok szekularizációját, a másik – mint már korábban említettük – a mohácsi csata, ahol a főpapok nagy része bandériuma élén személyesen is részt vett. Ez a képzett társadalmi réteg is nagy veszteségeket szenvedett, hiszen a püspököknek közel fele – hét személy, köztük Szalkai László esztergomi érsek és főkancellár –

⁵ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 59-138. p. A témáról bővebben ír: uő.: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997. /Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 21./

elestett a csatamezőn.⁶ Akik nem Mohács mezején haltak meg, azok közül is jó néhányan távoztak az élők sorából egy-két éven belül,⁷ és székük betöltésére mindkét megkoronázott uralkodó saját hívét nevezte ki. Amelyik félnek előbb sikerült elfoglaltatnia a főpapi székhelyet vagy rátenni kezét a püspökség falvainak akár csak egy kis részére is, az ebből származó jövedelem nagy részét kénytelen volt katonai célokra fordítani, hiszen biztos lehetett benne, a másik király jelöltje teljes erejével azon lesz, hogy megszerezze magának a saját pártfogója által neki rendelt adományt. Más egyházi birtokokat világi főurak foglaltak el, uralkodójuk vagy valamelyik kinevezett püspök nevében, de az abból származó bevételeket természetesen a maguk és katonáik javára fordították.⁸

Az uralkodók azonban szemet hunytak az ilyen akciók felett, hiszen szükségük volt a fegyveres erőre, és így legalább nem az amúgy is folytonos hiánnyal küzdő kincstár terhére kellett katonákat fogadniuk. Sőt, ahogy Eger esete mutatja, maguk is arra törekedtek, hogy az egyházi birtokok bevételeit minél inkább a végvári rendszer fenntartására tudják fordítani. Perényi Péter – aki elfoglalta az egeri püspökség javait – 1548-as halála után az új püspök, Oláh Miklós kénytelen volt oly módon megegyezni a királlyal, hogy a birtokaiból befolyó jövedelemnek csak harmadát kaphatja meg, míg a másik kétharmadát egyenlő részben kell a vár falainak megerősítésére, illetve a belé helyezett őrség zsoldjára fordítani.⁹ Ezt a szerződést 1563-ban Verancsics Antal úgy újította meg, hogy évi kegydíj fejében végleg lemondott az egyházmegyéből származó bevételekről.¹⁰ Később a tized is fokozatosan a kamarai haszonvételek egyik nélkülözhetetlen elemévé vált. Gyakran nem is az

⁶ Pach, 1987. 150. p.

⁷ Például: 1528-ban Podmaniczky István nyitrai püspök.

⁸ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar Történet. III. Bp., 1943. 233-234. p. (A továbbiakban: Hóman-Szekfű, 1943.)

⁹ Sugár István: Az egeri vár gazdálkodása a XVI. század végén. In: Magyarországi végvárok a XVI-XVII. században. Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1983. /Studia Agriensia 3./ 148. p. (A továbbiakban: Sugár, 1983.)

¹⁰ Hóman-Szekfű, 1943. 235. p.

uralkodó gondoskodik annak beszédéről, hanem bérbe adja az adott terület földesurának, aki cserében azt várának erősítésére vagy katonák fogadására fordítja, mint ahogy azt az egri esetben a király is tette. A kincstári kezelésben lévő végvárak szintén védelmi célokra szedik be a kamara által nekik rendelt tizedet.

A szerzetesrendek sorsa hasonlóképpen alakult. Szentmártonról (Pannonhalmáról) 1542-ben menekülnek el a szerzetesek a török elől, de a harcok elültével már csak töredékük tér vissza a király által kinevezett kapitány kíséretében. Az egyházi élet aztán fokozatosan megszűnik, míg végül az utolsó apát 1566-ban 600 forint bérösszegért végleg lemond Szentmártonról.¹¹ De hivatkozhatnánk ismét Eger esetére, ahová a vár és a kamara hasznvételein kívül a bükzsérci karthauzi szerzetesek szőlőjéből származó pénz is befolyt.¹² Ebben a korszakban szentgotthárdi cisztercita kolostor Serédy Gáspár királyi titkárnak a birtokában volt, míg a vránai perjelségnek előbb Török Bálint a kormányzó apátja, majd pedig 1535-től kiskorú fiát teszi meg a kolostor előljárójának.¹³

Persze nem minden esetben volt szó erőszakos foglalásokról, hiszen a zászlósurak más módon is rendelkezhetek egyházi birtokok felett. Nádasdy Tamás például a zalavári apátságot előbb kormányzó (*commendator*) apátként bírta még II. Lajos jóvoltából, és apjára bízta annak igazgatását. Az 1534-es házasságkötését követően az uralkodó átengedte neki a jogot az apát kinevezésére is.¹⁴ Ugyanakkor az esztergomi káptalan birtokát, Szenyért bérlőként vette kezébe, hiszen az stratégiai fekvése miatt nélkülözhetetlen volt saját birtokainak, különösen a Dunántúl déli végvidékének lassan egyik kulcsvárává előlépő kanizsai vártartománynak a védelmében. Másrészt mint dunántúli főkapitánynak arra is figyelnie kellett, hogy ennek a kis erősségnek nélkülözhetetlen szerepe volt

¹¹ Uo. 242. p.

¹² Sugár, 1983. 151. p.

¹³ Maksay, 1990. 14. p.

¹⁴ Hóman-Szekfü, 1943. 241. p.

Szigetvár őrségének – a körülötte fokozatosan záródó török várgyűrű miatt egyre nehezedő – ellátásában és az utánpótlás biztosításában, különösen a Kapos menti várak 1555-ös eleste után.¹⁵

A birtokigazgatás két típusa

Vegyük most sorra, hogy milyen források és feldolgozások állnak rendelkezésünkre ebből a korszakból a birtokigazgatás kérdéskörében. A szakirodalomból két fontos művet szeretnék kiemelni. Az első Ember Győző korábban már említett munkája,¹⁶ a koraújkori magyar kormányzattörténet mai napig is legátfogóbb feldolgozása. A másik mű Komoróczy György tanulmánya,¹⁷ mely az előbbtől eltérően a földesúri magánbirtok igazgatását vizsgálja a különösen jó forrásadottságokkal rendelkező Nádasdy birtokok bemutatásán keresztül.

Nézzük először meg, hogyan működött a Magyar Királyi Kamara kezelésében lévő uradalmak kormányzása. Az egy birtokegyütttest alkotó falvak alapvetően egy-egy vár köré tömörültek. A várnak egyszerre volt védelmi és igazgatási funkciója. A vár élén a kapitány (*capitaneus, praefectus*) állt. A fő feladata a várnak és népeinek védelme, de ő egyben a közrend fenntartója is. Kinevezéséről az uralkodó rendelkezik,¹⁸ beiktatását királyi biztos végzi, aki a hivatal átadásakor, illetve átvételekor egyaránt jelen van. Ilyenkor leltárt (*inventarium*) készítenek a várban található hadi-

¹⁵ 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. 1549-1562. I-II. Kiadja: Óze Sándor. Bp., 1996. 16. p. (A továbbiakban: Óze, 1996.)

¹⁶ Lásd a 4. jegyzetet.

¹⁷ Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932. (A továbbiakban: Komoróczy, 1932.)

¹⁸ Az Udvari Haditanács 1566-os megalakulása után már ennek hatáskörébe került a javaslattétel joga, és a kinevezések is rajtuk keresztül zajlottak. Bővebben I.: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a XVIII. század elejéig. In: Történelmi Szemle. 38. (1996.) 2-3. sz. 163-217. p.

anyagokról, felszerelésekről, élelemről, stb.,¹⁹ mivel ennek alapján készítenek majd számadást a tisztségből történő távozása után.²⁰

A kapitány az uralkodótól utasítást kap, amiben rögzítik a feladatait. Ebben állapítják meg, hogy mennyi fizetés jár neki pénzben vagy terményekben, és hogy ebből hány katonát kell fogadnia. A várőrség létszámát a király – később a Haditanács – határozza meg, ők a Kamarán keresztül kapják fizetésüket. A fizetést, melynek nagyságát szintén a király állapítja meg, fizetőmesterek útján juttatják el a katonákhoz, vagy a várbírtok jövedelmeinek terhére utalják ki az udvarbíróknak keresztül. A tisztek többnyire a kapitány familiárisai közül kerülnek ki, és ugyanő gondoskodik kémekről, hírszerzőkről is. Katonái felett elsőfokú bírónaként ítélezhet. A vár építése, javítása, felszereléssel történő ellátása nem közvetlenül az ő feladata, hiszen erre külön építési, illetve hadszertárnoki hivatal alakult ki, de velük szorosán együtt kellett működnie, ha biztosítani akarta a vár védhetőségét.²¹

A várbírtok kezelése tehát nem tartozott a kapitány hatáskörébe. Ezt a feladatot az udvarbíró (*provisor*) látta el, aki magyar nevével ellentétben elsősorban gazdasági és pénzügyigazgatási funkcióval rendelkezett, amennyiben a királyi jövedelmek kezelője, vagyis kamarai tisztviselő volt. Tulajdonképpen ő volt az uralkodó földesúri tisztje. Szerződtesége erős magánjogi vonásokat mutat, vagyis még nem tekinthető hivatalos hivatalnoknak. Utasítását a Kamarától kapta, és számadásait is ide kellett elküldenie. Személyében nem volt alárendelve a kapitánynak. A begyűjtött élelem tárolásáról maga gondoskodott, és a kapitánynak is csak nyugta ellenében adhatta át a katonák ételmezéséhez szükséges készleteket. Beosztottjait²² ő is többnyire saját emberei közül fogadta fel,

¹⁹ Ilyen például: Kanizsa inventáriuma 1566-ból. L.: V. Molnár László: Kanizsa vára. Bp., 1987. 162-165. p. (A továbbiakban: V. Molnár, 1987.)

²⁰ Ember, 1946. 261-262. p.

²¹ Uo.

²² Ilyenek voltak például az aludvarbíró (*viceprovisor*), a számtartó, a kulcsár (*klavigier*), a sáfár (*dispensator*), majeros (*villicus*), tizedszedő (*decimator*).

ellátásukra külön fizetést kapott. Az általa kezelt javakért büntetőjogi és vagyoni felelősséggel tartozott. Nemcsak a földművelésre, a szőlőre, malmokra és halászó helyekre kellett gondot viselnie, de az egyéb bevételeket is ő kezelte. Ilyenek voltak a vámok, a révek, a tized jövedelmei, valamint esetlegesen a harmincad is. A bírtok népei felett szintén ő bíraskodott. Ezen felül feladata volt a királyi jövedelmek gyarapítása is; ha tudomást szerzett valamely család magszakadásáról, vagy bármely okból remény volt a korona javainak növelésére, akkor azt azonnal jelentenie kellett a Kamarának.²³

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy a kamarai bírtokok irányítását két egymás mellé rendelt személy intézte. Egyikük rendfenntartó és katonai tevékenységet folytatott, míg a másik inkább gazdasági feladatokat látott el. Az effajta elméleti elkülönítés ellenére „igen gyakori volt, főleg a XVI. században, hogy a kapitány egyben a várbírtok gazdálkodását is irányította, az udvarbírói (*provisor*) hivatalát is magára vállalta”.²⁴

Ez utóbbi megjegyzés akkor lesz különösen érdekes, ha megnézzük, hogyan nézett ki egy magánbírtok irányítása ugyanebben a korszakban. Komoróczy György 1932-ben készített tanulmánya az alábbiak szerint mutatta be Nádasdy Tamás bírtokait irányító adminisztráció felépítését. A legmagasabb rangú tisztviselő a tiszttartó (*praefectus*) volt, aki gazdasági és katonai feladatokat egyaránt ellátott. Egyszerre több vártartományt is irányított, így csak a főbb várak élén állt ilyen rangú személy. Ugyanakkor minden várban működött udvarbíró (*provisor*), aki csak a hely gazdasági ügyekben volt illetékes. A vár védelméért a várnagy (*castellanus*, *porkolab*) volt a felelős. Közvetlen utánuk következett a számtartó deák, aki elsősorban az udvarbíró munkáját segítette; az összeírások általában az ő keze munkái.²⁵ Itt is azt tapasztaljuk, mint a királyi bírtokok esetében; vagyis hogy beosztottjaikat maguk az ud-

²³ Ember, 1946. 263-264. p.

²⁴ Uo. 262. p.

²⁵ Komoróczy, 1932. 39. p.

varbírók választották többnyire saját vagy uruk szervitorai közül, és csak beszámoltak az adott személy felfogadásáról.²⁶

Mindebből látható, hogy a két birtoktípus felépítése rendkívül hasonló. A különbség mindössze annyi, hogy a kamarai uradalmak élén két majdnem egyenrangú személy állt, akiknek egymás közötti viszonyát rendeletileg is szabályozták. Hogy miként, arra majd a következő fejezetben részletesen kitérünk. „Majdnem egyenrangú” felekről beszélek, mivel a katonai erő felett rendelkező várkapitány mindig könnyebben tudta érvényesíteni akaratát a legfeljebb néhány lóra fizetést kapó udvarbíró felett, mintsem fordítva. Ez aztán gyakran súrlódásokhoz vezetett.

A magánbirtok esetében a földesúr a prefektus közbeiktatásával intézte ügyeit, aki aztán a parancsok kézhezvétele után maga utasította az irányítása alatt álló várak udvarbírait, várnagyait vagy a szervitorokat a birtokos rendelkezéseinek végrehajtására. A prefektusok egymással is szoros kapcsolatot tartottak fenn, ami nélkülözhetetlen volt a köztük lévő távolság miatt, hiszen néha több száz kilométerre fekvő birtokrészek hatékony együttműködésére volt szükség.

A kapitány és az udvarbíró viszonya

Először azt nézzük meg, hogy a kamarai birtokok esetében milyen viszonyban állt egymással a két legmagasabb rangú tisztviselő. Ehhez az általunk vizsgált korszakból, a Mohácsot követő közel öt évtizedből elsősorban udvarbírói utasítások kiadásai állnak rendelkezésünkre. Közülük a trencsényi uradalomból származó forrásokat választottam, mivel belőlük többet is feldolgoztak. A trencsényi várnak a helyzete azért is különös, mert az említett időszakban előbb magánkézben, majd kamarai kezelésben volt. Tör-

²⁶ Uo. 36.

tetését és igazgatási struktúráját jó forrásadottságának köszönhetően a közelmúltban két tanulmányban is bemutatták.²⁷

Számunkra most elsősorban a kamarai igazgatás időszaka érdekes. Ebből a korszakból három utasítást (*instructio*) illetve utasítás tervezetet ismerünk. Keletkezési évük 1549, 1555 és 1559. (Az 1549-es utasítás előzményeként egy tervezet is fennmaradt.) Meg kell jegyezni, hogy míg az első két esetben udvarbírói utasításról van szó, addig a harmadik, 1559-ben kelt instrukció – ami szintén csak egy fogalmazvány – az előző évek nagy várvizsgálatai után Proskovszky Jánosnak készült, aki egyszerre töltötte be a kapitányi és udvarbírói tisztséget. Itt utalnék vissza az előző fejezetben szereplő *Ember* idézetre, miszerint a XVI. században gyakran előfordult, hogy a két tisztséget ugyanaz a személy látta el. Most először az első három udvarbírói utasítás alapján megvizsgáljuk, hogy milyen feladatokat láttak el a provizorok. Ezek után az eredményeket összevetjük a Proskovszky-féle utasítással, így a kettő közti különbség segítségével következtethetünk a kapitány feladatkörére.²⁸

Az udvarbírók hivataluk átvételekor kötelesek voltak összehívni a birtok falvainak bírait, a városok polgárait, hogy bemutassák megbízó levelüket. Ezek után összeírást (*inventarium, registrum*) készítettek az átvett készletekről, valamint felülvizsgálták az adók (*census*) nagyságát, a robot (*labores*) mennyiségét, az ajándékokat (*munera*), a vámok és révek bevételeit rögzítő számadást (*registrum, ratio*). Egy példányát a kamarához küldték be. Gondoskodniuk kellett saját munkatársaik kinevezéséről, elsősorban aludvarbíróról, kulcsárról és sáfárról, valamint írnokról és szakácsról is. Külön öröket kellett alkalmazniuk az erdők és halászó helyek védelmére.²⁹

²⁷ Kenyeres István: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. In: Levéltári Közlemények, 68. (1997) 1-2. sz. 99-142. p. (A továbbiakban: Kenyeres, 1997/a.); A trencsényi vár a XVI. században. In: Fons, 2. (1995) 1. sz. 5-57. p.

²⁸ Az összeállítás forrása: Kenyeres, 1997/a. 111-113. p; 115-116 p; 118-120. p.

²⁹ Ebben az esetben mezőőrökről és nem katonákról van szó.

Bár mindhárom utasításban szerepel, hogy a provizor kímélje a jobbágyokat, ugyanakkor törekednie kellett a rajtuk behajtható jövedelmek gyarapítására. A majorságok felügyelete volt az egyik kiemelt feladat. Emellett a hivatal átvételekor készített tételes felsorolásban szereplő haszonvételek behajtásáról is neki kellett gondoskodnia. Így a föld és a szőlő művelésén kívül a sörfőzésre is ő viselt gondot. Utóbbi azért fontos, mert a várban állomásozó katonák fizetésük egy részét természetben kapták, a Trencsénben szolgáló német katonák pedig inkább sört, mint bort fogyasztottak. A begyűjtött javakról és a befolyt pénzről külön számadást vezetett az udvarbíró. A terményeket raktározta, vagy nyugta ellenében a várórség élelmezésére átadta a kapitánynak. Érdekesség, hogy Ostorosith János udvarbírónak – aki 1549. május 8-án kapta végleges utasítását – a várfalon kívül egy külön házat kellett szereznie vagy építenie, hogy a városban, és ne a várban tárolja az uradalom készleteit. Így próbálták elkerülni, hogy a várkapitány az őrség vagy saját maga részére lefoglalja a tartalékkészleteket.

A jövedelmeket gyarapította még a bírság összege is, hiszen az udvarbírák elsőfokú bíróságként működtek a birtok népei felett. A bírságokról külön számadást kellett vezetni. A tizedet (*decima*) bérelte a Kamara a főpapoktól, és maga gondoskodott annak beszedéséről. Többnyire pénzben folyt be, mivel ebben a korszakban az volt az általános szokás, hogy a beszolgáltatás helyén azonnal értékesítik a begyűjtött terményeket, elsősorban a bort és a gabonát. Ez alól csak azok a várak képeztek kivételt, melyek közvetlenül a végvidéken feküdtek. Ilyen volt Temesvár, ahol az ilyen úton szerzett élelmet is raktározták, úgyhogy évente friss terményekre kellett lecserélni.³⁰

Nem szabad elfeledkezni még két lényeges pontról, melyek nem a birtokkezelés módjáról, hanem egyéb állami feladat ellátásáról szólnak. Az imént már említett 1549-es Ostorosith-féle ideig-

³⁰ Kenyeres István: A Temesvári udvarbíró utasítása (1552). In: Fons, 4. (1997) 2. sz. 137-138. p. (A továbbiakban: Kenyeres, 1997/b.)

lenes utasítás első pontjai közt szerepel, hogy hivatalba lépésekor hívja össze a szolgabírákat és gondoskodjon az állami adó (*subsidium*) beszedéséről. Ezt azért írják elő az Ostorosith udvarbírói instrukciójában, mivel ő egyben Trencsén megye főispánja is volt. A kettős tisztségviselés a kincstár szempontjából azért volt különösen előnyös, mert a két tisztség egy kézbe helyezése révén hatékonyabban tudott fellépni az adók behajtása ügyében. A másik ilyen jellegű tevékenység a külkereskedelmi vámhivatalok, a harmincadok felügyeletének ellátása. Az ehhez hasonló megbízatást Trencsénen kívül a tokaji és a temesvári uradalmak tisztjeinek feladata között is szerepel.³¹

Végezetül az utasítás szól a fizetés nagyságáról is, ami egyrészt magának az udvarbírónak, másrészt a szolgáinak, esetleg lovasainak a járandóságát is tartalmazza. Ezzel gyakorlatilag áttekintettük, hogy melyek is voltak egy udvarbíró feladatai.

Most lássuk, hogy milyen pontok szerepelnek a Miksa nevében kiállított utasítástervezetben, mely valószínűleg Proskovszky számára készült.³² A kinevezendő személy prefektusként kapja a várat és jövedelmeit, a majorságokat, a malmokat, a sör és a bor-kimérés jogát. Külön is szerepel, hogy az első kettőről valamint az állapotokról *registrumot* kell vezetnie. Ehhez járul még a csejtei és az újhelyi tized beszedése. Gondoskodik a készletek raktározásáról, valamint annak évenkénti frissítéséről is. Ismét szerepel a jobbágy-sággal való kíméletes bánásmód, valamint a nemesek és a polgárok kiváltságainak tiszteletben tartása. Élelmezési feladatainak ellátására kulcsárt, szakácsot, péket kell tartania, az épületeknek is ő viseli gondját, ezért egy ácsot és asztalost is fogad. Az erdő és a halászó helyek őrzése továbbra is hangsúlyozottan szerepel a pontok között. Ezek eddig megfelelnek korábban az udvarbírói utasításban is szereplő tételeknek.

³¹ Kenyeres 1997/b. 135. p.; Ember, 1946. 264. p.

³² Kenyeres, 1997/a. 118-119. p.

A Proskovszky-*instructio* azonban katonai kérdésekről is rendelkezik. Eszerint a vár jövedelmének terhére 40 fős őrséget kell tartani.³³ Őket két alvárnagy alá osztják be, az egyik az alsóvárban a másik a felsővárban teljesítse szolgálatot. Mindnyájukat fel kell esketni a királyi biztos előtt. Ágyukra, puskákra és egyéb fegyverekre különleges figyelmet kell fordítani, kezelésükre egy ágyú-mester (*bombardarius*) alkalmazását írják elő. A vár épületeinek karbantartása szintén Proskovszky feladata.

Az utóbbi pontok mutatják, hogy a prefektus tisztsége egyszerre jelent igazgatási és katonai funkciót. Ebben az időszakban, mint azt már említettük Trencsén kamarai birtok, vagyis bár az előző fejezetben *Ember* és *Komoróczy* nyomán felállított kettős igazgatási séma a valóságban jellemzőnek tekinthető, nem mindig jelentkezik élesen elkülönült formában. Ahogy *Ember* is írta – és fentebb már idéztem – ebben a korszakban a kamarai birtokokon is előfordult, hogy ugyanaz a személy töltötte be a várkapitányi és az udvarbírói posztot. Íme egy konkrét példa ennek alátámasztására.

Egy földesúri nagybirtok: a Nádasdy domínium

Mielőtt megvizsgálánk, miben különbözött a földesúri nagybirtok igazgatása az előbb vázolt képtől, vessünk egy pillantást az egyik legjelentősebb XVI. századi birtokegyüttesnek, Nádasdy Tamás domíniumának kialakulására.

A Nádasdyak egy Vas vármegyei középneemes család lezármazottaiként a XV. század végéig nem rendelkeztek jelentős vagyonnal. A család tagjai legfeljebb vármegyei tisztségeket viseltek, esetleg valamelyik környékbeli nagybirtokos famíliájához csatlakoztak, vagy mint Nádasdy I. Ferenc, az uralkodó seregében tel-

³³ Az alacsonyabb létszám oka, hogy Trencsén jóval a török határ mögött feküdt.

jesítették katonai szolgálatot.³⁴ Felemelkedésük Nádasdy Tamás nevéhez kapcsolódik, aki már a mohácsi csata előtt különböző állami tisztségeket töltött be, melyek révén jó kapcsolatokat tudott kiépíteni az udvari körökkel. 1526 után pártváltásai révén mindkét király táborában megfordult, és így befolyásos pártfogókra sikerült szert tennie. Az igazi kiugrást számára mégis a Kanizsai Orsolyával 1534-ben kötött házasság jelentette.³⁵ Így nemcsak a hatalmas Kanizsai-örökség került birtokába, de sikerült visszakapnia az I. Ferdinánd által korábban elkobzott javait is. Igaz ugyan, hogy Kanizsai Lászlónak 1520-ban egyéb kisebb részjóságokat nem számítva kilenc vára (Csókakő, Egervár, Kanizsa, Kapu, Léka, Sárvár, Sempte, Sztenicsnyak, Velike) volt,³⁶ melyek közül Nádasdynak nem sikerült mindet megkapnia, de új szerzeménye így is hét várból és várkastélyból, tíz mezővárosból és közel százötven faluból állt.³⁷ A több megyényi földvagyon lehetővé tette Nádasdynak, hogy anyagilag is a magyar főnemesség élmezőnyébe kerüljön. Portái elsősorban a királyi Magyarország nyugati peremvidékén koncentráálódtak. A Kanizsaiak ősi központja, Kanizsa vára és városa a török előretörés miatt a végvidékre került, így a család új székhelye a Nádasdyak nemzetségi birtokaihoz közelebb eső és jóval biztonságosabb Sárvár lett.

Maksay Ferenc főként az 1549. évi *dica* jegyzékek alapján készített összeállítás³⁸ szerint Nádasdy Tamás országbírói birtokai – Horvátországot és Erdélyt nem számítva – ebben az időben 881

³⁴ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VIII. Pest, 1861. 14-22. p. (A továbbiakban: Nagy, 1861.)

³⁵ Életéről részletesen ír: Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1843; Nádasdy Tamás (1498-1562) emlékezete. Szerk.: Söptei István. Sárvár, 1998; Bessenyei József: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In.: Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emléktűlés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Sárvár, 1999. 9-28. p.

³⁶ Nógrády Árpád: Taxa-extraordinaria? Szeljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor Emlékére. Pécs, 1986. 130. p. (A továbbiakban: Nógrády, 1986.)

³⁷ V. Molnár, 1987. 28. p.

³⁸ Maksay, 1990.

portára rúgtak.³⁹ Ebből Sopron megyében harmincnégy településen feküdt 411 porta, tehát az összes állománynak több mint a fele. Hozzá szorosan kapcsolódott negyvennyolc vasi településen 230 és fél porta, negyvenegy zalai helységben 217 porta, valamint tizenegy somogyi faluban 22 és fél porta. Az adatokban nem szerepelnek azok a birtokok, melyekről összeírás a nevezett forráscsoportban nem maradt fenn. Ezek közé tartoznak olyan jelentős mezővárosok, mint a zalai Kanizsa, valamint a Vas megyei Léka, Sárvár és Csepreg.⁴⁰

A birtoktest részei közt nemcsak a Kanizsai örökség települései szerepelnek, hanem egy korábbi fejezetben már említett egyházi birtokok is, mint például a zalavári apátság és Szenyér vára is.⁴¹ Mogyorókerék és Vörösvár 1545-47 közt átmenetileg volt a család birtokában. 1553-ban Mérey Mihály királyi helytartó halála után annak zalai birtokait, Bér uradalmát tizenhárom helységgel együtt szintén Nádasdynak adja az uralkodó. Ezen kívül megemlítenő még két, a legszűkebb értelemben vett Magyarországon kívüli eső birtoktest. Az egyik az erdélyi Fogaras – amit Nádasdy Tamás a grófi címében is használt – 1530-ban János király adományából került a tulajdonába, és ezt 1541-ben Ferdinándtól új adomány formájában szintén megkapja. A másik a Kulpa völgyében fekvő Stenicsnyak,⁴² mely történetének feldolgozása további kutatásokat igényel.

³⁹ Uo. 1081. p.

⁴⁰ Uo. 661-679. p., 857-927. p., 929-989. p.

⁴¹ Öze, 1996. I. 18-19. p.

⁴² Komoróczy, 1932. 19-20. p.

A prefektus

A fent számba vett birtokok – Fogarast nem számítva – gyakorlatilag a Dunántúl északi részétől, a Rábaköztől egészen a horvátországi Kulpa folyóig húzódtak, nem alkottak összefüggő egységet, de jól elkülöníthető részekre bomlottak. Ezek az egységek több vártartományból álltak, melyek közül egyben, a fő várban székelt az a tiszttartó, aki a keze alá rendelt várak várnagyainak és udvarbíráinak előljárója is volt. A prefektus működésének különböző területeit jól le tudjuk írni, ha kezünkbe vesszünk két magyar nyelven íródott, Szamota István által a Magyar Történelmi Tár hasábjain publikált⁴³ utasítást (*instuctio*), melyek a Nádasdy család levéltárából származnak.

A két irat keletkezési dátuma 1564. Készíttetője Kanizsai Orsolya, az ekkor már két éve halott Nádasdy Tamás özvegye. Keletkezési körülményeit jól megvilágítja az a levél, melyet a kanizsai tartomány jobbágysai írtak úrnőjükhöz. Ebben elpanaszolják, hogy túl sok terhet kell viselniük, a tiszttartó embertelenül bánik velük, és az állandó robotot sem bírják. Ráadásul Újudvar település határából 70 holdat foglalt el.⁴⁴ Valószínűsíthető, hogy ennek hatására keletkezett a mostani vizsgálat tárgyát képező instrukció, melyek részletekbe menően rögzítik a prefektus jogkörét, és a jobbágyok kötelezettségeit egyaránt.

Egy ilyen birtokkomplexumnak az irányítása jól szervezett adminisztrációt igényelt. Komoróczy szerint a XV. században használt birtokigazgatási egység az *officiolatus* volt, amit a századforduló után előbb *judicatusnak*, majd *praefectura*nak vagy *provisoriatusnak* neveztek. Ezek közül egy, rendszerint a főúrnak és családjának

⁴³ Szamota István: Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamás nejeének gazdasági utasításai. In.: Magyar Történelmi Tár. 1894. 65-77. p.

⁴⁴ Magyar történelmi szöveggyűjtemény. 1526-1790. Szerk.: Sinkovics István. Bp., 1968. 130-133. p.

lakhelye központi szerepet töltött be. Ezt neveznek el később, a XVII-XVIII. században *caput bonorum*nak.⁴⁵

A Nádasdy birtokok esetében ezt a funkciót Sárvár töltötte be, melyet Sennyey Ferenc a vár prefektusának levelezésében mindig együtt említenek Kapuval, és Lékával.⁴⁶ Ő az, aki leveleinek tanúsága szerint, felügyelte mindhárom várbirtokot, kezelte annak jövedelmeit, és irányította a különböző munkákat. Csányi Ákos a Kanizsa köré csoportosuló zalai, és a somogyi birtokok élén állt. Ehhez a birtoktesthez tartozott a már többször emlegetett Szenyér és Zalavár is. Utóbbi vár élén olyan – még a kisebb papi rendekkel is csak ritkán rendelkező – kormányzó apátok álltak, akik egyben Nádasdy Tamás szervitorai is voltak.⁴⁷ E két nagy vártartomány közé ékelődött Egervár, ami a nádor öccsének Nádasdy Kristófnak a felügyelete alatt állt.⁴⁸ Végül pedig ott volt horvátországi Stenicsnyak vára, mely már a nagy távolság miatt is jelentős hatalommal felruházott tisztségviselőt igényelt.

Most azt nézzük meg a két említett utasítás segítségével, hogy tulajdonképpen miben is állt az egyes prefektusok hatalma, milyen jogosítványaik és kötelezettségeik voltak.⁴⁹ A Kanizsa várába rendelt Szele Jakab utasításának címezése a következő: „*Instructio vagy Tanulság Kanizsai várba Zele Jakab uramnak ott való praefectusnak 1564 estendőben.*”⁵⁰ A bevezető bekezdést inkább a másiktól érdemes szó szerint idézni: „*Eleszer. Asszonyom ő nagysága Stenicsnyak várát mint tartományával egyetmben teljes hatalommal attá Giczzi Farkas uramnak tisztül, így hogy mind belső gondviselésének, mind kívüli való jüvedelme beszolgáltatásának hiv és szorgalmatos gongyát viselje és mindenről*

⁴⁵ Komoróczy, 1932. 30. p.

⁴⁶ Lásd Nagy Antal udvarbíró levelének címezését: „*Egregio domino Francisco Sennyei prefecto Castrorum Sarvar Kapuvar Leka domino et amico honorando*” In: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból.* Közli: Szalay Ágoston. Pest, 1861. 60-62. p. (A továbbiakban: Szalay, 1861)

⁴⁷ Óze, 1996. I. 19. p.

⁴⁸ Óze 1996. II. 451. p.

⁴⁹ A két utasítás pontjai néhol szó szerint megegyeznek, ezért felváltva idézek belőlük, külön figyelve az esetleges különbségekre.

⁵⁰ Szamota, 1894. 65. p.

számot tartson.”⁵¹ Ezek alapján arra következtetethetünk, hogy a prefektusok az egyes vártartományok tejhatalmú irányítói voltak. Szele Jakabnak négy fő dolgot kell szem előtt tartania – ami egyébként Giczinél is hasonlóan szerepel: egyrészt a magát a várat felügyelte, másrészt annak minden jövedelmét. A harmadik pont szerint a nép feletti törvénykezésben is ő jár el, végül „*bizonyos szertartásban*” is, ami jobbágyság kötelezettségeinek pontos rögzítését jelentette.⁵² Ez utóbbi rendkívül részletesen ki van fejtve, ami valószínűleg a fent említett panaszos levél következménye.

A várban a prefektus a legfőbb katonai parancsnok, akinek engedelmességgel tartoznak a fő-, és viceporkolábok, az éves szolgálatra szerződött *jargalók*, a lovas és kapunálló katonák és minden egyéb várbéli szolgálk is. Szele Jakab esetében a parancsnoksága alá rendelt katonák létszámát is ismerjük. A prefektus nyolc lóval szolgált, a két porkoláb fejenként hattal, az udvarbíró négygel, valamint beírták a katonák listájára Máté deákot, a számtartót is. A két viceporkolábon kívül 22 kapunálló, és tíz hópénzes drabant képezte a várórség magját, ahol ebben az évben még Pállfy Ambrus szolgált hat lóval, Bogdán négygel, Erdélyi Tamás kettővel. Ekkora erővel kellett védeni a rájuk bízott erősséget az ellenségtől épp úgy, mint a tüztől; de a rabokért is ők feleltek. Ennek következtében a prefektusoknak az utasítás szerint lehetőleg mindig a várban kell tartózkodniuk, csak rendkívüli esetben távozhattak el hosszabb időre.⁵³

A feladatok második csoportját a jövedelmek beszedése képezte. Ez úgy nézett ki, hogy az úrnő kezéből vett lajstrom alapján kellett behajtania a jobbágyok törvényes juttatását. Külön összeírást készítettek a hegyvám nagyságáról, amihez stenicsnyáki uradalom esetében még az ottani a mezőváros 400, valamint Kosztanyak 100 köből borát, mint szabott jövedelmet is hozzá számították. Ezen kívül fontos tételt képeztek a majorsági földek-

⁵¹ Uo. 72. p.

⁵² Uo. 66. p.

⁵³ Uo. 67. p.

ből származó bevételek, köztük a várbirtokhoz tartozó szőlők, valamint a malmokból, vámokból, révekről, és a dézsma (bor, búza, zab, köles, répa) kiárusulásából származó összegek – utóbbiról külön számadást kellett készíteni. Egyébként pedig az aratás után minden begyűjtött termés mennyiségéről jelentést kellett küldenie az úrnőnek.

Újdonságnak számít, hogy a prefektus gondoskodik a méz, az olaj, a viasz, a só, és állatkereskedelemtől is, valamint a Horvátországban szokásos nyest, róka, farkas, és egyéb bőrök begyűjtéséről. Mivel a len is jól terem a környéken ezért Kanizsai Orsolya innen várja az udvara számára szükséges mennyiséget. Szele Jakabnak azt is meghagyják, hogy mely majorsági földeket műveltesse robottal, melyet pénzes munkásokkal, és azok mennyi élelmet, vagy mekkora bért kapjanak. Külön hangsúlyozza az instrukció, hogy várépítésre mindenki befogható: a *szegénység*⁵⁴ és szabadosok egyaránt, de még a plébános jobbágysai is, akik egyébként menetesek a földesúri robottól. A városban házzal rendelkező futott nemesek szintén kötelesek részt venni az ilyen jellegű munkálatokban.

A Stenicsnyak területén lévő puszták telkek benépesítése céljából felhatalmazást kap a prefektus, hogy három év adómentességet adjon az oda települőknél, de ha valami épület van még rajta, akkor ez a kedvezmény csak két esztendőre jár. Giczi Farkas saját belátása szerint dönthet a mentesség kérdésében a föld minőségének függvényében. Kanizsán négy év szabadságot kapnak, akik „mezőbe szállnak”, kettőt, akik pusztákra. A telkeket viszont csak úgy adhatják el a jobbágysai, hogy a tisztartók előbb ezt engedélyezik, és lajstromba veszik.

A harmadik feladatcsoport a törvénykezés kérdéskörét öleli fel. A kisebb ügyekben a helyi bírók járnak el, száz krajcárig az ispánok előtt intézik az ügyeket, csak azután járulnak a prefektus elé, aki négy forintig bírságozhat. Súlyosabb esetben, az úrnő elé

⁵⁴ Jobbágysai.

kell terjeszteni az ügyet, aki majd döntést hoz benne. A sok panasza való tekintettel Nádasdnyé külön felhívja Giczi Farkasnak a figyelmét, hogy ne tömlöcöztessen minden kisebb vétség, vagy kihágás miatt. Végül rögzítik a fizetés nagyságát. Ez nem feltétlen pénzösszeg, hiszen elsősorban termésbeli juttatásokat, illetve földadományt kapnak. Giczi például a velemericsi bíróság⁵⁵ területén ekkor már rendelkezett 16 jobbágyportával, ám a frissen kelt utasítás szerint a többinek a szolgáltatásait is megkapja.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy hasonló feladatokat láttak el a magánbirtokok prefektusai, mint a kamarai birtokon lévő kapitányok, és udvarbírók. Talán hatékonyabban is működtek, és ezért fordult elő, hogy a század vége felé a kamara is élt a két vezető tisztség összevonásával. Ami különbség felfedezhető, hogy a vizsgált esetekben nincs annak nyoma, hogy állami feladatokat is elláttak volna a földesúri szervitorok. Foglalkoztak viszont kereskedelemmel. Meg kell azonban jegyezni, hogy az utasítás, mint forrástípus, nem pontosan rajzol meg egy valós állapotot, hanem a törvényekhez hasonlóan csak egy ideális állapotra való törekvést fejez ki. Az instrukció készítőjének szándékát tükrözi, és korántsem biztos, hogy az maradéktalanul meg is valósul.

Ezért érdemes más forrásokat is felhasználni, hogy árnyaltabb képet kapjunk a vizsgált tisztségviselőkről. Ilyen források lehetnek az összeírások, számadások, illetve a levelezések. Az első kettő objektív adatokat közöl az uradalmakban zajló tényleges munkáról, míg a harmadik személyes hangvétele miatt más jellegű tényezők megragadására alkalmas. Ez utóbbit magam is felhasználásával, mikor megpróbálom bemutatni azt a viszonyt, ami a földesúri tisztségviselők és uraik között fenn állt.

⁵⁵ Itt közigazgatási egységet jelent.

Familiárisok és szervitorok⁵⁶

A magyar nemesi társadalomban tapasztalható alárendeltségi viszonyok alapvetően két dologban térnek el a nyugat-európai hűbériségtől. Az egyik, hogy a familiárisi viszony nem feltétlen birtokadományhoz kötött, hanem személyes jellegű kapcsolat, ebből következően nem szükségszerűen örökletes. A második pedig az, hogy nem minden esetben adományoz a hűbérúr (*dominus*) földet a hűbéreseinek, hanem gyakran csak a szervitorok eltartásáról gondoskodik.⁵⁷ Szekfü szerint Magyarországon a klasszikus hűbéri forma csak az egyházi birtokokon alakult ki, ahol az úgynevezett prédiálisták a katonai szolgálatot vállaló nemesek, akik ennek fejében kapott birtokaikat családjukon belül örökletessé teszik.⁵⁸

Varga J. János⁵⁹ határozott különbséget tesz a középkori és korújkori szóhasználat között. Véleménye szerint Magyarországon a XV. századig elsősorban a familiáris kifejezést használták, ami alatt azokat a többnyire nemes személyeket érti, akik maguknál hatalmasabb úr szolgálatába állnak, hogy udvari, birtokigazgatási, vagy katonai szolgálatot lássanak el. Ezért pénzbeli, vagy természetbeli juttatásban részesülnek. Viszonyuk a kölcsönös hűsége alapul, és meghatározatlan ideig szól. Ebből alakult ki a XVI. századra a szervitor fogalma. Lényeges különbség, hogy a felek meghatározott időre szerződnek, és többnyire készpénz formájában kapják meg járadékukat, amihez tisztséghez kötött adománybirtok is járulhat. A megegyezés írásos szerződésen alapul, aminek aláírásával elismeri, hogy az úriszék ítélkezik felette. A dominusz hatalma tehát rendkívül jelentős volt, aminek alapját nem csak a több

⁵⁶ Az alábbi fejezet vázát egy nyomtatásban meg nem jelent munka képezi: Kiss Erzsébet: Szervitorok a Nádasdy birtokokon a 16-17. században. Szakdolgozat. ELTE BTK. 1964. (A továbbiakban: Kiss, 1964.)

⁵⁷ Kiss, 1964. 7-9.p.

⁵⁸ Szekfü Gyula: Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp., 1912. 45. p.

⁵⁹ Varga J. János: A familiárisi-szervitori intézmény átalakulása a XV-XVI. században. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 177-182. p.

megyére kiterjedő földbirtok és a hasonlóan szerteágazó rokonság adta, hanem az úriszéki és a katonai bíraskodás egy kézben tartása, valamint az általa kiosztott kisebb birtokok csábító ereje is.⁶⁰

A szolgálati viszonyban lévő nemesek a XVI. század óta nem fizettek adót, ha uruk földjén telepedtek le. Ennek azonban nem törvényi alapja volt, hanem az esetről esetre kért és adományozott felmentés (*exemptio*). Csak azok voltak adómentesek, akiket uruk tartott el, és nem művelték saját földjüket. A familiáris az igazságszolgáltatás tekintetben ura joghatósága alatt állt, de az úr büntetőjogi felelősséggel tartozott a szervitoraiért, ha annak tudtával követek el például hatalmaskodást, vagy egyéb bűncselekményeket. Ha azonban tudtán kívül történt a törvényszegés, akkor joga volt elégtételt venni emberén, akit akár fogságba is vethetett. A familiárisok alapvető feladata a katonai szolgálat, vagy birtokigazgatásban való részvétel volt. Mint katonák ellátást, zsoldot kaptak, és a főúri bandériumok kötelékében vettek részt a harcokban. A birtokigazgatásban, mint a jövedelmek kezelői vettek részt, és az úriszéken maguk is bíróként, vagy bírótársként léphettek fel. A XV. században még gyakran találkozunk a jobbágyszármazású, de iparúzó familiárisokkal. Fizetésüket többnyire természetben kapták, de ez általában kiegészült pénzbeli juttatásokkal is.⁶¹

A XVI-XVII. századra némileg módosult a fenti kép. Az önálló magyar állam három részre szakadása az ország legnagyobb részét harcszíntérré tette. A zavaros politikai viszonyokat birtokaik gyarapítására kihasználni igyekvő főurak hatalmaskodásai elől védelmet kereső, vagy a török hódítás útjából menekülő nemesek rendre valamelyik szomszédos nagybirtokos famíliájában kerestek maguknak menedéket. Így tesz például az Egerváron szolgáló Péter deák, aki 1549-ben írt levelében azt írja a Nádasdy Tamás egyik befolyásos emberének Zichy Istvánnak, hogy járjon közbe uránál az ő érdekében, mivel Pető Ferenc hatalmaskodásától nem tudja

⁶⁰ Uo. 179-181. p.

⁶¹ Kiss, 1964. 12-19. p.

megvédeni magát. Ezt írja: „...sebol senky gyamolom nynczen...”, így kézséggel elszegődne Nádasdy Tamáshoz, akinél azt szeretné elérni, hogy „...fizetnének valami keveset, ha nem sokat is, de főképpen az oltalmat kívánnám...”⁶²

Hogyan kerülhettek a szervitorok a földesúr szolgálatába? Egyrészt ajánlás révén, melyet akár egy másik tekintélyes földesúr, akár egy korábban szolgálatba állt szervitor megtehetett. Gyakran a dominusszal szolgálati viszonyban lévő szülő, testvér, vagy egyéb családtag a protezsálja a jelentkezőt. A második csoportba azok tartoznak, akik maguk kérik, hogy szolgálatba állhassanak, a harmadik pedig, akiket a földesúr és emberei igyekeztek megnyerni maguknak. Ide sorolhatóak azon személyek esetei, akiket idejük kitételével, jól végzett munkájuk miatt igyekeznek marasztalni.

Ha sikerült megegyezni a jelölttel a szolgálat elvállalásáról, akkor következett az eskü letétele, mely egyben a két fél közötti szerződés (*convencio*) elkészítésével járt. Ebben tételesen rögzítették, hogy milyen fizetés fejében állt be az illető a familiába. Hogyha nem csak egyszerű jargalásról, vagyis egész évre szóló, többnyire fegyveres szolgálatról volt szó, hanem az illető valamilyen egyéb tisztséget is betöltött az uradalom irányításában, akkor azonnal megkapta az ehhez járó utasítást is. Ekkor nem csak őt esketik fel, hanem a beiktatás kertében a birtok alacsonyabb tisztségviselői, szervitorai is felesküsznek az ő hűségére szolgálatára. Ugyancsak eskütételre került sor, ha a vártartomány tulajdonosa megváltozott.⁶³

A fizetés többnyire pénzben, vagy természetben, esetleg valamilyen jövedelem átruházásával történt, de egyik fajtája lehetett a birtokadományozás is. Ez utóbbit elsősorban azoknak a szervitoroknak a kiváltsága volt, akik nem határozatlan időre, hanem egész életükre szolgálatban álltak. Sennyei Ferenc például két adományt is kapott. Az ő egyik leveléből tudjuk azt is, hogy Nagy

⁶² Szalay, 1861. 60-62. p.

⁶³ Kiss, 1964. 28-31. p.

Gergely a kapui uradalom porkolábja a Sopron vármegyei Söjtörön kért magának telket, ahol egy majort akart létesíteni, mivel nincs annyi földje, hogy eltarthassa magát. Sennyei azonban azt javasolja Nádasdynak, hogy Csapodon jelöljön ki neki valamit, mert a nádor söjtöri birtokán már nincs több pusztá telek. Azokat ugyanis vagy odaadta „*Vecheinek*”, vagy olanoknak, akik közül többen már másnál teljesítenek szolgálatot.⁶⁴ Máskor a birtok jövedelmeinek terhére ad fizetést embereinek. 1522-ből, még Kanizsai László idejéből ismert, hogy sárvári várnagya járandóságát nyolc környékbeli település ökörvágását adja.⁶⁵

A jelentős állami tisztségeket betöltő nagybirtokosok magánfamiliárisai előtt nyitva állt a lehetőség, hogy maguk is valamilyen hivatalhoz jussanak pártfogójuk révén. Ilyen volt például Kányaföldi Kerecsényi Mihály esete, akinek birtokai Nádasdy jószágok szomszédságában feküdtek. Ő miután Nádasdy Tamás szolgálatába állt, előbb horvát vicebán, majd az 1554-es nádorválasztás követően ő tölti be az alnádori tisztséget.⁶⁶ Szintén vicebán volt 1538-39-ben Tarnóczy András, akit 1534-ben és 1540-ben, mint stencicsnyaki várnagyként említenek.⁶⁷

Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a vármegyei tisztségviselők vizsgálata során. *Holub József* véleménye szerint a főispán-alispán viszony alapvetően egy szolgálati-szerződéses magánjogi viszony a közjogi tevékenységben. Ezt úgy kell érteni, hogy folytatódott az a XIV-XV. századi tendencia, hogy a főispán magánfamiliája legelőkelőbb tagjai közül jelöli ki, és tetszés szerinti ideig

⁶⁴ Magyar Országos Levéltár. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. E 185 Archivum familiae Nádasdi. Missiles. Sennyei Ferenc levele Nádasdy Tamásnak. Sárvár, 1560. június 24.

⁶⁵ Nógrády, 1986. 128. p.

⁶⁶ Kosutány Ignác: A kányaföldi kerecsényiek a XVI. században. In: Századok. 16. (1882.) 465-466. p.

⁶⁷ Kiss, 1964. 95. p.

alkalmazza.⁶⁸ 1543-ban és 1546-ban például a vas megyei főispán tisztét Polyany Ferenc tölti be, aki Nádasdy Tamás embere volt.⁶⁹

Végül beszélünk kell még a szolgálati viszony időtartalmáról és öröklődéséről. A szolgálat általában egy évre szól, és annak lejártakor vagy megújítják, vagy a szervitor új helyet keres magának. Vannak azonban olyanok, akik már ifjú koruk óta több éven át szolgálnak ugyanazon a helyen, sőt életük végéig ott akarnak maradni. Ők általában örökös szolgának tekintik magukat. Ez az a réteg, amely aztán komoly adományokra tarthat igényt a dominuszától. Sennyey Ferenc klasszikus példája ennek a csoportnak. Birtokai Sárvár közelében, Kis Zsenyén feküdtek. Már testvére, Gáspár is itt szolgált, akinek 1529-es halála után maga lépett a helyére. Leveleiben ő is örök szolgának nevezi magát, és valóban az 1587-es halálakor pedig még mindig ő Sárvár prefektusa. (Munkája jutalmaként Rábaszentmihályon és Szentkereszten kapott adományokat urától.⁷⁰) Fia, Sándor 1574 és 1594 szintén a Nádasdyak szervitora. A Giczi testvérek, és a Vyczaiak szintén több nemzedéken át szolgáltak, akár életük végéig is, mégsem mondható el, hogy egy-egy családban törvényszerűen öröklődik az úr iránti hűség. Ennek oka, hogy az elszegődésnek nincs birtokjogi alapja, hanem minden esetben személyes döntésen múlik.⁷¹ Itt szintén a Sennyey család példáját tudnám felhozni, hiszen az előbb említett Sándor testvére Pongrác a Nádasdyak szolgálatából kilépve az erdélyi kancellárságig jutott, majd a felvidékre települve a család bárói ágna megalapítója lett.⁷² Ez is azt mutatja, hogy a familiaritás akár a társadalmi mobilitás eszköze is lehetett.

⁶⁸ Holub József: Főispán és alispán viszonyának jogi természete. (Adatok a középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez) In: Fejérvataky emlékkönyv. Bp., 1917. 196. p.

⁶⁹ Uo. 194. p.

⁷⁰ Bunyitay Vince: A kis-Zsenyey báró Sennyey család levéltára. In: Századok. 7. (1873) 250. p.

⁷¹ Kiss, 1964. 98-102. p.

⁷² Nagy, 1862. X. 143. p.

Befejezés

Amint láttuk a XVI. század birtokigazgatásának kérdésköre rendkívül szerteágazó. A szakirodalom és a már feltárt források segítségével felvázolt kép még sok további kérdést vet fel. Így például érdemes lenne feltárni, hogyan is épült fel egy família, annak tagjai milyen hierarchikus láncot alkottak, és az egyes személyek milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek. Egy másik izgalmas probléma, hogy konkrétan hogyan látták el az állami tisztséget vállalt zászlósurak szerveiensei az ebből fakadóan rájuk háruló plusz állami feladatokat. Ezen kérdések megválaszolást a jelen munka keretei nem teszik lehetővé, ám újabb levéltári források bevonása révén hasznos adalékokkal lehetne bővíteni a korszakra vonatkozó ismereteinket.

The essay of ZOLTÁN BOROS, titled *The Governance of a Dominion in Hungary in the Early 16th Century* deals mostly with the problems of governing a dominium in the given period. It is based on his research in the Nádasdy Archive of the Royal Hungarian Kamara, and it includes letters both previously published and unpublished. The essay analyses the process of transformation of dominiums after the Battle of Mohács, and it also shows the difference between the governance of royal and other lands.

Die Studie von ZOLTÁN BOROS, deren Titel *Besitzverwaltung in Ungarn Anfang des 16. Jahrhunderts* ist, beschäftigt sich mit den Problemen der Besitzverwaltung aufgrund der einerseits schon publizierten, andererseits noch nicht herausgegebenen Briefe des Nádasdy-Archivs der Ungarischen Königlichen Kammer. Er untersucht, wie sich die Struktur der Großbesitze in Ungarn nach der Schlacht bei Mohács umwandelte, wie die Kammer und die Gutsherren die kirchlichen Landsgüter aneigneten, bzw. was für Ähnlichkeiten und Abweichungen zwischen den Verwaltungssystemen des Königs und der Gutsherren zu finden sind.

Tima Renáta

Báthori András fiatal évei – egy bíborosi kinevezés a 16. század végén

Bevezetés

Báthori András életéről közhelyszerű fordulatokkal szokás megemlékezni: a Báthori-család jellegzetes alakja, ennek megfelelő végzetes jelekkel; felfelé ívelő karrier és gyors bukás; szigorú jezsuita neveltetés és a római élet fényes külsőségei; humanista életmód és művészi érzék. A róla írók sokszor önmagukkal is vitatkoznak: vallásos hajlam vagy dorbézolás; nagybátyja közbenjárása vagy egyszerű tehetség? Kétségtelen, hogy a pultovi kollégiumtól a római bíborosi kinevezésig hosszú út vezetett, ám ez talán korántsem annyira kanyargós, mint korábban látták.

Báthori István gondos pótapaként biztosított kitűnő neveltetést unokaöccsének, azzal a céllal, hogy majd a tanulás eredményeit elsősorban a maga számára hasznosítsa, ezért az ifjú diáknak megszerzett minden egyházi címet és rangot, ami egy bíborosi kinevezéshez kell – ezzel szolgálva az ekkortájt éppen fényesen csillogó Báthori-címert és az egész politikai gondolkört, melyet Báthori gondosan építgetett Kerelószentpáltól Gyulafehérvárig, Bécstől Krakkóig. A jól csengő Báthori-névhez az ifjú András azonban valami olyan többletet is adott, melyre Báthori István legfeljebb csak álmaiban gondolhatott, amikor nyakába szakadt elárvult unoköccseinek gondja: jó képességekkel rendelkezett, és amikor értő szemmel átlátta helyét nagybátyja terveiben, rátalált önmagára is.

S hogy nem volt pályájának elvakult megszállottja, azt bizonyos apró jelek is mutatják: talán nem véletlenül nem akarta sohasem az egyházi rend szentségét felvenni (azaz pappá szentelését kérni), s hogy ez Borromeo Szent Károly hatása-e, vagy az előtte csúfos példaként álló egyházi emberek meghasonlott életmódja okozta szándékos hezitálás, kérdés marad továbbra is. Báthori András a tridenti zsinat után megújult vallási élettel teli Rómában járt, együtt az első olyan, rekatoizációt felvállaló magyarokkal, mint például Forgách Ferenc. Hatása az egyházi életben második hazájában, Lengyelországban, korán érezhetővé vált.

Származás, család

A később bíborossá lett Báthori András születési évéről nincs pontos adatunk. Életkorának meghatározása abban játszik fontos szerepet, hogy hogyan értékelhetjük a fiú egyházi pályán való előmenetelét; a kinevezésekben az életkorra való tekintettel mennyiben kellett – anyagi, politikai – nyomást gyakorolni az éppen aktuális egyházi hatóságokra: legyen szó akár prépostokról, nunciusokról vagy pápáról.

Az apa, idősebb András egyes adatok szerint¹ 1563-ban halt meg, Veress Endre azonban egy soha ki nem adott korai tanulmányában² utal egy bizonyos Majláth Béla közleményére³, melyben azt állítja, hogy Margit asszonyt Ifjú János már 1562-ben nőül vette. Eszerint az apa, András, már 1562-ben halott volt; s feltéve, hogy Mayláth Margit tisztességből megtartotta a gyászévet, akkor ezt az időpontot 1561-re tehetjük. Ám Kulcsár István 1562-ről van meggyőződve, ezért Mayláth Margit talán még ugyanabban az évben férjhez ment, másodszor. Amikor fiainak unokatestvére,

¹ Nagy Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1858. I. kötet p. 222.

² MTA Kézirattár Ms 4179/1. "Báthory Endre bíbornok erdélyi fejedelem, írta Veress Endre, Kolozsvár, 1892"

³ Majláth Béla közleménye, In.: *Turul*, 1888. p.8.

Báthori Zsigmond fejedelem 1594-ben kivégeztette Ifjú Jánost, törvénytelen házasságban élt tovább egy harmadik férfival. Fontos megemlíteni, hogy András anyai nagyanyja Nádasdy Anna volt; Nádasdy Tamás testvére, aki Mayláth István felesége lett és Fogaras birtokát hozta a családnak.

István, Boldizsár és legvégül a szóban forgó András 1562 előtt születtek. Ha a születés évüül 1562-t választjuk, András életkora a bíborossá választás évében (1584) huszonkét év.

Azon vélemények, melyek szerint halálakor, 1599-ben 33, sőt, 28 éves lehetett⁴, nem tarthatók, hiszen ekkor egy tizenhét éves fiút kellett volna bíborossá kreálni 1584-ben. Egy levél tanúsága szerint a születés éve 1561: Ioannes Claudius Campano jezsuita, lengyelországi provinciális előjáró a rend generálisához, Claudio Acquavivához írt levelében azt írja: „a király unokaöccse... a huszonegyedik évében van...”⁵

A Báthori-fiakat elárulásuk után a nagybácsi, Kristóf vette magához, hiszen ő volt a legidősebb és családos ember; ezért lehetett a fiúk gyámja. Az említett körülmények miatt az anyát nem tartották megfelelőnek, hogy a Báthori-család oly értékes sarjait nevelgesse. Amíg az idősebbik Báthori István Bekes Gáspár jóvoltából a bécsi fogságban élte napjait – ezt később még megköszöni neki – addig Kristóf gondozta a fiúkat. „Az Nagyságod atyafiai egészségben vannak. Igen tanulnak.” – szölte a beszámoló. Boldizsár katonáskodik, katonaeember maradt élete végéig; ifjabb István padovás lett, a padovai egyetemen tanult 1573-ig, s a nyelvtudás és

⁴ Nagy Iván i.m.I.kötet p. 223. Veress Endre például 1560 mellett foglal állást, s a születés helyét Gyulafehérvárra teszi a legbiztosabban, "mivel atyja mint János Zsigmond udvarmestere bizonyosan ott tartózkodott". Veress, Ms 4179/1. Fol. 6.

⁵ 1582-ben ... "Nepos regius, qui hic studet, totus, iam maeret prae taedio huius loci, ut plorans quotidie apud me et coram sua familia tota etiam dicat, se malle in antro vivere, quam hic diutius. Agit enim annum 21, et hic iam currit illi quintus annus." In.: Lukács László S.I. : *Documenta Romana Historiae Societatis Iesu in Regnis olim Corona Hungarica Unitis*. Vol. III. (1581-1586), Romae, 1967. p.169.

⁶ *Buzási Lukács levele 1563. szeptember 23-án*. Idézi Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág*. Budapest, Gondolat, 1986. p.148.

más tudományok mellett jelentős ismeretségekkel is gazdagodva tért vissza Erdélybe. A padovai diáktársakkal való későbbi örömteli találkozásairól számos forrás szól⁷. Pierre Lescapier mellett diáktársa volt a pápa, XIII. Gergely (Ugo Buoncompagni) unokaöccse, Michele Buoncompagni is. 1578-ban⁸ a nuncius arról ír, hogy a király, András, István és ő jelen voltak egy összejövetelen – egy dispután, ahol fel is szólalt – s ennek kapcsán nem felejt el megemlíteni, hogy István úrfi Buoncompagni Michelének jó barátja volt, még Padovából ismerték egymást, ahol iskolatársak voltak. A király természetesen nagyon örült a hírnek, nemcsak a Marchese érdemei, hanem az ismeretség miatt is⁹.

A legkisebb fiú pedig tanulni vágyott. Ehhez adott volt számára minden feltétel, anyagiakban és szellemi téren egyaránt. Az első feljegyzések is ezt támasztják alá, ezeket pedig viszonylag őszinte beszámolóknak tekinthetjük. Talán még mentesek a propagandisztikus hírverés mindent elfedő színeitől, bár az Andrásról ismert első információk már eljutottak Rómába, hiszen a nunciustól származnak. Annyi azonban bizonyos, hogy Báthori István gondos gyám volt. Érdeklődésüknek megfelelően neveltette a három fiút, bőkezűsége pedig ha nem is határtalan, de jelentős volt. András esetében gondoskodása látványos méreteket öltött – tanítatásának és római utaztatásának költségeit szemmel követhetjük számadáskönyvében is –, de a költsékezésnél látványosabb képet tárhat elénk a szellemi és kulturális eredmények egésze, mely Báthori András humanista neveltetéséből és humanista környezetének reakciójából született meg: tekintélyes könyvtártól kezdve az őt dicsőítő kórusműn át a neki ajánlott könyvekig.

⁷ Vö. Pierre Lescapier naplójának részletével In.: Barlay, i. m. p. 149.

⁸ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 14. Fol. 270. Caligari Krakkóból az Államtitkárságnak, 1578. november 28-án.

⁹ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 14. Fol. 279. Caligari Krakkóból az Államtitkárságnak, 1578. december 9-én.

A fiatalkor, neveltetés

Caligari nuncius kezdetől fogva beszámolt Rómának az ifjú Báthoriról. A legelső információt az 1578. december 21-i keltezésű jelentésében írta meg¹⁰, miszerint egyenesen a királytól hallotta Krakkóban, hogy a fiút Báthori István az egyháznak szánja, ezért akarja, hogy Pultuskban (Pultov) a jezsuiták között nevelkedjék. A nagybáty kívánságára Andrást Woiski Dunin Péter polocki püspök és a lengyelországi jezsuiták tartományfőnöke, Sunyer Ferenc vitte az iskolába. A Buoncompagni-fiú és az ifjabbik István úrfi kapcsán említett levélben Caligari úgy ír Andrásról, mint 14 éves¹¹, igen jó megjelenésű fiúról, akit semmilyen áron nem sikerült – tiszteletét kifejezve a jobbára ültetni a Jan Zamoyski kancellár adta ebéden.

András Caligarinak írott első pultovi levele 1579. február 15-én kelt, melyben megköszönte a nuncius ajánlását és részletezi, miként kezdte meg tanulmányait a jezsuiták kollégiumában. Lelkesen fogott a latin nyelv elsajátításához, melyet két órányi grammatika és egy-egy Ovidius és Cicero olvasására jelentett. Világi felügyelője a király egyik lengyel titkára, Zawadzki Bartos, krakkói és polocki kanonok lett, személyes szolgálatát pedig egy nemes ifjú, Jósika István látta el¹².

Báthori István valóban érzékkel és jószándékkal neveltette unokaöccseit: míg Boldizsárt rendszeresen vitte magával táborról táborra, Andrást a Varsótól északra fekvő, közeli Pultovban helyezte el, a jezsuita rend kollégiumában, ahol igen alapos szellemi képzésben részesítették. A kezdetől fogva visszahúzódó természetű, introvertált fiú 1578-ban került az intézetbe¹³. Erről már olyan nunciusi jelentések szólnak, mint Andrea Caligariéi¹⁴: Báthori

¹⁰ Idézi Veress Endre, MTA Kézirattár Ms 419/I. fol. 2.

¹¹ Ez, mint már tudjuk, téves adat.

¹² Veress Endre: *Báthori István király*. Budapest, 1937. p. 244.

¹³ Vö. Lukács László i. m. p. 169. "...et hic iam currit illi quintus annus."

¹⁴ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 16. Fol. 89r. Caligari Pultovból az Államtitkárságnak 1579. április 29-én, és Fol. 106r. május 22-én.

András úr csodálatosan halad előre úgy olvasmányában, mint az erkölcs terén és a katolikus vallásban. Egy vele egykorú ariánus (azaz eretnek) fiúnak addig prédikált, míg az megtért a katolikus hitre; a nuncius ottjártakor pedig nagypénteken, társaival együtt meztelenül fenyítettette magát. A fiú teljesítménye sokkal nagyobb, mint ahogy a nunciának mondták, és nem is annyira az irodalomban, hanem a jámborságban és hitben tűnik ki, sőt: például szolgál még az atyáknak is. Caligari szívén viselte az ifjú tanuló sorsát, ajándékokkal kedveskedett neki, melyeket András rendre megköszönt¹⁵. Amikor képeket és ruhákat küldött neki, ő továbbküldte Erdélybe, ám Caligari újabbakkal pótolta a hiányt¹⁶. Ám a nunciánál nagyobb emberrel is kapcsolatba került: maga Ptolomeo Gallio bíboros, szentszéki államtitkár küldött neki könyveket, hogy szolgálják épülését – mindez pedig az ifjú Báthori tanulmányainak első évében történt. Nem is késlekedett sokáig a válasszal, 1579. szeptember 5-én írta meg első levelét Rómába, melyben megköszöni az ajándékokat. A szépen fogalmazott levél bizonyára jó benyomását keltette szerzőjének.

A királyi nagybátnak egy rezidenciája is volt Pultovban és tanulmányaik közben többször meg is látogatta unokaöccsét és a vele tanuló más ifjakat¹⁷. Mert a Báthori-fiú jelenléte sokakat vonzott a jezsuita kollégiumba. Ott tanult Bekes Gáspár idősebbik fia¹⁸, László, a protestáns főúr Forgách Simon fia, Ferenc, a majdani püspök is, akiről később bővebben lesz szó; sőt, Gdańsk elöljárója, Georgius Gosca is azt a tanácsot kapja Caligaritól, hogy nyugodtan küldje fiát Pultovba tanulni, s kérdésére nagy melegséggel

¹⁵ ASV, *Archivio Vescovile*. Brasighella. Codex Bracchini, Caligarii Epistolae, Fol. 172r. Báthori András Pultovból Caligarinak, 1579. április 26-án.

¹⁶ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 16. Fol. 259v. Caligari Vilnából, 1579. szeptember 18-án.

¹⁷ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 17. Fol. 22. Caligari levele, 1580. január 15-én.

¹⁸ A fiú ekkor 15 éves volt, volt egy másfél éves öccse is. ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 16. Fol. 333r. Caligari levele, 1579. november 17-én.

írt a jezsuita atyákról és a rendkívül dicséretreméltó előmenetelű Báthori Andrásról is¹⁹.

Andrást Báthori István ellátta bőven pénzzel, ruhákkal, könyvekkel. Amikor ajándék könyveit bekötötték, a családi címer mellé jeligét vésetett: *Frustra vivit qui nemini prodest 1579*²⁰. Az anyagiak terén sem fukarkodott a király, s számadáskönyvében a tanulás éveiről is pontos kimutatást találunk²¹: lovakat, különböző színű festett kelméket és pénzt küldött, hogy unokaöccse semmiben sem szenvedjen hiányt. A fiú pedig boldogan költekezett, legalábbis a számok ezt mutatják. Ennek egy jó példája a következő eset²². 1581. április 5-én Zawadski Bartos (aki Báthori András pultovi ellátásáért felelős volt) felvett az udvartartás szükségére az április 1-től július 1-ig terjedő időszakra 500 lengyel forintot, majd július 1-jén újabb 500 lengyel forintot az október 1-ig terjedő időre. Ám szeptember 1-jén megint 500 forint következett, és szeptember 29-én megint csak 500 forint. November 7-én újabb 150, november 12-én ismét 150 forint következett, az év végi mérleg előtt pedig, zárásul még 150 lengyel forintot vett fel Zawadski. Báthori Andrásnak és főleg római kísérijének, Reszka Szaniszló apátnak súlyos gondokat okoz még ez a költekezés. András maga talán nem is találkozott a pénzzel, így nem is érezhette sem annak értékét, sem azt, milyen mértékben költekeznek – ez az állítás leginkább a római tartózkodás esetében állja meg a helyét.

¹⁹ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 17. Fol. 432v. Caligari Varsóból Georgius Goscának, 1579. november 29-én

²⁰ *Hiába él az, aki senkinek sem használ.*

²¹ *Fontes Rerum Hungaricarum* Tom. III. *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai 1576-1586.* (szerk. Veress Endre). Budapest, Stephaneum, 1918.

²² Uott. pp.168-169.

A Rómáig vezető út: az előmenetel első állomásai

A keresztény világ központjáig eljutni azonban csak óvatosan lehetett. Tisztában volt ezzel István király is, és vele együtt közreműködésre hajlamos segítői, a jezsuiták illetve a nuncius is. Fő feladat most az lett, hogy a fiút, aki tanulmányai terén sikerrel halad előre, elindítsák egyházi pályáján, és a fokozatosság elvét szem előtt tartva eljuttassák őt Báthori alig titkolt tervének megvalósulásáig: a bíborosi kinevezésig. Ez a pozíció nemcsak személyes sikere lenne az ifjúnak és bearanyozná a Báthori-ház hírnevét, hanem komoly hídfőállást jelentene az erdélyi – lengyel politika és törökellenes tervek elfogadtatásáért vívott nemzetközi politikai csatában.

Báthori István Andrást illető terveit kisebb nehézségek bonyolították. Ilyen volt az unokaöccs egyházi életre való hajlandóságának megingása, melyről Bolognetti nuncius számot adott a vatikáni államtitkárnak²³. Leírta, hogy emiatt a király mintha kicsit mentegetőzne is Bolognetti előtt, mondván: András kicsi kora óta visszahúzódó és jámbor természetű, az egyházi életre hajló volt, ám amikor tavaly (1581-ben²⁴) nagybátyja háborúzni ment, megüzente neki, hogy inkább a világi életet választaná. A király – bár hangoztatta, hogy a fiú első döntésének jobban örült – mégsem mutatott ellenállást; ezt Bolognetti nagyra is értékelte, továbbá megtudta tőle, hogy azért a fiú természete nem változott meg, ugyanolyan jámbor és szerény. Amikor Bolognetti – a király kérésére – elbeszélgetett a kérdéstről Andrással, az arra hivatkozott, hogy sajnálattal tölti el a királyság némely egyházi előjárójának botrányos élete és világiassága, s ebben a témában annyira tájékozottnak bizonyult, hogy a nuncius kellőképpen megcsodálta ezért. András elmondta neki, hogyha nagybátyja mindenáron egyházi

²³ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 19. Foll 310-314. Bolognetti Varsóból Ptolomeo Gallionak, 1582. szeptember 10-én

²⁴ 1581 az az év, amikor Báthori András testvére, Gábor nem jelenik meg többet a családról szóló feljegyzésekben és ifjabb István is egyre inkább hasonló utat jár be. Feleségeik Bebek-lányok voltak, a protestantizálás tehát ésszerű magyarázatot adhat.

pályára szánja őt, nem akar ellenére lenni, ám inkább valamelyik kolostorba vonulna; és bár Rómába nagyon szeretett volna elmenni, ebben is a király akarata szerint intézkedjenek. Pár hónappal korábban Antonio Possevino is hírt ad a megingásról, ami – úgy tűnik – komoly gondot okozott Andrásnak²⁵. A jezsuita úgy tudja, hogy valami magyar eretnek meggyőzte a fiút, hogy ne egyházi ügyekkel foglalkozzék, hanem inkább lássa be, hogy amennyivel jobban megbecsülik őt testvérel (Boldizsárral) szemben, annyival többre vihetné nála, ha a világi pályán próbálkozna. Ám Andrást néhány érv arra készítette, hogy alázatos levélben továbbra is szolgálatait ajánlja nagybátyának.

Más nehézségek adódtak abból, hogy az oly szépnek ígérkező tervek akadályba ütköztek az aktuális egyházi előjárók körében.

A lelkes ifjú tanuló karrierjének első állomását egy kanonoki kinevezés jelentette. Andrást még az előző nuncius, Caligari erőfeszítései nyomán a varmiai püspökség vezetője, Martinus Cromerus 1581-ben kanonokká fogadta (talán ezzel is megköszönve, hogy őt István király ajánlatára nevezte ki a pápa püspökké, holott erre a posztra csak német születésűek voltak emelhetők). Ez a lépés nem is volt olyan nagy horderejű, különben is, csak címet jelentett Báthori Andrásnak, ám annál fontosabb volt az, hogy ezzel kívánták előkészíteni a nagyobb ugrást: a helyettes püspökséget, a coadjutoriát, az idősödő Cromerus mellett. Hogy e cím megszerzéséhez mennyi akadályt kellett leküzdeni, mutatni látszik az is, hogy a pápai beleegyezésre csak 1584-ben, már a bíborosi kinevezés előtt került sor. A legfontosabb gondot a porosz rendek aggályoskodásai okozták, amelyek a varmiai káptalant szócsövül felhasználva ellenkeztek a királlyal²⁶: az unokaöccs túl fiatal, nem éri el az életkori határt, ami egy ilyen kinevezéshez szükséges, a káp-

²⁵ ASV, *Segr. Stato, Germania*. Vol. 93. Fol 484r. Possevino Varsóból Ptolomeo Gallionak, 1582. május 27-én

²⁶ Veress Endre: Báthori István király, 1937. p. 246.

talani zsinat szerint a püspöki kinevezéshez legalább fél évnyi áldozópapság kell, s hogy az illető a káptalanhoz tartozzék; a szentszéki hozzájárulás pedig kötelező. A porosz tartomány püspöke a káptalan elnöke is volt egy személyben, ennek megfelelően tehát nehezen várhatták, hogy a káptalan önként belemegy a Báthori-unokaöccs kinevezetésébe. Az ügyön azonban sokan dolgoztak. Maga a püspök, Martinus Cromerus írja a varmiai káptalannak²⁷, hogy mivel István király azt kívánta tőle, hogy a pultuski jezsuitánál tanuló ifjú rokonát fogadja coadjutorává, és ő nem akart sem illetlen, sem felelőtlenül ígérkező lenni, a káptalani hozzájárulásra hivatkozott. A király Alemanni Jakab varmiai kanonoktól is érdeklődött, sőt mivel Bolognetti nuncius nyomtatékosan figyelmeztette, Cromerus azt javasolta a káptalannak, hogy ne késlekedjenek megragadni a király jóindulatát, hívják össze a káptalani gyűlést. Bolognetti azonban Gallio államtitkárnak küldött fontos levelében²⁸ egy izgalmas körülményről számolt be. Eszerint egy levelet kapott Báthori Andrásról, melyet a fent említett Alemanni hozott el neki. A levélben András elnézését kéri, hogy nem ment el meglátogatni. Ehhez kapcsolódva a nuncius kifejti, hogy úgy tudja, ez az Alemanni lemondott András javára a varmiai kanonokságról, s ezt Őfelsége, a király akaratára tette, aki unokaöccsét varmiai coadjutorrá akarja neveztetni, s ez, az ottani egyház szokásai szerint csak a kanonoki címen keresztül lehetséges. S ez valóban így is történt, Cromerus püspök kanonokká nevezte ki a fiatal Báthorit, Alemanni Jakab megüresedett helyére²⁹.

Az Andrást érintő kérdések nemcsak a pápai küldöttek előtt voltak nyíltak, a lengyel kancellár, Jan Zamoyski, Báthori Kristóf sógora is folyamatosan érdeklődött, közbenjárt és sürgetett a kedvező előmenetel érdekében. Levelezéséből sok mindent tiszt-

²⁷ Cromer Márton a Varmiai káptalannak, Heilsbergből, 1581. július 12-én. Idézi Veress Ms 478. fol 211.r.

²⁸ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 18. Fol. 238. Bolognetti Varsóból Ptolomeo Gallionak, 1581. augusztus 6-án.

²⁹ *Provisio Andreae Battori regii nep. de Can. Var.* Veress, Ms 419/I. Foll. 7-8.

tásban látunk: Zamoyski vetette fel Cromerusnak, hogy István király szándéka szerint a püspök előrehaladott korára való tekintettel kérje coadjutorul unokaöccsét és bírja rá Alemannit, hogy engedje át kanonokságát Andrásnak. Cromerus áprilisban azt írta a kancellárnak, hogy a király kérését a káptalan teljesíti, csak vegye fel legalább a „kisebb rendeket”, és legyen kanonok. Októberben Zamoyski Báthori Andrásnak már a fentebb említett megingásáról írt Bolognettinek, mondván, reméli, az egyházi pozíció a fiú hajlandóságát csak erősítené. Novemberben Bolognetti azt írta Zamoyskinak, hogy megteszi kedvező jelentését a pápának a coadjutorság ügyében, és az ifjú kiváló érdemeire fog hivatkozni³⁰. Úgy tűnik, nem is sejtette, éppen a kényszerű előmenetel az, ami az befelé forduló pultovi tanulót eltántorítja az egyházi pályától, s inkább a kolostor felé vezet. Ennek fényében még pozitívabban értékelhetjük Báthori István magatartását, mellyel nem erőlteti unokaöccsét, inkább lassan bírja belátásra.

Nemsokára azonban a porosz rendek afeletti örömeiket fejezték ki a varmiai káptalannak, hogy a Báthori-féle coadjutor-ügy elhalasztódott.³¹ Am Bolognetti fél év múlva már azt írhatta Zamoyskinak³², hogy Báthori András coadjutorságának ügyében éppen megkapta a pápa válaszát és elvi hozzájárulását, de tudni akarta az unokaöccs korát is, mert az addig semmilyen forrásból nem derült ki számára (!). Éppen az életkor az, amely a kinevezést is késleltetette.

Egy szinte mellékesnek látszó tény, hogy Báthori Andrást 1583 márciusában a krakkói egyházmegyébe tartozó miechówi kolostor szerzetesei préposttá választották, ahol az ágostoni regula

³⁰ *Jan Zamoyski levelezése*, Veress Ms 433. Az említés sorrendjében: Fol. 56. Zamoyski Cromerusnak Zamoscból, 1581. Április 5-én és Cromerus Zamoyskinak április 14-én; Fol 59. Zamoyski Bolognettinek a pskóvi táborból október 12-én; Fol. 62. Bolognetti Zamoyskinak Varsóból, november 19-én.

³¹ A porosz rendek a varmiai káptalannak Torunból, 1581. október 6-án. Veress, Ms 478.Fol. 225.

³² Veress, Ms 433 Bolognetti Zamoyskinak Varsóból, 1582. március 19-én.

szerint élő, Jeruzsálemi Szent Sír betegápoló rend domonkos szerzetesei éltek. Bár az előző prépost halála után még a pápa is hírt szerezhettek arról, hogy a miechówi szerzetesek igencsak tiltakoznak, mert beleavatkoznak a belügyeikbe, a király válaszát pedig nem fogadják el kielégítőnek, ennek ellenére a krakkói püspök, Myszkowski Péter mégis elérte, hogy a megüresedő helyre a király unokaöccsét válasszák meg. A kinevezésről szóló levél huszonegy évesnek írta a fiatal prépostot³³. Származása és főleg kora miatt azonban volt elég gondja a pultovi kollégiumból Miechówba költöző Báthori Andrásnak. Négy hónappal megválasztása után levelet írt a nunciusnak, megelőzve annak másnapi vizitációját a klostorban, azt kérte tőle, tudatosítsa a szerzetesekkel, hogy az ő engedélye nélkül nem rendelkezhetnek semmi felől. Az újdonsült prépost arról panaszkodott Bolognettinek, hogy szerzetesei megtagadják az engedelmeskedést neki, mondván: fiatal és nincs felszentelve...³⁴ Aztán, elutazása előtt arra kérte a nunciust, hogy viselje gondját szerzeteseinek, a lelki ügyeken is túl, s hogy a felügyelő ideje alatt ne legyenek visszaélések sem³⁵.

Az 1583-ban két egyházi címmel, de semmilyen egyházi renddel nem rendelkező, kétségkívül tehetséges, tanult és nagyreményű Báthori András előtt az a feladat állt, hogy királyi nagybátyja terveinek szolgálatában meghódítsa a római Kúriát és tervezett római utazásáról bíborosként térjen haza. A római útnak kellett őt személyesen megismertetnie az pápai udvarral, beváltani a nunciusi jelentések megfogalmazta reményeket.

A római utazás előkészítése

A római utazás hosszas előkészítése is bizonyítja, hogy a király mekkora súlyt fektetett a bíborosi címnek unokaöccse számára való megszerzésére. Rajta kívül még a jezsuiták – élükön Possevinóval – tudták felmérni ennek jelentőségét, s azt, hogy a saját nevelésüknek számító Báthori András ismereteinek és képességeinek köszönhetően a rend presztízisének is sokat jelent majd, ha az eléri az áhított célokat. Úgy az utazás előkészítésében, mint a római tartózkodás szervezésében nagy szerepet tölthettek be.

A római utazás és vele a bíborosi cím megszerzése régóta napirenden volt Krakóban és Pultovban egyaránt. Báthori András felvette az egyházi rend ún. kisebb rendjeit (ordines minores) és diakónus lett, ezzel csökkentette valamelyest azon hiányosságait, melyek már a coadjutori-ügy kapcsán is felmerültek.

Az utazás célja adott volt; kérdés csak az volt, hogy mikor tudnak indulni. Az időpont nem Báthori Andráson múlt, hanem a legkülönbözőbb udvari körülményeken. A király távolabbi tervei miatt kérdésként merült fel az is, hogy milyen követ képviselje a lengyel király véleményét a politikai természetű ügyekben. Az 1581 óta ismét előtérbe került török-kérdés 1582 őszén mélyült el, amikor török támadás kezdte fenyegetni a Velencei Köztársaság fontos gyarmatát, Krétát. Az István király által felvetett kelet-európai hangsúlyú összefogásra most a pápa és a spanyol király is bólintott. Ekkortájt közölte Báthori is a feltételeket: csak akkor hajlandó egy esetleges szövetségbe szállni, ha előtte Róma, a spanyolok és Velence megegyezik egymással. 1584-re derült ki, hogy a megegyezés nem jöhet létre II. Fülöp és Velence ellentéte miatt.

Báthori András és kíséretének római útja tehát éppen erre az időszakra esik, ekkor érkeznek a szervezkedő Urbsba – ezért nem volt mindegy, milyen erő képviseli Báthori érdekeit. A király a követi státusz betöltésére pedig hosszú ideig kereste a megfelelő személyt. Elsőként természetesen András testvére, ifjabb István

³³ Báthori Andrásnak kelet és aláírás nélkül, Veress, Ms 419/I. fol 17.

³⁴ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Fol. 266. Bolognetti Miechówból Gallionak, 1583. július 8-án.

³⁵ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Fol. 359r. Bolognetti Krakóból, 1583. szeptember 10-én.

került szóba, aki évekig a padovai egyetemen tanult, olasz nyelvismerettel és – mint láttuk – jó kapcsolatokkal is rendelkezett. Bolognetti leveléből azonban azt olvassuk³⁶, hogy Istvánt lekötik családjának és várandós feleségének gondjai, nem tud egy teljes évig távol lenni otthonról, s ezért a király arra gondolt, hogy mintegy két hónap múlva az udvarba hivatja és felveti András előtt egy esetleges követi státus lehetőségét. A nunciusi levelek tanúsága szerint a király sokáig megtartotta magának ezt a gondolatát: Bolognettinek András utazásának napján kelt levelében találjuk a követi megbízás körüli problémák boncolgatását, mit jelent, ha András státus nélkül és mit, ha azzal megy Rómába. Azután, hogy híre megy majd, hogy követi megbízása is van, az őt vendégül látók egészen máshogy állnak a fogadásához. Amikor a nuncius közölte a fiúval, hogy megkapta a státust, az rendkívül boldognak látszott³⁷.

Az ifjú Báthori kísérőjeül – Possevino javaslatára – Reszka Szaniszló (Stanislaus Reschius) apátot választotta a király, akinek képességeiről személyesen is és a nuncius, valamint Possevino révén is meg volt győződve. Possevino szava ebben a kérdésben nagy súllyal esett számításba, hiszen az Erdélyből kiszorított katolikusok térhódításának lelkes munkása volt, úgy is mint jezsuita, úgy is, mint pápai külön megbízott a lengyel királynál³⁸. A kolozsvári, váradi és gyulafehérvári jezsuita iskolák megnyitása után egy papnevelő intézet felállítása volt a cél; ennek helyéről is szó esik abban a levélben, melyet a vatikáni államtitkárnak küldött és amely Reszka Szaniszló értékelését is tartalmazza, egyelőre a célból, hogy az alapítandó erdélyi püspökség püspöke legyen³⁹. Possevino úgy írta le Reszkát, hogy képes lesz egy eretnek fejedelmi udvarban, egy

³⁶ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Fol. 6r. Bolognetti Gallionak Krakkóból, 1583. január 14-én.

³⁷ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Foll. 356, 357v. Bolognetti Gallionak, 1583. szeptember 10-én.

³⁸ Erről ld. Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. pp. 140-143.

³⁹ Possevino Gallionak Varsóból, 1582. május 27-én. In.: Lukács im. pp.119-120.

gyermek fejedelem mellett protestáns országban betölteni a hittérítő és az apostol feladatát. Karizmáján kívül idoneitása is meggyőző: kivételes képességű embernek tartják, több nyelven beszél, köztük németül is, ami lengyel és erdélyi földön is hasznosnak bizonyult. Reszka Szaniszló (1543 – 1603) varmiai kanonok volt, Hosius bíboros titkára, a Poenitentiaria⁴⁰ pecsétőre. Báthori István szándéka szerint unokaöccse és Reszka szoros kapcsolatba kerül majd, ami főleg az előbbi javát szolgálja: Reszka lesz Aeneas mellett *Achates*, aki hűen szolgálja barátját⁴¹. Possevino leveleiből és beszámolóiból az tűnik ki, hogy eleinte István király azon is gondolkodott, ne Andrást küldje-e Erdélybe a püspök hatáskörét illető feladatokat ellátni⁴². Reszkát a király 1582 novemberében hivatva az udvarba, hogy rendelkezessen vele⁴³.

Reszka és Báthori András találkozása után a kísérő apát nagy meglepéssel nyilatkozott az ifjú tehetségéről, kelleméről, szokásairól, melyek érettségéről adnak számot⁴⁴. A találkozásról beszámoló nuncius megemlíti, hogy nem tud arról, András egyházi öltözetet visel-e már, ami főleg tanácsos lenne a miechówi prépostság után – ezt már tanácsolta egyszer Őfelségének –, ám egy Pultovból érkező fiatal magyar megerősítette, hogy András letette a világi öltözéket.

Báthori István kifejezett kívánságára az útvonalat Milánó felé kanyarították, ahol királyi nagybátyja óhajára Andrásnak találkoznia kellett Borromeo Károly milánói bíboros-érsekkel, és néhány napos lelkigyakorlaton kellett részt vennie nála. A milánói

⁴⁰ A Curia Romana kongregációkból (adminisztratív hatalom), bíróságokból (jogi hatalom) és hivatalokból (minisztériális hatalom) áll. Az egyik bírósága a Sacra Poenitentiaría, mely a lelkiismereti kérdések és a bűnbánat kérdésekben illetékes.

⁴¹ "Fidus Achates", Vergilius, *Aeneis* I. 188. In.: Lukács László S.I.: *Documenta Romana Historiae Societatis Iesu in Regnis olim Corona Hungarica Unitis*. Vol. III. (1581-1586), Romae, 1967. Possevino Gallionak Krakkóból, 1583. január 1-jén, p.178.

⁴² Lukács, i.m.. Bolognetti Philippo Guastavillani bolognai bíborosnak, Krakkóból, 1583. január 20-án, pp. 187-189; Possevino Gallionak Niepolomicéből, 1583. január 26-27-én. p. 192.

⁴³ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol 15. Fol. 204r. Bolognetti levele, 1582. november 3-án

⁴⁴ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol 20. Foll. 101-106. Bolognetti Krakkóból Gallionak, 1583. március 20-án.

tartózkodásra a király szerint azért volt szükség, hogy a fiú Borromeo fegyelme alatt a főpapi körök viselkedéséhez szokjon és Rómában ne érje kellemetlen meglepetés⁴⁵, továbbá azért is, mert a milánói napok után a király könnyebb szívvel engedte Rómába a fiút, remélve, hogy így jobban ellent áll majd azoknak az ifjú korral járó veszélyeknek, melyek Rómában is fenyegetni fogják⁴⁶, ugyanis Milánóban nem volt annyiféle nációból származó fiatal, mint Rómában, akik között esetleg András megkavarodott volna, vagy az idejét vesztegette volna,

1583 húsvétját nagybátyja hívására Báthori András a krakkói udvarban töltötte, és végre a bíborosi kineveztetés összes érintette egyszerre csodálhatta meg a nagyreményű ifjút, aki most már lengyel főpapi öltözetben vett részt a körmenetekben⁴⁷. Az elutazás időpontját folyamatosan halasztgatták, előbb a nagy hőség miatt nem akarták a nyári indulást, másszor Báthori Griseldis és Jan Zamoyski esküvőjének időpontja miatt halasztottak. Reszkat nyáron úgy engedte el a király rokonlátogatásra, ha csak három hétre megy, hiszen augusztus elején tervezték az indulást⁴⁸. Augusztusban viszont már szeptemberi indulást terveztek, többek között azért is, mert Reszka vérhasban szenvedett, és hosszú ideig lázas volt⁴⁹.

Az Andrással utazó küldöttség és kíséret összeállítása nagy munkát igényelt. A feladatok részben Wesselényi Ferencre, a király kamarására, részben pedig Reszkára hárultak, akinek feljegyzései, listái, adatai aprólékos előkészítésről tanúskodnak. Reszkanak köszönhető az is, hogy nemcsak a szervezést, hanem magát az utazást is napról-napra szemmel követhetjük abból a naplóból, melyet 1583. szeptember 10-től 1589 augusztusáig vezetett⁵⁰. Reszka a

⁴⁵ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Fol. 127v. Bolognetti Krakkóból Gallionak, 1583. április 7-én.

⁴⁶ Lukács, im. Possevino Gallionak Brunából, 1583. április 17-én. p.259.

⁴⁷ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Fol. 195. Bolognetti Gallionak Krakkóból, 1583. május 30-án.

⁴⁸ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 20. Fol. 230r. Bolognetti Gallionak, 1583. június 11-én.

⁴⁹ Uoit, Fol. 323. 1583. augusztus 20-án.

⁵⁰ Stanisłaii Rescii Diarium. 1583-1589. (Szerk. Ionnes Czubek) Krakko, 1915.

közvetlen teendőiről hosszú listát állított össze⁵¹; fizetésekről, a lóállományról, hitelezés engedélyeztetéséről, utolsó levelek elküldéséről többek között a jezsuita generálisnak és bíborosoknak András kedvező fogadtatásáról. Egy Reszka által saját kezűleg írt fogalmazvány⁵² a küldöttség teljes névsorát tartalmazza. András és Reszka neve után Jarosevsky káplán és Orlandus auditor következik, majd hét lengyel nemes; a kamarai szolgák, István diák (Filep István) és Gáspár (Horváth Gáspár). A velük utazó nemes ifjak között két magyar is van, Dóczy és Sibrik nevűek. Ezt követően szerepel – tanulás céljából indulnak – a négy magyar nemes: a későbbi katolikus főpap, Forgách Ferenc – protestánsként indul útnak – Padováig készült, és a királytól 300 forintot kapott; Cserényi Mihály, szintén Padováig készült 160 forinttal; Szalánkeményi János, aki Bolognáig 160 forinttal és Jósika István, aki Rómáig ment, és András költségén élt. Emellé van jegyezve, hogy az út során mindannyian András úrfi költségén vannak, utána ki-ki a maga útján boldogul. Rajtuk kívül még öten a saját költségükön tartottak a küldöttséggel; a személyzetet négy lakáj, nyolc kocsis, két szakács segédestül, két lovász és tizenkét nemesi szolga alkotta. A menetet negyvenöt ló volt hivatott elszállítani Rómáig. Ezzel a fogalmazvánnyal egy napon született egy másik irat is Reszka tollából, mely részletezi az utazás módját is⁵³. András például hatlovas kocssal megy, két kocssal és négy gyalogos lakáj kíséri, Forgách Ferenc viszont hol lovon, hol a szolgákkal kocsin.

A gondos nagybácsi az indulás előtt pár nappal még elküldött néhány levelet különböző római befolyásos személyeknek, hogy fogadják jó szívvel a fiatal Báthorit; szeptember 7-én és 8-án Filippo Buoncompagni, Scipio Gonzaga, Geronimo Albano bíborosoknak, Moreto Ursini poenitentariusnak és a nagypénzü

⁵¹ *Cum Illmo D. Regni Cancellario 24. Augusti 1583 transactum*, Veress Ms 419/I. foll.22-23/a.
⁵² *Numerus personarum, qui cum Illmo D. Andrea in Italiam proficiscunt*, 1583. szeptember 6., Veress Ms 419/I. Foll. 24-26.

⁵³ *Circa expeditionem Ill. D. Andreae consideranda*, 1583. szeptember 6., Veress Ms 419/I. Foll. 27-30.

Crescenzió Virgilio patríciusnak címezték a leveleket. Ezt a Crescenziót a pápa maga rendelte Báthori András herceg mellé udvarmesternek, római tartózkodása idejére.⁵⁴

A krakkói szervezéssel párhuzamosan Rómából is érdeklődve várták a lengyel király fiatal rokonának érkezését, főleg a kedvező beszámolók után. A pápa államtitkára, Ptolomeo Gallio bíboros, akinek Bolognetti nuncius és Possevino beszámolóikat rendszeresen megküldték, intézkedett az ifjú Báthori római elhelyezéséről is⁵⁵: a király óhajának megfelelően a vatikáni palota VIII. Ince-lakosztályában helyezik el, ahol ő előtte Ausztria kardinálisa lakott, s biztosítják a lengyel udvart, hogy Őszentsége atyai szeretetével és jóságával várja András úrfit.

Az utazás

A Reszka itinerariumából pontosan követhető út főbb állomásai a következők voltak. A szeptember 10-i krakkói indulást követően Ratibor felé, Szilézián és Morvaországon keresztül hét nap múlva Olmützbe értek, ahol a püspök vendégei voltak két napig. 24-én érkeztek Prágába, attól nem messze egyik szekerük összetört. Reszka egyébként a kocsik javításának helyeit is feljegyezte. Fontos momentum, ha végignézzük a küldöttség útvonalát, hogy Bécsnek a környékére sem mentek, s a hazatérésük is kikerülték – nem véletlenül, s erről még szó lesz. Október 1-jén Regensburg, majd Dachau, Augsburg, Harenberg, Innsbruck következett. 26-án léptek olasz földre Trieszt közelében Volargnonál. Verona, Peschiera és Brescia után, november 2-án értek Milánóba. Minden állomásnál mise és a kocsik javításának menetrendszerű programja következett. A milánói ötnapos tartózkodás alatt Báthori István óhajának megfelelően Borromeo Károly kardinális

⁵⁴ Veress: *Báthori István király*. p. 251.

⁵⁵ Veress Ms 419/I. Foll.23. Gallio Possevinonak Rómából, 1583. szeptember 3-án.

vendégei voltak, aki egy disputát halasztott el a lengyel király unokaöccse kedvéért; november 7-én távoztak el, Lodi felé. A milánói napok – mint ahogy a király szerette is volna – fontos szerepet tölthettek be Báthori András életében.

Borromeo Károly hatása Báthori Andrásra

E nem mellékes kapcsolattal érdemes hosszabban is foglalkoznunk. Báthori István szoros levélváltásban állt Borromeo Károly milánói bíboros-érsekkel (1538 – 1584) – egyébként a bíboros levelezése majdnem száz kötetet tesz ki –, aki nagyra becsülte a lengyel királyt a katolikus vallás védelmében és terjesztésében szerzett érdemeiért. Erről volt alkalma meggyőződni, hiszen államtitkári posztot is betöltött a Vatikánban. Báthori már András elutazása előtt megkérte Borromeót, hogy lelkigyakorlaton készítse fel az ifjút az előtte álló feladatok hívő módon való vállalására. Ez azért is érdekes, mert Báthori szava ezek szerint sokat érhetett, hogyha az érsek elvállalta, ezenkívül Borromeo és az ifjú Báthori életútja sokban hasonlít egymáshoz. A milánói érsek gazdag és előkelő ősökkel rendelkezett, rokonságban állt az Orsini, a Medici és a Farnese családokkal, korán egyházi pályára adták, sikeresen tanult, mindenki csodálatát felkeltve ezzel, és rokona, Gian Andrea Medici, a későbbi IV. Pius hamar, 1560-ban huszonegy éves korában bíborossá nevezte ki, majd nyolc nap múlva rábízta Milánó érsekségét is. Borromeót csak később szentelték pappá, akkor, amikor ő saját akaratából akarta ezt. A párhuzam feltűnő, éppen emiatt érdekes, hogy a bíboros-érsek, aki a tridenti katolikus reformok hozta lelki megújulás egyik fő alakjává lépett elő, ilyen nagy súlyt fektetett, hogy a bíborosi babérokra pályázó ifjú kollégáját felkészítse. András érkezésekor Borromeo *nem az a Borromeo* volt már, aki hatalmas vagyonnal rendelkezett és családja jóvoltából mindenféle cím birtokosa lett. A tridenti zsinat határozatai keltette, az egy-

ház belső életére vonatkozó, tisztító jellegű változások benne elsőként személyes vonatkozásban indultak meg. Nem véletlenül tiszteli őt a katolikus egyház szentjei között; Loyolai Szent Ignác, Néri Szent Fülöp és Keresztes Szent János mellett az ő életszentsége tartotta életben a hitet az elvilágiasodott egyházban. Érsekségében sorra látogatta plébániáit, tévúton élő papjait megtérítette, és a nép körében lett elsőként népszerű az őket a pestis idején szolgáló szentéletű érsek képében. Mint Báthori András, ő is fiatalon halt meg, ám halálukban korántsem kell már párhuzamot keresnünk. Borromeo, a vallásos életmódot tökéletességig emelve, életének utolsó évében már önként vállalt keresztútját járta, és életerejéből kifogyva halt meg. Pontosan egy évvel azután, hogy Báthori András megérkezett Milánóba, hogy tanítását meghallgassa és lelki útmutatásait magáévá tegye⁵⁶. Báthori Andrásnak tehát valóban megfelelő lelki mentort talált királyi nagybátyja.

Reszkától a lelkigyakorlat tartalmáról ez esetben nem tudunk meg semmit; ismereteink a hátramaradt levelekre és azok tartalmából való következtetésekre korlátozódnak. A később Borromeo által levél formában kiadott lelki utasítás⁵⁷ azzal kezdődik, hogy a szentéletű bíboros-érsek a zsenge korú tanítvány informálni szeretné annak az életnek a jegyeiről, melyre őt előjárói szánják. Legfontosabb, hogy ne tekintse valóságnak a fényt és a pompát, ne higgye, hogy hercegi születése minden lenne, hanem: (1.) törekedjen olyan életre, mely makulátlanul tiszta, (2.) állandóan keresse a belső, lelki kapcsolatot Istennel és (3.) mutasson felebaráti szeretetet embertársai iránt⁵⁸. Fordítson gondot a *lectio divinára*, olvasson Augustinust és Szent Bernátot, kerülje a kísértést, ha az

⁵⁶ Borromeo Szent Károly 1584. november 3-án halt meg, Báthori pedig 1583. november 2-án érkezett Milánóba. Borromeoról ld. *A szentek élete*, SZIT, Budapest, 1984. pp. 637-643. Illetve Galla Ferenc: *Borromei Szent Károly hatása Magyarországon*. In.: *Theologia*, 1938. pp.289-300.

⁵⁷ *Epistola Illustrissimi Carolus Cardinalis S. Praxedi Borromaei Archiepiscopus Mediolanensis ad Cardinalem Andreae Bathoreum*. Veress Ms 478 Foll. 55-65.

⁵⁸ "Tria autem sunt, quae a te praestari debent, ut officio tuo satisfacias et huic divinae vocationi respondeas."

emberekben, társaságban, könyvekben vagy asszonyokban jelentkeznek. Kövesse Krisztus útját, főleg ha az a szenvedésben élők felé vezet, gyakorolja bőven a charitas erényét. Praktikus tanácsai vonatkoznak a fiatal Báthori házanépére is. Mivel nem lehet mindig mellettük, igyekezzen imára és áldozásra fogni őket akkor, ha velük van, járjon elől jó példával, ne tűrje meg rossz beszédüket. Végül – a később levélszerűen publikált – tanításban fraterként szólítja meg Báthori András, és azzal fejezi be, hogy ennyi talán elég is lesz, hogy egy szent élet felé induljon el.

Báthori és Borromeo levelezésben maradtak, melynek egyik darabja az a fontos és sokat idézett levél, mely 1584. február 4-i keltezésű⁵⁹. „Áldott az Isten, akinek jószágát megismerem, hiszen életemet a te idődre rendelte, amelyben te vagy nekem az angyal, én neked Lót; te Rafael, én Tóbiás; te Jeromos, én Nepotianus; te Barlám, én Jozafát; te Pál, én Timóteus” – írta Báthori András Borromeónak.

Bíborosi kinevezése után is hírt adott magáról az ifjú Báthori. Találkozásukról Borromeo számolt be az államtitkárnak, Galliónak⁶⁰, leszögezve, hogy a fiú lelki épülését megerősítette néhány tanáccsal, amúgy pedig sokat remélhetnek egyházi működésétől. Ez eseménnyel kapcsolatban Borromeo kortárs életrajzírója megjegyzi⁶¹, hogy Báthori mintegy száz mérfölddel hosszabította meg hazafelé vezető útját, hogy vele találkozzon, mert nem akarta úgy elhagyni Itáliát, hogy ne lássa a bíborost, akit atyjának és mesterének hívott. Ő írja azt is, hogy Borromeo életrendjét a vendég-ség megzavarta, ám ő a vendég tiszteletére még bort is ivott, de annak távozása után visszatért önmegtartóztatásához.

A milánói érsekségben András kapcsolatba került az ex-jezuista érseki titkárral, Giovanni Boteróval, aki ekkor még szóki-

⁵⁹ Timon Sámuel: *Purpura Pannonica*, Kolozsvár, 1746. pp. 178-181.

⁶⁰ Borromeo Milánóból Galliónak, 1584. augusztus 30-án. Veress, Ms 478 Fol. 188.

⁶¹ *Giovan Battista Possevino: Discorsi della vita, et attioni di Carlo Borromeo prete, cardinale di Santa Prassede, arcivescovo di Milano*, Roma, 1591. p. 63. Idézi: Veress Ms 478 Fol. 188

mondó politikai írásait nem adta ki⁶². A találkozás eredménye nem kevesebb lett, minthogy Botero Báthori Andrásnak ajánlotta a világi dolgok megvetéséről szóló erkölcsfilozófiai értekezését, „Del dispregio del mondo” címmel. Botero – jezsuita kapcsolatai, köztük Possevino, révén – bizonyos ismeretekkel rendelkezett a magyarországi és erdélyi politikai helyzet felől és antimacchiavellista modellt látott a Báthoriak rendszerében. Könyvét azért ajánlotta az ifjúnak, mert örömmel látta, hogy Borromeótól eltávozva milyen példás életet él⁶³; ám műve „kétarcú”, mert míg megvetéssel beszél a világ hívságairól, Báthorinak fényes jövőt kíván „a világ színpadán”, Rómában⁶⁴.

A szeminárium, a kollégium és más kegyes helyek végiglátogatása után, melyet végig Borromeo társaságában tett⁶⁵, a kor közlekedési viszonyainak megfelelően az antik Via Flaminia nyomán, Bologna felé indultak tovább Milánóból. A tengerparton Rimini és Ancona következett, ahová november 21-én érkeztek, majd másnap elgyalogoltak Loretóba, s a kegyhelyen egy napig időztek. Ehhez a helyhez kötődik a kíséret egy tagjának, Forgách Ferenc fiatal nemesnek a megtérése, aki később esztergomi érsek lett.

Róma és a bíborosi kinevezés

„Romam pervenimus in Dei nomine” – írta Reszka november 30-án, amikor céljukhoz értek, 740 mérföld megtétele után.⁶⁶ A lengyel herceg – *il principe polacco*, ahogy általában a forrá-

⁶² Barlay: *Romon virág*, p. 157.

⁶³ Botero Milánóban megjelent művét 1584. május 20-án ajánlja hosszú bevezetővel Báthorinak. Az előszót ld. Veress Ms 419/I. Foll.106-108.

⁶⁴ Barlay im. p. 158. és Barlay: *A humanista Báthori András római útja*. In.: ItK, 1964. pp. 667-672.

⁶⁵ Követjelentés, Velence, 1583. november 12-én. Veress Ms 469 Avvisi, Fol. 24.

⁶⁶ Az apát a legizgalmasabb római napok eseményeit is érzékelhető visszafogottsággal írta meg, egy napon említve akár erősödő kólikás hasi fájdalmait a bíborosi kinevezéssel.

sok megnevezik – főpapokkal, a lengyel udvar legfőbb lovagjaival⁶⁷ és bíborosok elésiető rokonaival Rómába érkezett, és az előre előkészített Ince-lakosztályt foglalta el, ahol már vártak rá Farnese és Savello bíborosok, Lengyelország pápai protektorai. Reszka nem számol be az első római napokról, más forrásból tudjuk⁶⁸, hogy András már érkezése napján elsőként a Szent Péter bazilikába zárandokolt, ahol meggyónt, és megnézte Szent András apostol fejerekljéjét, amely a szent ünnepnapja miatt volt kitéve⁶⁹. Még aznap este Farnese, Savello és Aragona bíborosok jelenlétében magánkihallgatáson fogadta XIII. Gergely pápa, és a kötelező lábcsök után nyugovóra térhetett a vatikáni palotában⁷⁰. Ekkor történt az első epizód, mely a kortársak figyelmét is felhívta a lengyel küldött jelentőségére: Báthori Andrást a pápa a „dominatio (vestra)” megszólítással tüntette ki, mely nem járt volna neki pozíciójában. December 4-én, advent második vasárnapján a pápa udvarmesterét, Mucanziót is magához hívatta, hogy közölje vele, másnap a titkos konzisztórium ülésén jelen lesz a lengyel király követe. András ezen a napon ebéden látta vendégül Sirloto és Gallio bíborosokat, és Farnese és Buoncompagni bíborosoktól arról értesült, hogy a pápa apostoli protonotáriussá⁷¹ nevezi ki, ezért Buoncompagnitól, a pápa unokaöccsétől két rochetumot⁷² kapott ajándékba, melyeket hálás szívvel elfogadott⁷³. Ötödikén a titkos konzisztórium előtt a

⁶⁷ Követjelentés, Velence, 1583. november 30-án. Veress, Ms 469 Avvisi, Fol. 26.

⁶⁸ Követjelentés, Velence, 1583. december 3-án. Veress, Ms 469 Avvisi, Fol. 27.

⁶⁹ A Petrában, 60-ban keresztrefeszített Szent András apostol erekljéjét 1208-ban szállították erőszakkal Konstantinápolyból Amalfiba, ahonnan II. Pius pápasága idején, 1462-ben vitték a Szent Péter bazilikába. 1964 óta ismét Petrában van.

⁷⁰ XIII. Gergely ceremónia-mesterének, Mucanzionak naplójában Báthori Andrásról rendszeresen megtaláljuk a naprakész információkat, amelyeket a magiszter említésre méltónak tartott. Veressnél a Báthorira vonatkozó részek összegyűjtve Ms 419 Fol. 73-77.

⁷¹ Protonotarius apostolicus: apostoli főjegyző. A kereszténység első századaiban a notárius feladata a vértanúakták feljegyzése és gyűjtése volt, később az ún. apostoli irodában kezdtek tevékenykedni, szám szerint heten. Később (a XIV. századtól), számuk növekedtével az első hetet, mint rangban előkelőbbeket a protonotárius névvel illették. Külön testületet alkottak és részesedtek a testület jövedelmeiben, ezért protonotarius participans lett a nevük.

⁷² A (fő)papi méltóságok fehér vászonból készült csipkés, ujjas, térdig érő szertartási ruhája.

⁷³ Reszka december 4-5.

pápa egy kisebb szobában – Reszka szerint az előszobában – az ülésterembe való belépés előtt megállt, és az ott – még rochetum nélkül – várakozó Báthori térdhajtásakor annak fejére tette a magával hozott fejdísz, e szavakkal: „Esto noster notarius”⁷⁴. András ezután visszament Buoncompagni lakrészébe, s ott várakozott tovább, míg a konzisztórium⁷⁵ tartott, és ő be nem léphetett. A pápa ceremóniamestere ekkor látta először; úgy jellemezte: egészen fiatal, még az álla sem pelyhedzik⁷⁶. Amikor András az említett bíborosokkal és Reszkával belépett a terembe, a püspökök elébementek, és küldötként üdvözölték; a ceremóniamester vezette a pápa elé, aki előtt térdet hajtott, és átadta a pápa titkárának, Antonius Boccapadulának a levelet, melyet királya és nagybátyja vele küldött. (Mucanzio már akkor tudni vélte: az ifjú rokon a bíborosi címért érkezett XIII. Gergelyhez, s ennek sokan szerfelett örültek a bíborosok között.) A levél felolvasása után került sor András első szereplésére: rövid beszédet intézett Őszentségéhez, mellyel a hallgatóságot módfelett lenyűgözte. Elmondta Báthori István üzenetét, melyben a nemrég meghódított Livóniát a pápára, mint a katolikus hit legfőbb őrzőjére bízta, és az Isten erejével és Báthori közreműködésével a katolikus Lengyelország szerezte országban illetékes pápai követ küldését kéri és az egyház erősítését, hiszen eggyel gazdagodott a katolikus hit földjeinek száma. A beszéd⁷⁷ után Boccapadula titkár válaszolt a pápa nevében, és méltatta a királynak a hit szolgálatában gyakorolt erényeit; András pedig a szokásos lábcsök után megköszönte az apostoli protonotáriu-

⁷⁴ *Légy a jegyzőnk.*

⁷⁵ Ha csak a bíborosok vannak jelen: titkos vagy rendes konzisztórium (consistorium secretum) és feladata a bíborosok, püspökök kinevezése, konkordátumok megtárgyalása, egyes országok katolikus helyzetének feltárása pápai szózat (allocutio) formájában. A nyilvános konzisztóriumon (c. publicum) kuriális prelátusok, vatikáni követek és mások is jelen lehetnek.

⁷⁶ *“admodum iuvenis, et fere imberbis”* Veress, Ms 419 Fol. 73.

⁷⁷ Mucanzio szerint az ifjú Báthori beszédét *“mira cum gravitate et elegantia, sine ulla vel levi haesitatione”* adta elő. Más forrásból: *“...fecit publicamente una breve oratione con parole di obbedienza, riverenza pietá et devotione verso la Santità Sua...”* Követjelentések, Velence, 1583. december 10-én. Veress, Ms 469 Avvisi, Fol. 29.

si címet és a vele járó rochetumot. Aznap együtt ebédelt Buoncompagnival, Gallióval, Filippo Guastavillanival, meglátogatta továbbá Sora hercege is, Giacomo Buoncompagni, aki XIII. Gergely természetes fia volt. Az újdonsült protonotárius, egyben Báthori István követe, rögtön érdeklődött Farnesétől: Livónia kérdésében milyen állásponton maradt a konzisztórium, igaz-e, hogy kérdések merültek fel. Farnese megnyugtatta a lelkes orátort, hogy senki nem volt a király kérése ellen⁷⁸. A következő napokban még folytak a tárgyalások a livóniai kérdésről, többek között a pápai magánkihallgatáson is, ám Báthori András már átadhatta magát a keresztény világ fővárosa által kínált látványosságok csodálatának, a kölcsönös vendégeskedéseknek, találkozásoknak, kirándulásoknak és mulatságoknak. Reszka naplója minden apró részletről pontosan beszámol, igazi csemegéket nyújtva a korabeli Róma és a környező vidékek tájleírásaitól kezdve a kultúrtörténeti érdekességekig.

Krakkóban bizonyára izgatottan várták a híreket a „debütálásról”. A híradások nem is vártak magukra. Még ha csak udvariás formulának is tekinthető, hogy azok a bíborosok és főpapok írtak a lengyel királynak, akikben az a leginkább bizott és akiket elsőként keresett meg pártfogás céljából, akkor is feltűnő, hogy a szinte kötelező gratuláció és elismerés hangján túl, átérződik a meglepetés, hogy ez a bizonyos unokaöccs még rendkívül tehetséges is; jöttek a levelek Montealto, Gambera és Buoncompagni bíborosoktól egészen a jezsuita generálisig⁷⁹: Claudius Acquaviva támogatásáról biztosította a királyt, főleg, hogy a befektetés megéri, hiszen Báthori András fellépése mindenkit kellemesen meglepett.

A kedvező első benyomások után, melyeket Báthori András a környezetére gyakorolt, teljes erejével a római időtöltésre koncentrálnak. Korlátot csak anyagi lehetőségei szabtak: Reszka Szaniszló több forrásból is igyekezett pótolni a fiatal protonotárius

⁷⁸ Reszka, december 6.

⁷⁹ Veress, Ms 419/1. Montealto Báthori Istvánnak Rómából, 1583. december 8-án. Fol. 57.; Filippo Buoncompagni Rómából 1583. december 17-én, Fol. 69.; Gambera Rómából, 1583. december végén. Fol. 78.

meglehetősen adakozó természete által okozott költségvetési hiányt. A Báthori Istvántól származó juttatásokat Sebastiano Montelupi bankár krakkói fiókján keresztül intézték, ám amikor például – a legváltóságosabb helyzetben, éppen a hazautazás előtt – váratlan pénzügyi nehézségek adódtak, és ez a forrás „befagyott”, Reszkát a fő támogató, a jezsuita rend mentette ki a bajból⁸⁰. Az ellenreformáció erővédjének katonáit nevelő rend úgy hordozta körbe Báthori Andrást, mint működésének és eredményességének élő példáját, a jezsuita nevelés modelljét. A tanulás azonban itt sem maradt abba: a latin ékesszólás fejlesztésére órákat adott számára Marcus Antonius Muretus, ismert római humanista. Több levele maradt fenn abból az időből is, amikor András már nem tartózkodott Rómában, s ezek is bizonyították jó kapcsolatukat⁸¹.

A reneszánsz-kutatás másik érdekessége a zene-fejedelem, Pierluigi Palestrina ismeretsége és a Báthoriakról szóló dicsőítő motetta⁸². A mű 1584-ben született és András jelenlétében is mutatták be⁸³ Rómában, közvetlenül a hazatérés előtt két nappal, a jezsuitáknál tett utolsó látogatás alkalmából, s ebben már mint bíborost élte Palestrina. A *Laetus Hyperboream* ötszólamú motetta ajánlása is az ifjú bíborosnak szólt, akit ezzel nem kisebb megtisztetés ért, mint – Palestrina által – beállni Ippolito d'Este herceg, II. Alfonz spanyol király és XIII. Gergely mögé a sorba, kiknek szintén művet írt és ajánlott az ünnepelt zeneszerző.

Báthori András kellemesen érezte magát, befolyásos ismerősei közbenjárásával bárhová eljuthatott, ahová csak menni akart⁸⁴. Egész római tartózkodása azonban szigorúan szervezett rend szerint zajlott. Határozottan meg volt számára szabva a tanu-

⁸⁰ Reszka naplójában július 24-én az szerepel, hogy írást állított ki az átvett 4000 aranyról.

⁸¹ Muretus Báthorinak Rómából, 1584. december 29-én és Báthori válasza Muretusnak Miechówból, 1585. április 6-án. Veress, Ms 419/I. Fol. 223-224 és Fol. 238-240.

⁸² Erről bővebben ld. Barlay, 1964. pp. 669-672.

⁸³ Reszka, július 24.

⁸⁴ A tavasz érkezével a tengerpartra akart menni, s ezt Borromeo segítségével el is érte: május elején Kapranicában, a tengernél nyaralt, Altemps bíboros birtokán. Veress Ms 419/I. Fol. 92a
Cesare Speciano levele Borromeo Károlyhoz Rómából, 1584. április 14-én.

lás ideje – melyre István király különös gonddal figyelt –, a szórakozás idején pedig nemcsak a pápai rokonság kísérete miatt kellett pontosan meghatározni a programot, hanem az anyagi feltételek előteremtése miatt is. S ahogy protokolláris tevékenységének precíz sorrendje is mutatja, mindez előkészítéséhez a Kúria kompetens tagjai szívesen és hathatósan asszisztáltak. A levéltári anyagok is bizonyítják, hogy a Báthori András római utazásában – kevésbé diszkréten, ám nagyon szervezeten – „érdekeltté” tett bíborosok mindent megtettek az együttműködés érdekében.

Reszka Szaniszló azonban nem felejtette el, milyen célból is érkeztek Rómába. Bár a tél vége előtt semmiféle előrelépés nem történt az ügyben, nem gondolhatunk arra, hogy a pápa esetleg ekkor értesült volna először a bíborosi cím kérdéséről⁸⁵. A kancellár, Zamoyski február 15-én azt írta az apátnak: a király hálával fogadta, hogy a pápa hajlandó unokaöccsét bíborosnak kinevezni⁸⁶. Február 26-án pedig már mellékelik a varmiai coadjutori ügyben teendő előterjesztés szövegét. Az ügy menetelét sürgették: minél gyorsabban várták az eredményt, hiszen annál kevesebb pénzt kellett befektetnie Báthori Istvánnak a római tartózkodásba. A Kúria hezitációját a jelölt életkora okozta.

Március közepén indult meg több irányból a nyomásgyakorlás, először a varmiai coadjutorság ügyében, ekkor kapta meg a király Martinus Cromerus püspök kedvező jeleket tartalmazó levelét⁸⁷. Előbb a nunciust értesítették⁸⁸, majd megérkezett Krakóból, Zamoyskitól Reszkához a varmiai püspök és a káptalan hozzájárulása Báthori András coadjutori kinevezéséhez, a király a pápához intézett levelével együtt⁸⁹. Április elején Reszka betérjeshette az államtitkárságnak a kérelmet, melyben helyet kapott az öreg

⁸⁵ Ellentétben Barlayval, *Romon virág*, p. 162.

⁸⁶ Zamoyski Reszkának Knyszynből, 1584. február 15-én. Veress, Ms 433. Fol. 79.

⁸⁷ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 21. Fol. 90. Martinus Cromerus a királynak Heilsbergből, 1584. március 7-én

⁸⁸ ASV, *Segr. Stato, Polonia*, Vol. 21. Fol. 68. Bolognetti Galliónak, 1584. március 12-én.

⁸⁹ Veress, Ms 433. Fol. 81. Zamoyski Reszkának, 1584. március 21-én.

Cromerus püspök kérelme is, hogy öregsége és betegeskedése miatt segítség kellene neki, ezért – hivatkozva életkorára és érdemeire (remek jezsuita kollégium, kanonoki cím, praepositura) Báthori András számára életkori felmentést kért⁹⁰. Ebben a levélben 21 évesnek írta őt.

A pápa június végén megadta hozzájárulását a coadjutori kinevezéshez, ám Reszka ez év végi leveléből még mindig azt olvassuk ki, hogy a hivatalos jóváhagyás a felelős szerv, a Congregatio Inquisitionis munkája miatt még nem érkezett meg Lengyelországba⁹¹. A hozzájárulást megköszönő Báthori András igen jellemző ajándékkal lepte meg a pápát. Az éppen akkoriban, május 20-án kiadott és Báthorinak ajánlott Botero-féle *Dispregio del mondo* egy díszes kötésű példányát nyújtotta át, melyben a milánói érseki titkár hosszú előszavában a szegények szenvedéséről ír s ebből vezeti le a keresztény erények gyakorlásának lehetőségét, és az emberi dolgok, a világ lekicsinylésének gondolatát.

A feladat neheze azonban még hátra volt. Ismét Krakkóból érkezett a megoldás: Reszka június 21-én megkapta a király levelét, melyben kérte, hogy a küldöttség szeptemberre legyen Krakkóban – a király az országgyűlést használta fel ürügyként –, s a kérés 24-én sürgetőleg megismétlődött. A hirtelen hazatérés gondolata miatt július elején az események felpörögtek. Július 1-jén, vasárnap, Báthori Andrást déli kihallgatáson fogadta a pápa, és az elutazás hírére meghallván kifejtette, hogy engedelmesséjével nyugodtan a királyi nagybátyának. András ezután a jezsuita kollégiumban⁹² is bejelentette közelebbi távozását. A nála estebédre megjelenő bíborosok Reszka szerint megdöbbenek. „Mindannyian csodálkoztak, hogy bíborosi cím nélkül küldi haza.”⁹³ „Rumor magnus erat in Urbe...”- írja július 3-án, s másnap naplójában csak egy mondattal közli: *Báthori Andrást bíborossá nevezte ki a pápa*. Bővebben tudósított

⁹⁰ Veress, Ms 419 Foll. 90-91. Cromerus a Szentszéknak, 1584. április elején.

⁹¹ Veress, Ms 478 Fol. 461. Reszka Cromerusnak Miechówból, 1584. november 24-én.

⁹² A jezsuiták *Collegium Romanuma*.

⁹³ Reszka, július 1.

azonban Bolognetti, július 7-én: „mivel Báthori András távozni készül Lengyelországba, Őszentsége, aki végtelenül szereti Őfelségét, a királyt és minden vérért, és mindenben ki akarja elégíteni, elhatározta, hogy méltóságának emelésével bocsájtja el; nemcsak a királynak a Szent Egyház irányában mutatott érdemei miatt, hanem magának a fiatalembernek érdemei miatt is, aki itt tartózkodásának rövid ideje alatt is oly nagy jelét adta jószágának, jámborságának és erényeinek, hogy a Kúriában mindenki szívét megnyerte. Őszentsége ezért a konzisztóriumban az említett Andrást bíborossá tette, s hogy méginkább megtisztelje, a kinevezésre egyedül került sor, amire oly ritkán van példa. ... A Szent Kollégium készsége és az előléptetés felett érzett öröme és egyetértése valóban megjegyzésre méltó, és felettébb egyedülálló...”⁹⁴ A nuncius egy későbbi levelében azt is megjegyezte, hogy ha András még egy kicsit maradhatna, egyrészt nem veszélyeztetné egészségét ilyen nagy melegben, de főleg még jobban bevezetnék őt az udvarba, ismerkedne a bíborosi kötelezettségekkel, nagyobb gyakorlatra tenne szert; ám Őszentsége elbocsátja őt, hiszen tudja, hogy a királynak nagy szüksége van rá, és nagy hasznára is lesz.⁹⁵

A bíborosi címre emelés több lépcsős procedúra volt. A júliusi 4-én történt bíborosi kinevezés⁹⁶ a nyílt konzisztóriumban történt, és senki nem volt ellene. Ünneplő beszédet mondott Sabello, Medici és Sforza bíboros és egész tömeg gratulált az ifjú bíborosnak, aki ezután ebédre a pápához volt hivatalos, s ott tőle

⁹⁴ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol 15. Fol 286r. Bolognetti a királynak, 1584. július 7-én.

⁹⁵ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol 15. Fol 291. Bolognetti a királynak, 1584. július 25-én.

⁹⁶ A korszakban bíborosi kinevezéshez nem kellett az Ordo, az egyházi rend szentsége, azaz világiak is lehettek bíborosok. V. Sixtus 1585-ben megreformálta a bíborosi kollégiumot, számukat 70-ben maximálta. A püspöki-, a presbiter- és a diakónus-bíborosok beosztása nem a felvett egyházi rend, hanem azon templomok alapján történt, amelyeknek a címét megkapták. A pápa szabadon kreált bíborost a konzisztóriumban és a hagyományos külsőségek figyelembevételével iktatta be: vörös birétum, bíborosi kalap, a száj lecsukása és felnyitása, gyűrű és címtemplom. A bíboros egyik privilégiuma az új pápa megválasztása, melyre a régi halála után 15 napon belül kell sort keríteni, s a döntéshez kétharmados többség kell. Ezt a hagyományt III. Sándor (1159-81) kezdeményezte.

megkapta a bíborszínű birétumot⁹⁷, a címének járó ruhadarabot és nagy kísérettel ment haza.

Érdekes, hogy egységes volt a jó vélemény a fiatal Báthori kinevezésében, és még a római tartózkodása alatt ellene intrikáló Este bíboros sem emelt ellene szót – nyíltan. A jelentésekben viszont az értetlenkedés hangján szólal meg a kérdés: miért halmozza el ennyi jóval a pápa a fiatal lengyelt, miért nevezi ki egyedül, holott franciák, németek váraкоznak hosszú idő óta a bíborosi kinevezés megiszteltetésére.⁹⁸ A modenai küldött arról értesítette Este bíborost⁹⁹, hogy Báthori 400 magyar aranyat fizetett Guastavillani bíboros azon szolgájának, aki neki a bíborosi kinevezés hírért meghozta. (Összehasonlításképpen: a Pultovban tanuló András számára fél évre utalt ki nagybátyja 150 aranyat.) A július 7-én a vatikáni Szent Márk palotában lezajlott nyílt konzisztóriumon Báthori bíboros fejére – most már vezetéknevén említik a források – a pápa feltette a bíborosi süveget, mindenki nagy öröme közepette.¹⁰⁰ A bulla alapján tett eskü, az engedelmességi fogadalom és rövid beszéd után a bíboros lábcsókjá következett, majd a szokás szerint a pápa szájcsokra emelte fel a térdelő Báthorit. A Te Deummal végződő ünnepség után azonban András nem kísérőjével, Filippo Buoncompagnival ebédelt, ahogy illetet volna, hanem otthonában és saját asztala mellett megterítették egy hosszabb asztalt is, ahol szegényeket és koldusokat vendégelt meg nagy szeretettel.¹⁰¹

A további szertartásokról Reszkától nem pontosan értesülünk: a későbbi bejegyzései szerint főtt a feje, hogyan teremtse elő

⁹⁷ Papi főveg. A XII. századig "pileusnak" hívták; eleinte kerek és puha anyagú, később négyzetes és kemény fejfedő, négy vagy három kis fogóval díszítve felül. A bíborosé vörös színű, a püspöké ibolyakék, az alsópapságé fekete volt. Ha a kinevezéskor a bíboros nincs jelen, akkor külön pápai legátus viszi el azt hozzá. A birétum nagy szimbolikus jelentőségét az is mutatja, hogy a bíboros halálakor lábához kellett helyezni azt, majd a címtemplomban kiállítani.

⁹⁸ Barlay, *Roman virág*, p. 160.

⁹⁹ Veress, Ms 469 Avvisi, Fol. 36. Annibale Delli Este bíborosnak, 1584. júliusban

¹⁰⁰ Reszka, július 7. és Giovanni Battista Alaleone ceremóniamester diáriuma In.: Veress, Ms 419/I. fol. 124-127.

¹⁰¹ Veress, Ms 469. Fol. 38. Az irigykedő Este bíborosnak Annibale Capello, 1584. július 6-án.

a rengeteg pénzt, amit a hitelbe vásároló András elköltött és bőkezűen eladományozott. A hazautazás költségének fedezetén a pénzügyekben nagyon járatos és a Báthori Istvánnal jó kapcsolatban levő Virgilio Crescenzióval munkálkodó apátnak a jezsuiták 4000 forintot megígérték, ebből 1200-at azonnal meg is kapott.¹⁰² A hátralévő szertartások közül a száj-lezárási ünnepségre július 16-án került sor, majd július 23-án kapta meg Báthori bíboros a pápától bíborosi gyűrűjét – ezzel a címet – egyházul megadták neki a Tiberis mellett fekvő Szent Hadriánus templom diakonátusát is, és megtörtént a száj-felnyitási szertartás is.¹⁰³

Hazaindulása előtt két nappal a pápa búcsút vett Báthori bíborostól, aki megígérte visszatérését.¹⁰⁴ Másnap – mint oly sokszor a római tartózkodás alatt – újból végiglátogatta a hét főtemplomot és a jezsuitáktól vett búcsút, akiknél az étkezés alkalmával Palestrina fentebb említett *Laetus Hyperboream* motettája csendült fel a távozó Báthori tiszteletére. Ezen a napon kapta meg Báthori István XIII. Gergely levelét, melyben hivatalosan tudatja a királlyal, hogy unokaöccsét bíborossá tette.

Báthori András és kísérete július 26-án hagyta el Rómát, nyolc hónapi tartózkodás után. A teljesen kimerült és lebetegedett Reszka Szaniszló naplójából a hazafelé vezető utat is rekonstruálhatjuk. A pápától ajándékba kapott kocsin indult el a bíboros, és öt nap múlva Kapranicában találkozott a hátrahagyott Reszkával, aki Crescenzióval egyetemben az adósok kielégítésén fáradozott és a számlákat rendezte.¹⁰⁵ Spoleto után Assisiben az összes kegyhelyre elzarándokoltak s Ancona, Pisa, Cesena, Faenza látogatása után Bolognába érkeztek augusztus 17-én. A városban Gabriel Paleotto bíboros, bolognai érsek fogadta négy napon keresztül ünnepelve őt, melyet Báthori viszonzni igyekezett, Reszka pedig újból köl-

¹⁰² Reszka, július 18.

¹⁰³ ASV, *Miscellanea, Arm XII*. Vol 36. Fol. 127r. Mucanzio ceremóniamester feljegyzése 1584. július 16-án.

¹⁰⁴ Reszka, július 24.

¹⁰⁵ Reszka, július 26-augusztus 1.

csönökre szorult. Ferrarában a herceg és Francesco Maria II Rovere felesége, Lucrezia d'Este vendége volt. Mantovában Guglielmo Gonzagától hajókat kapott, hogy a Pó folyón utazhasson a tengerig, s érdekes bejegyzést találunk Reszkáról: az apátot augusztus 26-án érthette az a nagy öröm, hogy az ifjú bíboros káplánjával fürdött és úszott egyet a folyóban, melyre tizennégy évenem keríthetett sort. Cremonában Niccolò Sfondratival találkoztak – a későbbi XIV. Gergellyel (1590 – 1591) –, majd hosszas egyeztetések után 28-án érkeztek Milánóba, ahol Báthori most már úgy találkozott korábbi mentorával, Borromeo Károlyval, mint bíboros-kollégájával. Az ebéd alatti olvasmány – Szent Bernát *De consideratione* – is mutatta, Borromeo továbbra is példát akar mutatni a sikerekhez talán túl fiatal Andrásnak. Botero rövid beszédben üdvözölte őt, az esti közös mise keretében. Egy másik miséről szólva Reszka megemlíti, hogy Borromeo saját kezével áldoztatta meg a fiatal bíboros-tanítványt.¹⁰⁶ Borromeo és Báthori kapcsolatában figyelemre méltó, hogy Báthori itt egy életszentségben élő és a krisztusi passióval azonosuló pappal találkozott, akinek magatartása – bíboros létére – minden bizonnyal hatással volt arra az Andrásra, aki a római tartózkodás alatt oly féktelenül költekezett és annyira megszedült a Kúria gazdagságától. Borromeo csak három hónapnyira volt a haláltól; Reszka leírása alapján ez a milánói háromnapos kitérő mély benyomást gyakorolt az egész küldöttségre.

Milánóból visszakanyarodtak Cremona felé, majd Mantovában szeptember 3-án kapták meg a három elegáns hajót, mellyel lehajóztak a Pón. Chioggában már elébük érkezett a velencei dózse, Niccolò da Ponte követe, ám a behajózást az éjjel kerekedett nagy vihar három napig megakadályozta, így csak szeptember 8-án érkezhetek Velencébe, s öt napig időztek a fényes fogadtatás után. A dózse tíz szenátor társaságában fogadta Báthori Andrást, és a következő napokban a város nevezetességeit mutatta meg neki. Padova után Tarvisión át Villach felé indultak, útjuk

¹⁰⁶ Reszka, augusztus 30.

Karintián és Stájerországon keresztül vezetett Bécsújhelyig. Mivel az újdonsült bíborost – ahogy Rómába menet sem – nem akarták Bécsben fogadni, s még egy főhercegtől sem kapott meghívást, Bécsset elkerülték.

Az ok abban keresendő, hogy Báthori István erdélyi fejedelemsége óta rossz kapcsolatokkal rendelkezett a Habsburg uralkodóval. A témánkba szorosabban vágó nehézségeket Báthori István azon törekvése okozta, hogy Erdélyben katolikus püspökséget szervezzen, s hogy ennek megszervezésével a Jézus Társaságot, pontosabban annak az erdélyi ügyekért lelkesedő tagjait bízta meg. *Sed animus noster ardet in Transilvaniam, lelkünk ég Erdélyért* – írja Alfonsus Pisanus¹⁰⁷, aki Szántó (Arator) István, Leleszi István és Törös György jezsuiták mellett az erdélyi letelepedésért harcoltak – a bécsi jezsuita generális ellenében. A Miksa császár és fia, Rudolf mellett felsorakozott jezsuiták felmérték, hogy akár a magyar származású jezsuiták, akár mások erdélyi letelepedésével jezsuita rend Báthori István erdélyi stabilitását növelné, ezért a bécsi udvar Lorenzo Maggio S.I.-vel az élén harcba lépett a Missio Transylvanica, az erdélyi jezsuita misszió ügye ellen. A bécsi gáncsoskodás azonban csak a renden belüli megosztást segítette elő, és az Erdélyért kiálló megkezdtek akciójukat, valóban erősítve ezzel Báthori István helyzetét. A titkon Habsburg-támogatással bíró Bekes Gáspár Báthorival szembeni 1575-ös veresége és az első bátor (bátor, hiszen még előljárai beleegyezése nélkül elinduló) jezsuita, Leleszi István 1579-es erdélyi érkezése mély sebeket okozott a bécsi ellenzők ügyének. Az erdélyi misszió élére a generális a spanyol Alfonsus Pisanust állította, aki jól felkészült volt a protestánsok elleni kontroverz teológiában, és komoly gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezett.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Pisano 1585-ben Poznanban megjelent *Catholica et orthodoxa responsio...*c. művét Báthori Andárs bíborosnak ajánlotta. A bíborost e tényről értesítő levél: Veress Ms 478. Fol 471. Moldzieiovski János poznani kanonok a vármiai koadjutornak, 1585. január 7-én

¹⁰⁸ A témáról ld. Barlay összefoglalását, Barlay: *Romon virág*, Őrsékváltás c. fejezet. pp. 96-143.

Érthető tehát, hogy a Jézus Társaság által kinevelt, eddig fényes karriert befutó Báthori-sarjadék érkezését szándékosan figyelmen kívül hagyta a Habsburg-udvar. Bár a kíséret tagjai közül néhányan bementek Bécsbe, a bíboros elkerülte a várost.

Bécsújhely után Pozsony következett, majd a felvidéki városokon át Késmárk érintésével értek Krakkóba, 1584. október 20-án. Reszka naplójából kiderül, hogy Bécsújhely után a küldöttség néhány tagja előrement Krakkóba – így a bíboros titkára, Treter Tamás is – és a hátralévő út során is többen, főleg a fiatal nemesek közül, elhagyták a csoportot. Reszka Késmárkról előre ment Krakkóba, hogy előkészítse a hazatérő Báthori fogadtatását, aki nagy kísérettel érkezett a városba. Bolognetti még Lublóba küldött egy bizonyos összeget Andrásnak, hogy méltó öltözetben érkezzen majd Krakkóba, s a nuncius tudomása szerint a király a kastélyban szállásolta el őt, ezzel is kimutatva, hogy mennyire tiszteli benne a méltóságot.¹⁰⁹ Elsőként a Szent Szaniszló fejereklyéjét őrző templomba ment, az ereklyét megcsókolta, majd a kancellár lakosztályában ebédelt, melyet tiszteletére fényesen feldíszítettek. Ám Báthori András már öt nap múlva Miechówban volt, hogy viszontlássa az őt kevésbé szerető testvéreket.

Reszka naplójának mondanivalója ezután elfogy. A következő említésre érdemes és hosszabb bejegyzés az, amely a király és bíboros unokaöccse közötti első találkozásról tudósít, 1585. március 14-éről, hiszen András nagybátyja utasítására addig nem hagyta el a miechówi kolostort. A király harminc kocsival és rengeteg lovassal érkezett Miechówba, ahol Reszka és Wesselényi Ferenc jelenlétében találkozott Andrással és megölelte őt.¹¹⁰ András a szokásoknak megfelelően méltósággal üdvözölte és együtt mentek be Miechówba. A templomban a király a szenteltvizet unokaöccse

¹⁰⁹ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 21. Fol. 241. Bolognetti az államtitkárnak Lublóból, 1584. augusztus 24-én és fol. 319. 1584. október 31-én.

¹¹⁰ Reszka, 1585. március 14.

kezéről fogadta, és a Te Deum alatt végig állva maradt. Másnap együtt mentek vissza Krakkóba.

Római tartózkodásai – elsősorban az első utazás – könyvtárának kialakítását is szolgálták. Gyűjtésének komoly előzménye is volt, hiszen királyi nagybátyja nem fukarkodott effajta ajándékokkal. Az orosz hadjárat utáni télen, 1580. február 14-én Michele Brutusnak, történetírójának egy jegyzéket adott át, azoknak a könyveknek listájával, melyeket Andrásnak szánt.¹¹¹ 1608-ban, Báthori András halála után alig tíz évvel, püspökségében elárverezték könyvtárát, s a heilsbergi jegyzőnek hála, fennmaradt a lista a bíboros élete során gyűjtött könyvekről is, mely egy humanista bibliotékájának vázlatát adja. Maga András nagy szeretettel viseltette a könyvek iránt: 1584-ben Rómából hazatérve ládáinak harmadát könyvek töltötték meg, ahogy Reszka írja *Inventariumában*: cista plena cum libris. Míg a vele utazó Reszkának a Biblián és Senecán kívül csak hat egyházi műve volt meg, addig könyvtárát az ifjú Báthori nemcsak teológiai kötetekkel, hanem klasszikusokkal is bővítette, s az általtános műveltséget, széles ismereteket biztosító könyveken túl olyan kortárs humanisták műveit is a jegyzékben találjuk, mint Pietro Bembo vagy Erasmus.

A második római út

Báthori András élete továbbra is nagybátyja és királya óhajának megfelelően zajlott. Martinus Cromerusszal bejárta a varmiai püspökséget, melynek koadjutori feladatát átvehette¹¹², és próbálta begyakorolni a címével járó feladatok végzését; emiatt az ifjú bíboros a diétára sem tudott elmenni.¹¹³ A püspökségi székhely, Frauenburg és Heilsberg között Reszkával bejárta az egész püs-

¹¹¹ Veress Endre: *Báthory András bíboros püspök könyvtára*. 1905. p.3.

¹¹² Veress, Ms 421 Fol.494. Possevino Buoi Jeromos nunciusnak Wilnóból, 1585. július 2-án.

¹¹³ ASV, *Segr. Stato, Polonia* Vol. 21. Fol. 391. Bolognetti az államtitkárnak, 1584. december 11-én.

pökséget. Hírek érkeztek a királyhoz arról is, milyen példás rendet teremtett a miechówi testvérek között is, s hogy a kolostori templomban olyan gyönyörű, Rómában látott szertartásokat vezetett be, hogy a környék lakói csodájára járnak.¹¹⁴ Reszka is meg volt elégedve bíborosával, Rómába pedig leveleket írt, melyben értesítette az érdeklődőket, hogy az ifjú Báthori milyen nemesítő hatással van a vallásra Lengyelországban.¹¹⁵ A király, aki mellesleg Reszkat Rómába akarta küldeni a lengyel trón követeként, annak tiltakozására kigondolta, hogy Andrásat visszaküldi vele Rómába, ahol – többek tanácsa szerint is – a legtökéletesebb módon tudna tovább készülni a papi hivatásra. Főleg azért bízott annyira Rómában, mert András korábban kijelentette, hogy az egyházi rend szentségét nem akarja felvenni. Reszka időközben megkapta az andrzeiowi ciszterci kolostor apáti tisztségét, és lemondott varmiai kanonoki címéről, melyet Báthori András egykori¹¹⁶ titkára, Treter Tamás kapott meg.¹¹⁷

Báthori András környezete dolgozni kezdett a krakkói püspökség koadjutori posztjának megszerzéséért is, ám ez nehézségekbe ütközött, mert a kinevezést akadályozta a lengyel urak azon kívánsága, hogy a koadjutor lengyel legyen – István király nagy bosszúságára. A király minden követ megmozgatott, de még a nuncius sem tett ennek érdekében semmit, pusztán tájékoztatta a Kúriát Báthori erőfeszítéseiről.¹¹⁸

A második utazásra már szolidabb anyagi keretek között kerülhetett sor, mert a király visszafogta unokaöccsét a költségekben. Azt azonban engedélyezte, hogy mindent elő kell teremteni,

¹¹⁴ Veress, *Báthori István király*. p. 257. És ASV, *Segr. Stato, Polonia* Vol.22. Fol 81. Buoi nuncius Galliónak Varsóból, 1585. október 13-án – a templom berendezését András úgy alakíttatta át, hogy a szentséget méltóbb helyen tarthassák.

¹¹⁵ Veress Ms 419/I. Fol. 230. Reszka ismeretlen római papnak, Miechówból 1585. január 2-án. Illetve Ms 478. Fol. 463. Reszka sírleto bíborosnak Krakkóból, november 30-án.

¹¹⁶ Treter Tamás 1584 és 86 között volt Báthori András bíboros titkára.

¹¹⁷ Veress, Ms 478. Fol. 521. Buoi nuncius Galliónak Varsóból, 1585. október 25-én és Fol. 534. Reszka apát Cromerus vármiai püspöknek Andrzejóvból, 1586. január 28-án.

¹¹⁸ Veress, Ms 478. Fol. 511 Buoi Jeromos nuncius Galliónak, és Fol. 513. Buoi nuncius Galliónak Krakkóból 1585. augusztus 30-án és 1585. szeptember 5-én.

ami a Rómába visszatérő Báthori bíboros pompáját jelenti. Ezzel a visszatéréssel Báthori István király már a korábban vázolt törökellenes terveinek további kidolgozását kívánta elérni: unokaöccse szerepe az előző utazáshoz képest sokkal fontosabb volt, hiszen most már bíborosként tárgyalhatott a lengyel király nevében.

Az utazást a pestisről keringő hírek késleltették, de András végül is 1586. március 22-én elindult, abban a biztos tudatban, hogy Rómában tárt karokkal várják. A lengyel kancellária és a nunciusok valóban mindent megtettek annak érdekében, hogy a király óhaja szerint a pápa szolgálatába kerüljön.¹¹⁹ A válasz is megérkezett, arról, hogy nagy szeretettel fogadják őt, ám a palotában most nem lakhat, mert más bíborosok elfoglalták, de megfelelő szállásáról gondoskodnak.¹²⁰

A június 24-i fényesre tervezett érkezést elmosta az eső, s ez az állapot valamennyire jellemezte Báthori András második útjának egészét is. Reszka naplójának szerkezete is megváltozik ebben az időben, csak kevés bejegyzést találunk – sőt július 5. és november 16. között egy jókora hiátust is –; ám ezek a bejegyzések mintha pontosabbak lennének az előző utazás alattiakhoz képest.

Báthori András június 28-án már magánkihallgatást nyert a pápától – immár az egykori ferences szerzetes V. Sixtustól – ahol előállt a törökellenes tervvel, melyet előzőleg Báthori István külön utasításban, titkon tárt fel előtte. A főleg Moszkva elfoglalására épülő vállalkozást felvázolva a pápa megígérte a pénzt, hogy a király hozzáfoghatson a cselekvéshez – írta Reszka.¹²¹ Nála olvassuk azt is, hogy a király a pénzt a kereszténység terjesztésére kérte: “*et inferendae in reliquum orbem Septemtrionis fidei Christianorum*”.

A terv valóban terv volt, és maradt nemcsak Báthori halála miatt, hanem megvalósulásának egyéb reális akadályai miatt is.

¹¹⁹ ASV, *Segr. Stato, Polonia*. Vol. 22. Fol. 71. Levél 1585. szeptember 20-án; és Fol 81. Buoi levele Galliónak 1585. október 13-án; Veress Ms 478. Fol. 515. Buoi nuncius Galliónak Krakkóból, 1585. szeptember 30-án;

¹²⁰ Veress Ms 478 Fol. 520. Rusticucci bíboros Buoi nunciusnak Rómából, 1585. október 19-én.

¹²¹ Reszka, 1586. június 28.

Báthori Possevinónak fejtette ki elsőként – tőle tudjuk –, hogy elég erősnek érzi magát a Retteggett Iván utáni hatalmi úrból győztesen kikerült Borisz Godunov ellenében, s hogy igazából csak anyagi támogatásra lenne szüksége a moszkvai nagyfejedelemség meghódításához, ezzel pedig gátat szabna a törököknek, majd egy régóta dédelgetett összeurópai „álmom” szerint vízen és szárazföldön egyszerre léphetnének fel a török ellen. Azt azonban nem gondolhatta komolyan, hogy a lengyel és az orosz szláv államok egymással való békéjét óhajtó Szentszék belemenne egy lengyel támadás támogatásába, sem azt nem várhatta, hogy egy elfoglalt országban hamar lehetne kiállítani egységes csapatokat – a vallási és kulturális különbségek miatt.

A Szentszék nem is állt kötélnek. Báthori András után Reszka következett, három hét múlva, július 16-án tárgyalt a pápával a költségek ügyében. Ennek eredményeképpen csak szeptemberben és csak Possevinóval, az északi területekre kinevezett, tahát szakértő külön megbízottal jött létre a megállapodás: V. Sixtus ad pénzt, de kizárólag a török ellen, semmiképpen sem Moszkva elfoglalása árán. Báthori István azonban ezt is megköszönte, bár cselekvésre már nem maradt ideje.

1586. december 12-én meghalt Báthori István király. Ennek hírére Báthori András 1587. január 6-án vette, s hazatérését kezdte előkészíteni Lengyelországba. Reszka Szaniszló nem jött vele haza, hanem Báthori István akarata szerint Rómában maradt, követként. A hazatért Báthori András pedig Miechówban telepedett le.

Báthori András számára ezzel véget ért az az időszak, melyben eszközéül szolgált egy politikának; lezárult a „gyerekkor”, és ettől kezdve önállóan kellett a maga ügyeit inéznie a saját hatalmi körein belül, Miechówban vagy Varmiában.

Báthori András 1599-ben bekövetkezett csúfos haláláig – csatában halt meg, menekülés közben egy székely legény verte fejbe baltával – még hosszú utat járt be. Nemcsak azért, mert többször visszatért még Rómába, hanem azért is, mert egyházi pályáját

világira felcserélve az erdélyi fejedelmi címet kapta meg, mely a halálát hozta.

Befejezés

Pultovtól az erdélyi havasokig hosszú út vezetett, de a kurtán-furcsán bekövetkező vég nem azt a szerepet jellemzi, melyet Báthori András töltött be. A Báthoriak közül a legtöbbre vitte az egyházi hierarchiában, ennek segítségével komoly nemzetközi kapcsolatokra tett szert, ezzel pedig beváltotta nagybátyja reményeit és nem okozott csalódást a *theatrum mundi*ban sem (Botero).

Báthori András római utazása és ezzel együtt a bíborosi cím megszerzése nem kiemelkedő diplomáciai bravúr, hanem egy jól szervezett és példás akció volt, melyben nyílt lapokkal játszott a király, a mindenkori nuncius és a jezsuita rend.

Az 1579 és 1584 között lejátszódó sikertörténet fentebb leírt apró elemei azt mutatják, hogy nem téves álláspont Báthori András bíborosnak az eddigieknél több figyelmet szentelni. Nemcsak Báthori István lengyelországi tevékenységének – gondoljunk az András kezdeti pozícióiért folytatott harcra – és törökellenes terveinek – András küldetése a második út alkalmával – újabb oldalát nézhetjük ezzel, hanem a király Európában elfoglalt helyzete mellett pozitív érvet láthatunk a tehetséges unokaöccs sikerében. Róma látszólag politika feletti színpadán Báthori András szereplése az egész katolikus világban hangos visszhangot váltott ki; a valóságban nagyon is politikai eredményt jelentő pápai megtiszteltetés pedig (a kinevezés fentebb részletezett körülményeivel együtt) komoly és megfontolt tetszésnyilvánítás volt, nemcsak a fiú meglepően jó képességeiért, hanem főleg Báthori Istvánnak a keresztény Európa védőbástyáján végrehajtott kelet-európai szerepléséért.

The essay of RENÁTA TIMA shows us the results of her researches in the Archive of the Vatican and in the Manuscript Archive of the Hungarian Academy of Sciences, and it is titled *The Early Years of András Báthory — A Cardinal's Appointment in the Second Half of the 16th Century*. The life of András Báthory can not be seen separately from the politics of István Báthory. One of the core element of this politics was to get his nephew, András, appointed in Rome as a cardinal — this was intended to strengthen his relationship with the Church. We obtain new pieces of information about András Báthory's journey to Rome in 1584-85, based on the researcher's newly discovered sources, and we also gain an insight to the world of Jesuit Colleges and the Holy See itself in the period.

Die Studie von RENÁTA TIMA bearbeitet die Ergebnisse der Forschungen im Archiv des Vatikans und im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, mit dem Titel *Die Jugendjahren des András Báthory - Ernennung eines Kardinals im zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Die Geschichte von András Báthory kann man von den politischen Bestrebungen von István Báthory nicht trennen, deren wichtiges Element war, seinen Neffe in Rom Kardinal zu ernennen, um dadurch seine kirchlichen Beziehungen zu fundieren. Neue Informationen reich an kulturgeschichtlichen Aspekten über die Reise 1584-85 des András Báthory werden veröffentlicht, aufgrund der von der Verfasserin neulich aufgedeckten Quellen. Man kann mit der Hilfe des Aufsatzes in die Welt der Jesuitenkollegien und in die Kurie des Papstes einblicken.

Terdik Szilveszter

„Madonna delle Vittorie”- A pócsi Mária-ikon bécsi kultuszának hatásai Venetóban

Előzmények

A kállói plébános, *Kriegsmann Jakab* 1696. november 16-án levelet írt az esztergomi érseknek, *Kollonich Lipótnak*, melyben jelentést tett a közeli Pócs faluban történt csodás eseményekről, ugyanis a kis ruszin görög katolikus fatemplomban, 1696. november 4-én Szűz Mária képét könnyezni látták (Melléklet 2., 1. kép).¹ Kállóban ebben az időben alig laktak katolikusok, a többség kálvi-

En az tanulmány a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1999/1-2-es számában megjelent frásom bővített és javított változata. Megköszönöm dr. Molnár Antalnak és Endrődi Gábornak, hogy a kéziratot elolvasták és kijavították, valamint dr. Giuseppe Munarininek és Tima Renátának, hogy a nehezen hozzáférhető szakirodalom beszerzésében segítségemre voltak.

¹ A levelet közli magyar fordításban BELME László: *Az Istenszülő pócsi képének csodatevő könnyezése*. 1696. november 4- december 8. Budapest 1997. 53-55.o. eredeti szöveg: Eger, Érseki Levéltár, Archivium Vetus 1800. Az ikon történetét csak röviden foglalnám össze. A képet Csigri László pócsi bíró rendelte 1675-ben fogadalomból, a török fogságból való szabadulása emlékére. A helyi parókus, Papp Dániel testvére, Papp István vállalta el a munkát s hat magyar forintot kért érte. Ezt Csigri nem tudta kifizetni, s helyette Hurta Lőrinc vásárolta meg és ajándékozta a templomnak. A kép 70x50 cm méretű, temperával festve két tölgy- vagy jávorfa deszkából ácsolt táblára. Hodigitria Istenszülő típust festetett meg a festő. Sajátossága, hogy a kis Jézus nyakában keresztet hord, és egy szál virágot tart kezében. A kép alján ószláv felirat olvasható: „Ezt a képet Isten szolgája [...] (a név olvashatatlan) állította bünei bocsánatára”. A kép eredeti elhelyezéséről nem sokat tudunk: vagy az ikonosztázion egyik alapképe lehetett, vagy egyszerűen az oltáron volt elhelyezve. 1696. november 4-től két hétig egyfolytában, majd december 8-ig megszakításokkal látták könnyezni az ikont. A kivizsgálási dokumentumok, tanúvallomások is ránk maradtak. A kegykép történetének rövid összefoglalását adja JANKA György: *Az első pócsi kegykép története és irodalma*. In: Athanasiana 1996/3. 25-41.o.- részletes bibliográfiát is közöl a korábbi irodalomból. Ez után jelent meg a könnyezés 300. évfordulójára rendezett konferencia anyaga, mely sok fontos tanulmányt tartalmaz: MÁRIAPÓCS 1696-NYÍREGYHÁZA 1996. *Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára* 1996. november 4-6. Nyíregyháza 1996. Ezt követi egy másik összefoglaló jellegű munka, mely az írott forrásokat időrendbe szedve közli: BELME L. i.m.

nista volt. A plébános (jelentéséből tudjuk) körülbelül húsz család pasztorálását végezte, nagy részük a várórségből és hozzátartozóikból állt. Temploma sem lévén, a várban alakították ki egy kicsiny kápolnát a közösség számára.² A csoda eseményei mégis személyesen érintették a plébánost, hiszen a hivatalos egyházi és világi szervek inkább vele, mintsem a pócsi unitus pappal tárgyaltak. Kriegsmann, megérezve azt, hogy új zarándokhely van születőben, saját egyházközsége felvirágztatására gondolt, mikor Kálló központi elhelyezkedésére hivatkozva a kép Kállóba való átszállítását kezdeményezte az érseknél. Ez 1697 tavaszán meg is történt, de ekkor már nem ő volt a plébános. Bár a kép csak néhány hónapig maradt a városban, a plébános szervezkedésének és a későbbi császári intézkedéseknek maradandó következménye is lett: néhány kortárs olasz személyiség gyakran csak „*Madonna di Kaló*”-ként emlegeti a pócsi Máriát. A továbbiakban az érintett olaszokat, a hozzájuk kapcsolódó kegyképmásolatot, valamint a távolabbról ide kötődő kisgrafikai ábrázolásokat vizsgálom.

A pócsi kegykép másolataival eddig nem sokat foglalkozott a kutatás. Bár a történeti Magyarország területén fellelhető darabokat elég pontosan ismerjük, s Ausztriából és Németországból is több példányról van tudomásunk, még nem született olyan munka, mely a teljes anyag összegyűjtésére vállalkozott volna.³

² A katolikusok helyzete egész Szabolcs vármegyében válságos volt: az 1696-ban vizitációt tartó egri püspök csak két helyen, Kisvárdán és Nagykállóban talált katolikus papot. Kállóban is csak 1709-ig maradt plébános, utána egészen 1750-ig nem is töltötték be a lelkész helyét. A ma álló barokk templom 1750 és 1780 között épült. SOÓS István: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest 1985. 450-451.o. A katolikusok a várban kialakított kápolnát használták, s keveset tudunk a középkori plébániatemplom sorsáról, bár Lukácsy Gábor egy 1665-ös várfelmérési rajz alapján a kör alaprajzú, kis apszissal ellátott hadiszertárnak feltüntetett építményben próbálja meg azonosítani a középkori plébániatemplomot. LUKÁCSY Gábor: *Elpusztult rotundák Szabolcs megyében*. In: *Archeológiai Értesítő* 1980/1. 98-101.o.

³ Csak Bécsben három templom őriz másolatot. Ezenkívül Ausztria területén ismerünk még hat további régi másolatot. Németországban szintúgy több templomban megtalálhatóak, Svájcban is legalább három lelhető föl. Ezek egy része már XVIII. századi, és erősen barokkizált változata az eredetinek. CSER-PALKOVITS István: *A bécsi Szent István-dóm és magyar emlékei*. Bécs 1984. 60.o. - Az ausztriai másolatok teljes katalógusát közli: AURENHAMMER, Hans: *Die Mariengnadenbildern der Wiens und Niederösterreich in der Barockzeit*. Wien 1956. 84-87.o.

Már Kriegsmann is másolat készítését sürgette, amikor elsőként számolt be a könnyezés eseményeiről fent idézett levelében.⁴ A legkorábbi darabok 1697 tavaszán a Bécsbe való átszállításkor Bárcán születtek jezsuita megrendelésre, a kép kassai bevonulása előtt. Az egyik példány a kassai Szt. Erzsébet templomban található másolattal lehet azonos, míg egy másik később a kislelkes plébániatemplomba került.⁵ Az eredeti kegykép július 4-én érkezett a császárvárosba, ahol nagy pompával fogadták.⁶ *Hannibal Mörmann* bécsi bajor követ jelentéseiből azt is tudjuk, hogy július 31-én a császárné névnapján az eredeti kegykép azon másolatát mutatták be, amelyet Egeren keresztül Pócsra kívántak küldeni.⁷ Valójában nem tudjuk, hogy tényleg el is jutott-e oda, mivel *Telekesy István* egri püspök 1715-ös levele arról számol be, hogy nyolc évvel azelőtt, tehát 1707-ben küldtek Pócsra egy másolatot, amely a mai máriapócsi kegyképpel lenne azonos.⁸ Arról is tudunk, hogy 1698.

BACSÓKA Pál indított sorozatot a GÖRÖGKATOLIKUS SZEMLE hasábjain *Máriapócsi kegyképmásolatok Európában* címmel. Az első cikk a bécsi Nepomuki Szt. János templom főoltárát díszítő kegyképről ír (1991/2), majd Dudás László ismertette a Bajorországban található *Mária-Entenberg* zarándoktemplomában elhelyezett két másolatot (1992/3). A sorozat ezzel abba is maradt. A történeti Magyarországon található fontosabb másolatokat gyűjtötte össze BÁLINT Sándor-BARNA Gábor: *Bücsújáró magyarok* című könyve. Budapest 1994. 109-110.o. A jelenlegi Magyarország területén található, valamint néhány osztrák, német és svájci másolatból ad válogatást IMFELD, Karl: *Das Gnadenbild von Máriapócs*. Wien 1997.

⁴ Ezt ő maga is megvalósíthatatlannak tartja megfelelő festő hiányában. BELME i.m.: 55.o.

⁵ Ezt eredeti dokumentumokra hivatkozva közli JORDÁNSZKY Elek: *Magyarországban*, 's az ahoz tartozó Részekben lévő bölcdogságos Szüz Mária kegyelem' *Képeinek rövid leírása*. Poson 1836. 116-117.o. A kislelkesi kegykép eredetileg a kassai jezsuita templomban lehetett BÁLINT-BARNA i.m.: 110.o.

⁶ Az ünnepség részleteiről és a körmenetek, misék, beszédek sokaságáról számszerű adatokat közli: BACHLEITNER, Rudolf: *Das Bild der Ungarischen Madonna im Stephansdom zu Wien*. In: *Wiener Geschichtsblätter* 4. (1961) 355.o.

⁷ 1697. augusztus 6-án tett jelentés, melynek részletét és fordítását közli: SZITA László: *A „Könnyező Pócsi Madonna” a török háborúk viharában*. In: *Görögkatolikus Szemle Kalendárium* 1993. 49.o.

⁸ 1715. január 8-án írta ezt a levelet Nagy János ferencrendi tartományfőnöknek. Idézi: SZALONTAY Barnabás: *Máriapócs. Kegyetemplom*. Veszprém, 1982. 10.o. A szakirodalomban a JORDÁNSZKY i.m. illusztrációja alapján, ahol Jézus virág helyett könyvet tart a kezében, az a nézet is elterjedt, hogy a második pócsi kép eltérő ikonográfiájú lenne az elsőhöz képest. SZILÁRDFY Zoltán-TÜSKÉS Gábor-KNAPP Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Budapest 1987. 40.o. Ezt meggyőzően cáfolta PUSKÁS Berna-

június 15-én Budán is áthaladt egy Pócsra szánt másolat, amit a jezsuiták diadalkapukkal fogadtak, de nem valószínű, hogy ez azonos lenne a mai pócsi képpel.⁹ Ezeknek a korai, ma már nem mindig azonosítható másolatoknak a csoportjába sorolható a *Carlo Ruzzini*, Velence bécsi követe által készített másolat, mely jelenleg a Trevisóhoz közeli Maserada község kápolnájában található, ahol e képet a mai napig „*Madonna di Kaló*”, illetve „*Madonna delle Vittorie*” néven tisztelik (2. kép).¹⁰ A bajor követhoz hasonlóan Ruzzini is részletesen beszámolt jelentéseiben a kegyképet övező kultuszról, mely a császárvárosban bontakozott ki.¹¹ A másolatot 1697-ben, Bécsben készítették el számára, mivel a Szűzanya tisztelete kiemelkedő helyet foglalt el vallásos életében.¹² Az eredetivel megegyező nagyságú, de nem fára, hanem vászonra festett kép meglehetősen pontosan követi mintaképét, bár az ábrázolás kissé sematikusabb. Ismerünk egy olyan másolatot is, amely ugyanettől a másolótól származhat. A bécsi egyházmegyében található *Stranzendorf* későbarokk plébániatemplomának főoltárán lévő másolatról van szó, amely a ruhák és feliratok apró részleteiben teljesen megegyezik a maseradai képpel, de a nimbuszok *genauso* díszítése inkább az eredeti pócsi ikont követi (3. kép). Később az arcokat és Mária kezét is jelentősen átdolgozták, finomítva vonásaikat, ábrázolva a Szűz hulló könnyeit is. Sajnos nem tudjuk, hogyan és

dett: A máriapócsi kegytemplom és bazilita kolostor. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1995/3-4. 187.o.

⁹ SZILÁRDFY Zoltán: *Adatok a máriapócsi kegykép kultuszához és ikonográfijához*. In: MÁRIAPÓCS 1696-NYÍREGYHÁZA 1996. 156.o.

¹⁰ CANDEO, Pietro Marcello: *I Santuarii Mariani della Diocesi di Treviso*. Padova, 1987. 71.o. DA MOSTO, Andrea: *I dogi di Venezia*, Venezia 1960. 472.o. A másolat további történetéhez: P. Ottavio da VILLARAZZO: *Ricordo del santuario di S. Maria delta Vittoria*. Treviso 1947.

¹¹ Egy rövid szemelvényt idéz: BELME i.m.: 135.o. Az ide kapcsolódó dokumentumok megtalálhatók a következő könyvben, amelyet nem állt módomban használni: HÉYRET, M.: *P. Markus von Aviano Sein Briefwechsel nach dem Hauptinhalt und den geschichtlichen Zusammenhängen*, I-IV. München, 1937-46.

¹² Állítólag súlyos betegségéből is felgyógyult a Madonna közbenjárására. CANDEO i.m.: 72.o.

mikor került ide ez a másolat, de valószínű, hogy a maseradaival egy időben készült.¹³

A maseradai kép történetének megértéséhez fontos megismernünk egy másik olasz, *Marco d'Aviano* kapucinus szerzetes bécsi működésének néhány mozzanatát is. Marco d'Aviano az életrajzírói szerint meghatározó szerepet játszott az első pócsi kegykép Bécsbe szállításában, mivel nagy befolyást gyakorolt Lipót császárra és családjára, ugyanakkor baráti viszonyban volt Carlo Ruzzinivel is.¹⁴

A pócsi ikon bécsi kultuszának kezdete - Marco d'Aviano szerepe

A bécsi udvar valószínűleg már 1696 folyamán tudomást szerzett a Pócson történt csodáról. Az év végén, december 26. és 27. között meginduló kivizsgálások eredményei eljuthattak a császárvárosba, hiszen ebben a procedúrában fontos szerepet kapott a Kállóban és Tokajban állomásozó császári katonaság is.¹⁵ A kép már 1697. március 1-jén Kállóban volt, mint arról *Walter György* táborigaznagynak az egri püspökhöz címzett leveléből értesülünk¹⁶ (ugyanis ő váltotta fel az időközben Böszörménybe áthelyezett

¹³ IMFELD i.m.: 34-35. Talán a Schönborn grófi család révén kerülhetett ide, akik a templom patronusai voltak.

¹⁴ Marco d'Aviano életrajzához a legteljesebb forrásanyagot adja a szentté-avatására készült dokumentáció: *Sacra Rituum Congregatio, Sectio Historica, Viennensis seu Venetiarum Beatificationis et Canonizationis venerabilis Servi Dei P. Marci ab Aviano. POSITIO super virtutibus ex officio concinnata, Typis polyglottis Vaticanis*, 1966.- Főleg ezt használja modern életrajzírója is: BASSO, Arturo: *P. Marco d'Aviano*. Padova 1971. Német életrajza: M. HÉYRET: *P. Markus von Aviano O. M. Cap., Apostolischer Missionar und päpstlicher Legat bei der christlichen Heere*, München 1931. Magyar életrajza: RÖSS Bertalan: *Avianói Márk pápai követsége és a török félhold alkonya Magyarországon*. Budapest 1936.

¹⁵ A jegyzőkönyveket közli: JANKA György: *A máriapócsi könnyezés jegyzőkönyvei a Hevenesi Gyűjteményben*. In: MÁRIAPÓCS 1696-NYÍREGYHÁZA 1996. 131-149.o.

¹⁶ Teljes fordítását közli: BELME i.m.: 99-100.o. A levélben nem esik szó arról, hogy az átszállítás császári parancsra történt volna.

Kriegsmannt).¹⁷ Az átszállítás *Fenesy György* egri püspök kérésére történhetett, aki valószínűleg Egerbe akarta tovább vitétni a képet, de Walter levele biztosan nem utal arra, hogy Bécs felé kellene irányítania. A hagyomány a kép császári kérésre történő továbbvitelét Marco d'Aviano ösztönzésének tulajdonítja.¹⁸ A kapucinus atya, miután Padovában befejezte nagybőjtű beszédsorozatát, 1697. május 3-án érkezett a császárvárosba.¹⁹ Valószínűleg csak itt értesült az ekkor már Kállóban lévő kép könnyezéséről, majd a császárnál kihallgatást kérve kezdeményezte annak Bécsbe szállítását, hogy általa megfelelő ceremóniákkal Mária közbenjárását kérjék a további törökellenes harcokhoz.²⁰ A császári rendelet már biztosan

¹⁷ Kriegsmannt körül anyagi természetű bonyodalmak támadtak, amiért távoznia kellett. MAGYAR András: *Az eredeti könnyező máriapócsi ikon története*. In: MÁRIAPÓCS 1696- NYÍREGYHÁZA 1996. 92.o.

¹⁸ BACHLEITNER i.m.: 356.o.

¹⁹ POSITIO: 671.o.

²⁰ Ezt a mozzanatot minden életrajzírója emlegeti, de kisebb-nagyobb eltérésekkel. Részletesen beszámol róla Cosma da Castelfranco korabeli életrajza. Az ide vonatkozó részleteket közli: POSITIO, 679-87.o. Ebből néhány részlet magyarul is hozzáférhető: BELME i.m.: 97-98. A forrás szerint nem volt könnyű meggyőzni a császárt a kép Bécsbe való átszállításáról, mivel az udvarban ezt többen ellenezték. Ha valóban ilyen kiemelkedő szerepe volt Marco d'Avianónak a kép átszállításában, akkor az átvitelt elrendelő császári parancsnak május végén, vagy csak júniusban, a találkozásuk után kellett kijönnie. Ezt a kései dátumot erősítené meg a *Nyárádi Gábor* által közölt adat (amelynek sajnos nem adja meg a lelőhelyét), miszerint gróf *Ottavio Nigrelli*, a Kassán székelő felső-magyarországi császári főparancsnok 1697. június 21-én, a Hofkriegsrat útján kapta a parancsot, hogy az időközben Kállóba átvitt képet Kollonich rendelkezése szerint Bécsbe vitesse. NYÁRÁDI Gábor: *Búcsúsók*. Budapest 1966. 156-157.o.- Más forrásokból viszont azt is tudjuk, hogy a képet már május 5-én Kassán, május 19-én pedig Eperjesen tisztelték. BELME i.m.: 104.o.- a két dátumot egy kis rövid írásból veszi: *Pentax questionum curiosarum* stb. Lőcse, 1697. Ha már a Kassára való átszállítás is császári rendelet eredménye volt, akkor nehezen képzelhető el, hogy a május 3-án Bécsbe érkező kapucinusnak közvetlenül nagy szerepe lett volna az átszállítást elrendelő parancs kiadásában. Lehetséges azonban, hogy a kegykép Kassán időzött hosszabb ideig, s Eperjesre csak néhány napra vitték át (így Eperjest nem a bécsi utazás állomáshelyként kell értékelni), majd visszakerült Kassára, ahonnan június végén Eger érintésével vitték Bécsbe. Talán éppen a hosszú kassai tartózkodás miatt lett *Csáky Imre* kassai plébános a kép kísérője. BELME i.m.: 123. Ebben az esetben elképzelhető, hogy a császári rendelet csak júniusban érkezett (ha a képet császári rendeletől függetlenül vitték Kassára), de nem Kállóból, hanem Kassáról kellett a képet tovább vinni. Ez esetben Marco D'Avianónak volt ideje, hogy a császárt személyesen rábeszélje az átvitelre. Mindenesetre ha a május eleji, Kassára történő átszállítás már császári parancsra történt, akkor az a magyarországi hagyomány lehet a valószínűbb, amely JORDÁNSZKY alapján vált ismertté, ti. hogy az átszállítást a császárné kezdeményezte (lásd 21. jegyzet).

a kép Kállóba kerülése után érkezett, ami megmagyarázza, hogy az olasz források miért beszélnek inkább „Madonna di Kaló”-ról, s nem nagyon vesznek tudomást arról, hogy a könnyezés nem ott történt.²¹ A kapucinus atya ténykedése mellett az irodalom Eleonóra császárnő személyes kérelmét is hangsúlyozza az elszállítást elrendelő paranccsal kapcsolatban.²²

A kegykép, mint azt említettük, 1697. július 4-én érkezett meg a császárvárosba. Fogadásában Marco d'Aviano is tevékenyen kivette a részét, hiszen a fogadási ceremóniák egyes eseményeit az ő javaslatai alapján dolgozták ki, illetve ő mondta az első prédikációt a Szt. István domban a kép tiszteletére.²³

Marco d'Aviano számára a képek szerepe elengedhetetlen volt a hit ellenségei ellen folytatott küzdelemben. Jól mutatja ezt az I. Lipóttal folytatott levelezése is. Már az 1692. december 27-én császárnak írt levelében javasolja, hogy az uralkodó festesse meg a Segítő Szűzanya (Santa Maria del Soccorso) képét, amelyet a teljes császári család és udvar részvételével az udvari templomból a Szt. István domba díszes körmenetben szállítsanak át, és helyezzenek a főoltárra. Aztán tartsanak ünnepi nagymisét, ott az egész császári család nyilvánosan áldozzon meg, majd a császár tegyen nyilvános fogadalmat, hogy az egyetemes béke megvalósítására fog törekedni.

²¹ D'Aviano egyik legfrissebb életrajza egyenesen azt állítja, hogy személyesen jött a képért Magyarországra, „Cassoviára” (Kassa), ahonnan átkísérték Kállóba, majd az itt készült másolatot küldték el a császárnak. BELLINA, Marcello: *Padre Marco d'Aviano*. Udine 1991.111.o. Ez a szemelvény egy korábbi életrajzon alapul: ZARA, Fedele da O. M. Cap.: *Notizie Storiche concernenti L'Illustre Servo di Dio P. Marco d' Aviano*. I-II. Velence 1798., ahol szó sem esik Pócsról. (Hogy a Pócs név mennyire szokatlan volt a kortársak számára, a metszetábrázolásokon is feltűnő gyakori torzítások mutatják.- SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP: kat. 169. Bőötz, 170. Bőöz, 172. Bőötz - További változatokat közöl: BÁLINT- BARNÁ I.m.: 150.o. 130-as jegyzet). Az 1921-ben megjelent d'Aviano életrajz Betach-nak nevezi Pócsot. Louis-Antoine d' PORRENTROY et Ernest Marie de BEAULIEU: *Apôtre, Diplomate et Guerriere. - Le Venerable P. Marc d'Aviano Capucin Par les P. P. du meme Ordre*, 1921; olasz fordítása: Padova 1921. 350-351.o.

²² JORDÁNSZKY i.m.:105.o.

²³ BELME i.m.: 125-127.o.- Az egyes eseményekről maga Carlo Ruzzini számolt be a dózsénak, Silvestro Valierónak. Carlo Ruzzini július 13-i jelentését idézi: PORRENTROY- BEAULIEU i.m.: 351-352.o.

Az újonnan festett kép véglegesen a kahlenbergi Szt. Lipót kápolnába kerüljön, hogy ott állandóan a nép tiszteletének tárgya lehessen.²⁴ (A kápolnát az 1683-as ostrom óta akkor még mindig nem állították helyre.) A D'Aviano által felvázolt ünnepi koreográfiát később, a pócsi kép érkezésekor 1697-ben meg is valósították.²⁵ A további levélváltásból kitűnik, hogy a kért ájtatosság-sorozatot nem volt olyan könnyű végrehajtani.²⁶ Végül 1693. augusztusában rendezték meg kisebb módosításokkal: nem kellett új képet festetni, mivel a Szt. István domban „találtak” egy régi Mária képet, amelyet körmenetben vittek az ágostonos templomba, majd vissza a domba. Számptalan gyönggyel és drágasággal díszítették (akárcsak később a pócsi ikont), majd az ünnepi nagymisén a császár megáldozott és letette ünnepi fogadalmát, melyben Mária segítségét kérte a török elleni küzdelemben.²⁷

Négy évvel később, 1697-ben a pócsi képet nemcsak egy napig, hanem hónapokig ünnepelték folyamatosan ilyen nagy pompával. Bécs összes egyházközsége azt kérte ugyanis, hogy mindegyik templomban legalább nyolc napra tegyék közszemlére a

²⁴ KLOPP, Onno: *Corrispondenza Epistolare tra Leopoldo I. Imperatore ed il P. Marco d'Aviano*. Graz 1888. 252. levél. 232-233.o.

²⁵ Lásd 20. jegyzet.

²⁶ Lipót örült az ötletnek, de arra figyelmeztetett, hogy a kahlenbergi kápolna ősidők óta Szt. Lipót tiszteletének a helye, bár biztosan szívesen osztozna a Szűzanyával. KLOPP, 253. levél. 1693. január 17. P. Marco azért csak tovább buzdítja, hangsúlyozva, hogy Mária mindenképp a Segítő-titulussal kell tisztelni, ha nem is Kahlenbergen, akkor valahol máshol. KLOPP, 257. levél. 1693. április 8.- A császárnak ezután a titulussal van problémája, ami már foglalt a passzai kegykép számára, és amely igen nagy tiszteletben áll a nép előtt. KLOPP, 258. levél. 1693. május 16.

²⁷ Ezekről az eseményekről a császár személyesen számol be augusztus 22-én írt levelében. KLOPP 260. levél 244.o.- Az általa említett kép ma is megtalálható a Dómban, a Mária-oltáron, ahol a XV. századi alkotás barokk keretbe van illesztve. TIETZE, Hans: *Geschichte und Beschreibung des St. Stephansdomes in Wien*. Wien 1931. 281282.o.- A kép történetét és kultuszának elemeit bővebben ismerteti: AURENHAMMER i.m.: 135-136.o. (RÖSS mégis arról ír, hogy új kép készült, valamint mellékeli a fogadalom magyar szövegét is. i.m.: 158-159.o.)- A császár ugyanakkor azt is megígéri, hogy kijavíttatja a kahlenbergi kápolnát, és állítat benne egy oltárt az „Auxilium Christianorum” titulus alatt, nyilván törökellenes éllel. Úgy tűnik, hogy ebből az ígérétebből nem lett semmi, mert a kápolna helyreállítása csak III. Károly alatt történik meg, s 1718-ra lesz kész. DVOŘAK, Max szerk.: *Die Denkmale der Stadt Wien. Österreichische Kunst- Topographie II*. Wien 1908. 441-444.o.

kegyképet, ami meg is történt. Mindegyik közösség kitett magáért az ünneplésben: naponta több ünnepi misét is mondattak, majd prédikációk, litániák, vecsernyék és rózsafüzér váltották egymást.²⁸ A könyörgő ájtatosságok meghozták gyümölcsüket: szeptember 11-én Savoyai Jenő és serege fényes győzelmet aratott Zentánál a török felett.²⁹ Ezt a győzelmet az egész császári udvar a pócsi Mária közbenjárásának tulajdonította.³⁰

Velencei Mária-ünnepek

Marco d'Aviano a Bécsben elért sikerek után elérkezettnek látta az időt, hogy visszatérjen Észak-Itáliába. Sietve búcsúzott a császártól, majd rövid látogatást tett a velencei követnél, Carlo Ruzzininél is, akinek finoman kifejtette, hogyha Velence is hasonló sikereket akar elérni a törökkel szemben, akkor a bécsiekhez hasonló könyörgő ájtatosságok sorozatát kellene tartania.³¹ A követ, aki maga is ámulatba esett a zentai csata gondviselészerű sikerétől, nem tétlenkedett, hanem arra biztatta a dózsét, hogy Velence is olyan intenzitással fejezze ki tiszteletét Mária iránt, mint azt Bécs tette, a szent cselekmények irányítására pedig Marco d'Avianót javasolta. A szenátus el is fogadta a követ javaslatát, ugyanis Marco atya december 9-én a császárnak írott leveléből megtudjuk, hogy a velencei szenátus éppen most kérte fel prédikációk tartására a tervezett nyolcadon.³² A velencei ünnepeket a szenátus határozatai

²⁸ BELME i.m.: 126-142.o.

²⁹ A csata menetéről jó leírás ad a források alapján: SUGÁR István: *Lehanyatlak a török félhold*. Budapest 1983. 379-395.o.

³⁰ Mörmann szeptember 24-i jelentése. SZITA i.m.: 49.o.

³¹ POSITIO, 706.o., BELME i.m.: 118.o. és PORRENTROY- BEAULIEU i.m.: 355.o.

³² A császár október 8-án Padovába küldött neki levelet, amelyből megtudjuk, hogy Marco d'Aviano már megérkezett Itáliába. A császár leírja, hogy a zentai diadal ünnepeinek előkészítésekor megfogadták az atya tanácsait: a török hadi trófeákkal díszített képet a Skótok templomából áthozták a Dómba, amelyet szintén hadi trófeákkal ékesítettek. Ehhez a leveléhez egy rajzot is mellékel a szöveg szerint, amely a feldíszített képet ábrázolta. PORENTROY- BEAULIEU i.m.: 353.o. Október 19-én már P. Marco is írt egy levelet Veronából. KLOPP 314.

készítették elő. 1697. november 28-án született az a dekrétum, amely konkrétan rendelkezett a tartandó szertartásokról és az ünnepelés módjáról: december 8.-ra, a szeplőtelen fogantatás ünnepére át kell helyezni a főoltárra a Szt. Lukács által festett Mária ikont, valamint a kincstárban őrzött fontosabb ereklyéket is, mint Szűz Mária tejét, haját és a fátylának egy darabkáját. Ezek nyolc napig maradjanak az oltáron. Minden nap kegyes beszédek hangozzanak el a Szűz tiszteletére. A nyolcadik napon tartanak ünnepélyes körmenetet a Szt. Márk téren a dózse, a szenátus és az egész klérus részvételével, amely során a kihelyezett szent ereklyék hordoztasanak körbe.³³ Erre a pár napra a Szentszéktől különleges pápai búcsút is kértek. A határozatban kiemelték, hogy az egész ünnepségnek nagy pompával kell lezajlania, és évenként ugyanebben az időpontban s formában meg kell ismételni.³⁴

A tervezett nagy ájtatosság-sorozatot valóban meg is tartották, amint arról maga Marco d'Aviano értesítette a császárt 1698. január 16-án írt levelében.³⁵ Velence számára ez az ünnepség nem volt igazi diadalünnep, hiszen a háborúnak még korántsem volt vége. Mindenesetre a Szent Liga megalakulása óta (1684) szövetséges Habsburg-birodalom zentai győzelme szép reményeket

levél. 305.o. A december 9-i levelet is innen küldi: KLOPP 315. levél. 308.o. Valószínűleg hibás a levél dátumozása, mivel biztosan tudjuk, hogy december 8-án már ő nyitotta meg Velencében a nyolcadot. POSITIO, 706-07. Ebben a levélben azt kéri a császártól, hogy egy újabb kegyképet festessen az angyali üdvözlettel, mivel most Mária tisztelete mellett az arkangyal tiszteletére is nagy hangsúlyt akar fektetni. Januári levelében buzdít az angyali üdvözlés zsolozsmájának gyakori mondására is. KLOPP, 316. levél. 1698. január 16. 309.o. A császár emlékezteti rá, hogy a Magyarországon könnyezett kép tisztelete még mindig folyamatos, és rengeteg fogadalmi ajándékkal halmozzák el. De megígéri, hogy Gábor arkangyal tiszteletét is elő fogja mozdítani. KLOPP, 318. levél. 1698. március 22. 312.o.

³³ Archivio di Stato, Venezia. Senato sulla Terra. reg. 235.

³⁴ A leírásokból világos, hogy ilyen nagyszabású körmeneteket csak kivételes alkalmakkor tartottak a városban. A velencei körmenetek szerkezetéről és jelentőségéről általában: MUIR, Edward: *Civic ritual in renaissance Venice*. Princeton 1980.

³⁵ KLOPP, 316. levél. 309.o.-Elégedett volt a velencei ünnepségekkel, ahol ő maga is prédikált. Külön megemlékezik a Rómából kért búcsúról. A körmenet lezajlásáról annyit tudunk, hogy az ikont a San Marco négy kanonokja, a tej-ereklyét a pátriárka, a haj-ereklyét a famagusztai püspök, a fátyoldarabot pedig Chioggia püspöke hordozta. PORRENTROY-BEAULIEAU i.m.: 356.o.

ébresztett a velenceiekben is arra nézve, hogy az Égei-tenger vidékén a görög, valamint az Adrián a dalmát partokért folytatott harcok Velence számára is kedvező eredménnyel záródhatnak.³⁶ Ezzel, a Köztársaság számára még bizonytalan politikai helyzettel magyarázható, hogy a szenátus a háború befejezéséig kérte a könyörgő ájtatosságok évenkénti megrendezését. Ugyanakkor ez a magyarázata annak is, hogy a szóban forgó vallásos rendezvényeket nem hasonlíthatjuk az 1571-es lepantói győzelem tiszteletére rendezett, hatalmas diadalmenetekkel tarkított ünnepségsorozathoz sem, melyek inkább a bécsi rendezvényekkel lehetnének összevethetőek.³⁷ Az ájtatosságok könyörgő jellegét hangsúlyozza még, hogy a ceremóniák középpontjába az az ikon került, mit a kincstárból már 1617-ben véglegesen nyilvános tiszteletre helyeztek a híveknek a San Marco északi kereszthajójának Szt. János Evangélista oltárán.³⁸ Ezt a képet már a XVI. század óta *Nicopeianak*, azaz Győzelemhozónak nevezték, mivel a bizánci császároknak a háborúkba is magukkal vitt ikonjával azonosították (4. kép).³⁹ Noha a dózse személyesen értesült Carlo Ruzzini leveleiből arról, hogy a

³⁶ A török-velencei viszonyról a XVII. században: SETTON, K. M.: *Venice, Austria and the Turks in the XVII. century*. Philadelphia 1991. - rövid összefoglalása a témának: JÁSZAY Magda: *Velence és Magyarország*. Budapest 1990. 297-321.o.

³⁷ A Lepanto utáni ünnepségekről: GOMBRICH, Ernst: *Celebrations in Venice of the Holy League and of the Victory of Lepanto*. In: *Studies in Renaissance and Baroque Art presented to Anthony Blunt*. London-New York 1967. 62-88.o.- További összefoglalása és művészeti következményeiről Velencében: WOITERS, Wolfgang: *Storia e politica nei dipinti di Palazzo Ducale*. Venezia 1987. 207-216.o.

³⁸ Ez 1617. április 17-én történt meg, s attól kezdve minden szombaton állva, a San Marco templomban szokásos litániákat kellett énekelni az ikon előtt a köztársaság jelen és jövőbeni békéjéért. GALLO, Rodolfo: *Il tesoro di San Marco e la sua storia*. Venezia-Roma 1967. 152.o.

³⁹ GALLO i.m.: 135-137.o.- Valószínűleg Konstantinápoly kifosztásakor szerezték a velenceiek, s már 1234 óta dokumentálva van a San Marco kincstárában. Velence összes ikonja között természetesen ez örvend a legnagyobb tiszteletnek. RIZZI, Alberto: *Le icone delle chiese veneziane*. In: *Thesaurismata* 1972. 251-282.o. A kép kultusz történetét újabban Belting is összefoglalta. BELTING, Hans: *Kép és kultusz*. Budapest, 2000. 204-215.o. Az ikonok funkciójáról a bizánci liturgiában és hétköznapi életben: SEVCENKO, Nancy Patterson: *Icons in the Liturgy*. In: *Dumbarton Oaks Papers* 1991/45. 45-59.o.- Arról, hogy a császároknak valóban volt egy Niciopeia típusú, csatába is magukkal hordott ikonjuk, a chioszi Nea Moni templom ikonográfiai értelmezésekor is rámutattak. MAGUIRE, Henry: *The Mosaics of Nea Moni: An Imperial Reading*. *Dumbarton Oaks Papers* 1992/46. 205-214.o.

bécsi ünnepek alanya egy olyan valódi könnyező kegykép, amelyet az egész Habsburg birodalom védelmezőjévé léptettek elő, alig tett valamit, ha egyáltalán tett, ennek az új kultusképnek a megismertetéséért vagy terjesztéséért. Ezzel szemben inkább Velence saját *palladium*-ikonjának a kultuszát ösztönözte.⁴⁰ Ennek ellenére Velencében is megismerték valamelyest a pócsi Mária kultuszát, a zentai diadalhoz szorosan kapcsolódva. Carlo Ruzzini 1699. dec. 19-én a velencei szenátusban a karlócai békekötésről (ő képviselte a köztársaságot⁴¹) tartott beszámolójában viszonylag hosszan elmélkedik az isteni gondviselésről, amely megmutatta irgalmát a Szent Szűz kálói képének könnyezésében. Részletesen kifejti, hogy ezt a képet a császár Bécsbe hozatta, majd az egész császári családdal együtt nagy tiszteletben részesítette és a Szt. István-dómban helyeztette el, hogy a nép is kifejezhesse tiszteletét, Isten irgalmát kérve a törökellenes harcok sikeréhez. Az isteni irgalom nemsokára meg is mutatkozott a zentai győzelemben, amelynek trófeáival ugyanazon templomot ékesíthették fel. Ezután részletesen ismertette a zentai csatát is, ami végül a béketárgyalások megkezdésére ösztönözte a törököket.⁴²

Velencében a zentai csata leírása és ábrázolása ismertté válhatott szélesebb körben már Ruzzini hivatalos jelentése előtt is. Ezt tanúsítja az a rövid, illusztrált csataleírás, amelyet minden biznnyal olaszok, főként velenceiek számára készítettek és közöttük terjesztettek, hiszen Itáliában Velence volt közvetlenül érintett a török elleni küzdelmekben. Előttünk három példánya ismeretes e csataleírásnak. Közülük csak egy teljes (5. kép): a lap felső részét a zentai csata térképszerű metszetábrázolása tölti ki, melynek bal

⁴⁰ Bár da Mosto szerint a kálói kép kultuszát már Silvestro Valiero elindította, és kiemeli M. d'Aviano szerepét is, de nem idéz konkrét forrásokat. DA MOSTO i.m.: 446.o.

⁴¹ A tárgyalások 1698. októberében indultak meg s csak 1699. január 26-án írták alá a békét. JÁSZAY i.m.: 317.o.

⁴² *Relatione del Congresso di Carloviz e dell' Ambasciata di Vienna di Sr. Carlo Ruzzini cavaliere*. Közli: FIEDLER, J. szerk.: *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im XVII. Jahrhundert*. (Fontes Rerum Austriacarum II/26.) 2. Wien 1867. 349.o.

felső sarkába két angyal által felhőkön hordott pócsi képet helyezték, egy szalagon fölé illesztve az *Auxilium Christianorum* feliratot. A kép alsó sarkán, török trófeáktól keretezve, olasz felirat olvasható: *Vero Disegno et rappresentatione(sic!) della battaglia seguita in Ungharia - Venuto da Vienna* (Valóságos képe és bemutatása a Magyarországon lezajlott csatának- Bécsből származik), majd apró betűkkel alábiggyesztve: *Si vende dal Finazj a S.Giov. Grisostimo (sic!)*. A metszet alatt következik a szintén rézbe metszett csataleírás, a csatában szerzett és veszett javak számszerű mérlegével.⁴³ A Vienna feliratról kiderül, hogy a beszámoló szövege és a csataábrázolás készítésekor egy bécsi példányt vehettek alapul, de az efféle felirat talán az ábrázolás hitelességét volt hivatott alátámasztani. Az esetleges bécsi előkép használatát erősítheti meg az a tény, hogy a folyók nevei olasz nevekkal és helyesírással vannak feltüntetve, míg a

⁴³ A teljes példány az Országos Széchényi Könyvtárban található. App. M 1059. Először közli: BELME i. m.: 112.o. A teljes lap mérete 496mmx378mm, s nincs rajta vízjel. A nyomaton látszik, hogy a képhez és a szövegrészhez két különböző dűcot használtak fel. A felső dűc mérete 248x331mm, míg az alsóé 181x336mm. A metszet képi részének leírását először az 1963-as Savoyai Jenő-kiállításon közlik (erről a példányról a szövegrész teljesen hiányzott). A leírásban csak a latin feliratot közlik, az olaszt nem. PRINZ EUGEN VON SAVOYEN 1663-1736 (Ausstellung im Heeresgeschichtlichen Museum, Wien 1963.) Ausstellungskatalog. Kat. 26. Österreichische Staatsarchiv- und Kriegsarchiv: Kartensammlung H III c 133. Ugyanezt idézi MATSCHE, Franz: *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karl VI*. Berlin New York 1981. I. 171.o. A Magyar Nemzeti Múzeumban található harmadik példányt (a Magyar Történelmi Arcképcsarnokban őrzik, leltári száma: T.6333) közli Galavics Géza, amelyből szintén csak a csatajelenet van meg, s az olasz felirat alsó része is hiányzik a „Venuto da” résztől kezdve. GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Budapest 1986. 121.o. 60. ábra. A lap mérete 286x398 mm, a dűc pedig 248x330mm. Az ábrázolás tengelye el van csúsztatva a papírhoz képest, s jól látszik, hogy a sarokból hiányzó feliratokat tudatosan kitakarták: amikor újra nyomatokat készítettek, csak a képi ábrázolásra koncentráltak. A papíron vízjel is taláunk: három csökkenő félhold, mely az Észak-Itáliában, s főképpen a Velencében található papírmalmoknak volt a vízjele a XVII.-tól a XIX. század elejéig. LABARRE, E. J.: *Dictionary and Encyclopedia of Paper and Paper Making*. 335.o. 48. ábra, és 343.o., valamint EINEDER, G.: *The Ancient Paper-Mills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*. Hilversum, 1960. 175.o. és 430-442-es ábrák.

A csatakép sarkában elhelyezett felirat nem csak a képre vonatkozik, hanem az egész lap főcímként értelmezhető, mivel a disegno a metszetképre, a rappresentatione pedig a szöveg önálló címként való megjelenésével az írott részre vonatkozatható (a bemutatás szóval fordítható). A képen egyébként számmal vannak megjelölve a szövegben konkrét utalással ismertetett személyek és események. A lapon használt nyelv alapján nem lehet megállapítani, hogy hol készítették, hiszen osztrák területen is számos francia és olasz nyelvű metszet készült.

kevésbé ismert városnevek tisztán német névvel és helyesírással, vagy olasszal kevert formában fordulnak elő.⁴⁴ Hogy tényleg a velencei közönségnek szánták a metszetet, jól mutatja a képrész apró sarokfelirata, ami azt jelenti, hogy Finazzinál, a San Giovanni Crisostomo negyedben volt megvásárolható. *Finazzi* nyomdát működtetett Velencében. Egyéb munkái alapján ismerjük teljes nevét is: Gian. Battista Finazzi; munkásságát azonban nem dolgozták föl.⁴⁵ (Az ábrázolást készítő mester nevét nem ismerjük.) Csak a csatakép alatti szöveges leírásból tudjuk meg, hogy a zentai csata ábrázolását látjuk. Utolsó sorában arra is kitér a szöveg, hogy a csata győzelmét Mária „forró és szerető” könnyei előre jelezték, végül a további harcokhoz kéri Mária közbenjárását.⁴⁶ A szöveg a könnyezésről nem szól többet, az ábrázolt kegykép pontos nevét sem adja meg. Érdekes, hogy a Máriának adott *Auxilium Christianorum* titulus is éppen olasz környezetben fordul elő törökellenes kontextusban, hiszen a formula születése a lepantói csatához kapcsolódik.⁴⁷ Összességében tehát megállapítható: a szakiro-

⁴⁴ A folyónevek, *Tibiscio* és *Danubio fiume* olaszok, míg a városnevek: ~*Petsch*, *Temiswar*, *Gr. Waradein* németes formájuk, kevert: *Piccolo Canisch*.

⁴⁵ A metszet alapján biztosra vehetjük, hogy Finazzi már az 1690-es években Velencében dolgozott, bár nem számított a legjelentősebb nyomdászok közé, legalábbis Ulvioni nem említi. ULVIONI, Paolo: *Stampatori e librai a Venezia nel Seicento*. In: *Archivio Veneto*, 109, (1977) 93-124.o. Finazzi nevét csak a nála kiadott, Luca Carvelavariis metszőnek, 1703-ban megjelentetett Velence vedutái kapcsán emlegetik [*Le Fabriche, e vedute di Venetia disegnate, poste in prospettiva et intagliate da Luca Carlevariis con Privilegii- Venezia li 27 Maggio 1703*. In: *Venetia Apresso Gio: Battista Finazzi A San Gio: Grisostomo.*]. ZORZI, Marco: *La stampa, la circolazione del libro*. 803.o. In: *Storia di Venezia- L'ultima fase della Serenissima*. VIII. A cura di: del NEGRO, Piero- PRETO, Paolo, Roma, 1998. 801-860.o. Ez egy sikeres vállalkozása volt, mivel a vedutagyűjtemény harmadjára is nála jelent meg (1768-ban a negyedik kiadás már nem). Luca Carlevariis *Le Fabriche e Vedute di Venezia*. *Catalogo*. A cura di: CONCINA, Ennio-REALE, Isabella, Venezia, 1995. 47.o.

⁴⁶ BELME i.m.: 113.o.

⁴⁷ Ekkor született a Keresztények segítségé-titulus, amely belekerült a lorettói litánia szövegébe. BÁLINT- BARNÁ I.m.: 98.o. Bár Radó Polikárp szerint ez az invokáció csak a XIX. sz. elején, VII. Pius alatt került bele az imádságba. RADÓ, Polycarpus: *Enchiridion Liturgicum* I. Roma-Freiburg 1966. 68.o. (Ennek ellentmond, hogy Pázmány *Imádságos könyvének* XVII. századi kiadásában is szerepel a litánia szövegében. pl. 2. kiadásban, Nagyszombat 1610.) A többi, pócsi képpel kombinált zentai csatát ábrázoló képen Mária más titulust kapott, amelyek sokkal inkább a diadal-jelleget hangsúlyozzák. Ilyen például az az 1698 körül készült kis metszet, ahol a csatakép felett a kegykép jelenik meg a következő felirattal: *Mater Lachrymarum. Causa*

dalom állításával szemben a szóban forgó években nem alakult ki jelentős tisztelete Velencében a kálói néven ismert pócsi Máriának, de bécsi kultusza jelentős hatással volt a velenceiek törökellenes Mária-tiszteletére.⁴⁸

A maseradai másolat

Úgy tűnik, Carlo Ruzzinire valóban mély hatást gyakorolt a kegykép. Ősi velencei nemesi családban született harmadikként. Rajta kívül még öt fiúgyermek volt a családban. Mivel a társadalmi szokások szerint csak a legidősebb nősülhetett, Carlót kora gyermekkorától vallásos nevelésben részesítették, hogy megóvják a házasodni nem tudó ifjak léha életétől. Karrierre diplomataként számíthatott: később a Köztársaság követeként valóban jelentős megbízásokat hajthatott végre.⁴⁹ Egyik ilyen megbízásának köszönhetően személyesen kísérte figyelemmel a pócsi kép bécsi kultuszának alakulását, majd maga is részt vett annak terjesztésében, amikor másolatot készíttetett (2. kép). A megrendelés oka valójában saját, igen mély Mária-tisztelete.⁵⁰

Erről a másolatról 1716. március 29-én íratott végrendeletében viszonylag hosszan emlékezik meg. Bár a kép pontos készítési ideje nem derül ki, azt megtudjuk, hogy mindig szobájában tartva, személyes védelmezőjének és irányítójának, javai őrzőjének tekin-

Nostrae Laetitiae. SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP i.m.: 160.o. A többi jelentős, Zentához kapcsolódó ábrázolást közli: SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*, Budapest 1984. 129. kép., valamint GALAVICS i.m.:120-121.o. 61. ábra, 87. kép. A szentképeken gyakran fellelhető török-témát legújabbban Szilárdfy Zoltán dolgozta fel. SZILÁRDFY Z.: *A török háborúk emléke barokk szentképeken*. In: Szerk.: Mikó Árpád- Sinkó Katalin. *Történelmi-kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest. 2000. 348-359.o.

⁴⁸ DA MOSTO i.m.: 446.o.

⁴⁹ DA MOSTO i.m.: 469.o.

⁵⁰ CANDEO i.m.: 72.o.

tette,⁵¹ s minden fontosabb követjárásába magával vitte. Éppen Konstantinápolyból tartott hazafelé, amikor a hajó fedélzetén az egyik szolgája csodálatos jelet kapott a kép arcától, amiből Ruzzini megértette, hogy kápolnát kell alapítania a számára. Ez meg is történt: elrendelte, hogy szárazföldi birtokán, Maseradában a saját költségén, kápolnát építsenek a kép őrzésére. Noha konkrétan nem említi, a kápolna építésének másik oka az lehetett, hogy a gyakran betegeskedő nemes minél hamarabb felépüljön bajaiból a Szűzanya közbenjárására.⁵² Végrendeletében is elmondja, hogy a „Madonna di Kaló”-nak az eredetijét, amely által Isten megmutatta irgalmát a török elleni harcokban, a bécsi Szt. István dómban, a főoltáron őrzik.⁵³ A kápolna építését 1717. július 13-án Nervasia kolostorának apátja engedélyezte, akitől ebben az időben Maserada egyházzogilag függött. Az apát azt is kérte, hogy a kápolnát Madonna della Vittoriának dedikálják.⁵⁴

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy Ruzzini éppen ezekben az években gondolt a török ellen oly hatékony kegykép nyilvános tiszteletre helyezésére. Az 1699-ben kötött karlócai béke után Velence és a török birodalom között 1714-ben újra megindult a háború. Elég nehezen, de a velencei köztársaságnak sikerült megújítania 1716. április 16-án a Habsburgokkal a Szent Ligát létrehozó szerződést. Savoyai Jenő ismét a hadszíntéren termelt, sorra aratta fényes győzelmeit, melyek közül az augusztus 16.-i belgrádi

⁵¹ Archivio di Stato, Venezia. Testamenti, b. 624. N. 482. A kortársai gyakran ajánlották vagyunkunk kegyképek oltalmába. Magyarországon az Esterházy család várai és kastélyai esetében éppenséggel az ajtók felett voltak elhelyezve kegyképmásolatok, mely szokás még középkori előzményekre nyúlhat vissza. Elhelyezésüket és a hozzájuk fűződő kultuszt Esterházy Pál 1695-ös végrendeletében szabályozta. Bécsi palotájukban mostanáig eredeti helyen maradt az egyik ilyen kép, még hozzá a pócsi ikon másolata. GALVICS Géza: *A soproni „Esterházy-Madonna”*, 196-97. o. és 5. kép. In: *Tanulmányok Csatka Endre tiszteletére*. Szerk.: KÖRNYEI Attila - G. SZENDE Katalin. Sopron, 1996. 187-198.o. Ez a birtokvédő jelleg a nyilvános kápolna-alapítással kicsit háttérbe szorul Ruzzininél.

⁵² FACCHIN, Guido: *La casa di Sassi. Popolo e Comunità nella Chiesa di San Giorgio di Maserada*. 1995. 107.o.

⁵³ Archivio di Stato, Venezia. Testamenti b. 624. N. 482.

⁵⁴ CANDEO i.m.: 72.o., FAGGHIN, i.m.: 107.o.

diadal a legfontosabb. A vereség hatására a törökök újra béketárgyalásokat kezdeményeztek. Velence viszont eddigre már elvesztette szinte egész Moreát.⁵⁵ Ebben az időszakban Velencében ismét tettek néhány lépést a Mária-kultusz erősítésére, természetesen a Nicopeiához kapcsolódva (4. kép). 1715-ben megtoldották az ikon előtt végzendő szertartásokat egy hosszabb könyörgéssel, záró sorában azt kérve az Istentől, hogy emelje fel jobbát, és a keresztények segítségéért mutassa meg hatalmát a törökökkel szemben.⁵⁶ A szenátus 1717. május 4-én rendeletet hozott: a háborús időkben ugyanolyan ájtatosságok megtartását kérte, mint amilyeneket már 1697-ben tartottak, a kiállítandó ereklyék listáját Szt. Konstantin keresztjével bővítve.⁵⁷ (A keresztet a hagyomány szerint Konstantin a milviusi csatában tartotta magánál.) Ugyanezt a határozatot ismételték meg 1718. június 25-én is,⁵⁸ amikor Carlo Ruzzini Magyarországon vett részt a pozsareváci béketárgyalásokon, melyek Velence számára nem sok jóval kecsegtettek.⁵⁹ A szolgának adott csodás jel mellett valószínűleg ez a történelmi perspektíva készíthette a Mária-tiszteletben élenjáró követet jámbor alapítványa létrehozására.

Ruzzini, miután hazatért követjárásából, nemsokára a kis kápolna felszentelésén is részt vett: ez 1721. október 7-én történt meg,⁶⁰ vagyis a titulus választása tudatos utalás a törökellenességre, hiszen 1571-ben, százötven évvel korábban ezen a napon történt a lepantói győzelem, amely V. Pius rendeletére a „Maria de victoria” (Madonna della Vittoria) ünnepe lett. 1573-ban XIII. Gergely határozata alapján ezt az ünnepet október első vasárnapján a Rózsafü-

⁵⁵ JÁSZAY i.m.: 330.o.

⁵⁶ SUPPLICATIONES AD SANCTISSIMAM VIRGINEM MARIAM TEMPORE BELLISecundum Consuetudinem Ducalis Basilicae S. Marci Venetiarum. Venetiis MDCCXV.- Ugyanannak az imádságos könyvecskének az 1695-ös kiadásából még teljes egészében hiányzik ez az ima.

⁵⁷ Archivio di Stato, Venezia, Senato sulla Terra, Reg. 273.

⁵⁸ GALLO i.m.: 150.o.

⁵⁹ JÁSZAY i.m.: 331.o.

⁶⁰ CANDEO i.m.: 72.o.

zér ünnepeként tarthatták meg azokban a templomokban, ahol már volt rózsafüzér oltár. 1716-ban azonban XI. Kelemen, Savoyai Jenő augusztus 5-én aratott pétervárad győzelme emlékére, az egész egyházra kiterjesztette ezt az ünnepet.⁶¹ Az aktuális politikában mindig járatos Carlo Ruzzini biztosan ismerte a török háborúk friss fejleményeit és egyházi visszhangjukat. A kép bécsi eredetét is szem előtt tarthatta, amikor a kápolna búcsúünnepét szeptember 12-re, Mária szent nevének az ünnepére helyezte, amelyet csak 1683. óta ült meg hivatalosan az egyház: azóta, hogy a töröknek ugyanabban az évben, szept. 12-én nem sikerült bevennie Bécset (ez zentai csata napja is).⁶² A kép kultuszát ezzel a titulussal sikerült beilleszteni a helyi közösség hagyományaiba is, hiszen a faluban már 1600 előtt létezett rózsafüzér társulat⁶³, amelynek a régi plébániatemplomban volt saját oltára is, a Madonna della Vittoria tiszteletére dedikálva, fogadalmi ajándékokkal elhalmozott, rózsafüzéres Máriát ábrázoló oltárképpel.⁶⁴ Itt is, akárcsak egész Venetóban, a lepantói győzelem után sorra alakultak a rózsafüzér társulatok, valamint a hozzájuk kapcsolódó kápolnák és oltárok.⁶⁵

Az új kápolnát (6. kép) a Ruzzini család villájához tartozó kert a sarkán építették fel, ami egyben Alsó-Maserada és Felső-Maserada határa is volt. A kis épület kúbusos formáját csak a homlokzat enyhén kiugró rizalitja, valamint az oldalajtókat és a felettük lévő félköríves ablakokat hangsúlyozó, timpanonnal lezárt előreugró falsíkok bontják meg. A főhomlokzat vakolat nélküli, vöröstéglából rakott, míg a párkányzat, az oszlopfők és az ajtóke-

⁶¹ MARIENLEXIKON/ V., szerk.: Bauer, R. és Scheffczyk, L. St. Ottilien 1993. 565.o. Az sem kizárt, hogy a nervasai apát az újonnan kiterjesztett ünnepre próbált utalni a kápolna titulussal. RADÓ Polykarpos i.m. IL: 1355.o.

⁶² CANDEO i.m.: 72.o., RADÓ Polikárp: *Az egyházi év*. Budapest 1998. 243.o.

⁶³ CANDEO i.m.: 71.o.

⁶⁴ Agnoletti a kegyképet tévesen a lepantói csatához köti, ahol szerinte C. Ruzzini is harcolt. AGNOLETTI, Francesco: *Treviso e le sue pievi*. 1871. 1. 657.o. Ez az oltártitulus a XVIII. század második felében épült új plébániatemplomban is megmaradt, de az új oltáron nem kép, hanem szobor áll. FACCHIN i.m.: 107.o.

⁶⁵ WOLTERS i.m.: 207.o.

reték fehér mészkőből készültek. A főbejárat kerete szegmens-íves párkánnyal zárul, s az egész rizalitot dór oszlopos aedicula keretezi. Ennek két oldalán szoborfülkék bontják meg a sima falfelületet, s a falsarkokat dór fejezetes pillaszterek emelik ki. A kápolna oldalfalai vakoltak. A tetőzete alacsony, nem magasodik a három timpanon fölé. A végfalán kis téglá harangláb emelkedik. Hogy zarándokkápolnának szánták, arra a három ajtó utal, amelyek lehetővé tették a kápolnából kiszorult nagyobb hívőszereg számára is, hogy bekapcsolódhasson a szertartásokba. A bal oldali ajtót a sekrestye építéskor falazhatták be. (E sekrestyét a padlózatán lévő évszám alapján csak 1867-ben építették.) A belső tér gazdagabban tagolt. A négyzet alakú hajót kolostorboltozattal fedték, s két dór oszlopon nyugszik a félköríves alaprajzú szentélyt elválasztó diadalív. A szentélyt egy kupola és két félkupola fedi. Oldalfalában két fülkét is kialakítottak, a liturgikus eszközök tárolására. Az oltár mögött egyenes záródású falon, félkörablakos fülke bontja meg a fal síkját. A zöld és fehér márványból épített aedicula formájú oltáron a XX. század elején készült, aranyozott, neobarokk keretben van elhelyezve az eredetijével megegyező méretű kegykép (7. kép). Belül, a főbejárat felett fekete márványba vésett építési felirat található.⁶⁶ Az egész építmény a klasszicizáló velencei építészet értékes, megkapó példája.

A kis kápolnát a kegykép jelenléte mellett, egy szokatlan esemény még népszerűbbé tette: különböző források szerint 1722. július 9-én délután egy Zanetta Bariviera nevű négyéves kislánynak a kápolna mellett megjelent a Szűzanya. A gyermeket édesanyja kegyetlenül megverte, mivel későn ért haza. Fájdalmai viszont azonnal elmúltak, amikor az egyik asszony a Madonna della Vittoriát hívta segítségül. Utána a gyermek elmesélte látomását is. Ezekről az eseményekről Ruzzini is beszámol 1724. szeptember 15-én tett második végrendeletében. Megemlíti, hogy az események után részletes kivizsgálást folytattak le, melynek jegyzőkönyveit

⁶⁶ FACCHIN i.m.: 108.o.

három példányban készítették el: egyiket a nervasai apátságban, másikat a maseradai plébánián helyezték el, a harmadikat pedig megtartotta magának. Ekkor a jelenés emlékére a kápolna búcsú-ünnepét áthelyezte július második vasárnapjára. Előírta az ünneplés módját is: a képet ünnepi körmenetben vigyék át a falu plébánia-templomába, majd helyezték a főoltárára, a tabernákulum fölé. Ugyanakkor tartsanak ünnepi misét a Szűzanya tiszteletére, a végén kegyes beszéddel megemlékezve a csodás eseményekről.⁶⁷ A plébánia levéltárában ma is őrzik egy névtelen szerző beszámolóját a történetekről. Ruzzini az érintett családnak pénzt is adott, akik votívképet is festettek, mely mai napig a sekrestyében van.⁶⁸

A kép kultuszának törökellenes szerepe lassan feledésbe merült, bár a baj- és ellenségelhárító *palladium* jellege sokáig megmaradt a közösség számára. A kultusz jelentőségét a helyi jelenés fontossága határozta meg, ami a kegyhely népszerűségét mégsem növelte meg túlságosan. A továbbiakban már nem is Ruzzini, aki tíz év múlva velencei dózse lett, hanem a vidéki birtokán élő rokonai tartották fenn a kis kegyhelyet, melynek csak évente egyszer volt búcsúja. A sors ironiája, hogy a magyarországi-bécsi eredetű kegykép, éppen az első világháborúban mutatta meg újra ellenségelhárító erejét, amikor a Piave környékén az osztrák-magyar hadsereg legnagyobb vereségeit szenvedte el.⁶⁹

Röviden figyelemmel kísérhettük azt a folyamatot, hogy egy birodalmi kultuszkép másolata hogyan válik egy kisebb kultuszhely meghatározó elemévé, korábbi *palladium* szerepét megtartva. A személyes védő-ikon, mely eredetileg csak a tulajdonos személyét és javait volt hivatott oltalmazni, fokozatosan egy faluközösség oltalmazója lett, nem veszítve el teljesen birtokvédő szerepét sem. Láthattuk azt is, milyen típusú csodás eseményekre volt szükség

⁶⁷ Archivio di Stato, Venezia, Testamenti, b.625, N. 482.

⁶⁸ FACCHIN i.m.: 109.o.

⁶⁹ CANDEO i.m.: 74.o.

ahhoz, hogy a kultusz mindig aktuális legyen az őt tisztelő hívő közösség számára.⁷⁰

⁷⁰ Magyarországon hasonló módon alakult ki a főúri alapítású boldogasszonyi és lorettomi kegyhely. De kisebb törökellenes éllel a pócsi Mária ikon itthoni másolatai is hasonlóképpen működtek. TŰSKÉS Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon. Budapest 1993. 206., 307-309.o.

The essay of SZILVESZTER TERDIK is based on his research in the State Archive of Venice, and it takes us back in history a hundred years later, into the age of Turkish wars. It shows us how it was possible that the devotional picture of the Virgin Mary from a small village, Pócs became the devotional picture of the Habsburg Empire itself, and how the picture served political purposes. It also notes the Italian clerics living in the Court, who made the anti-Turkish ideology for the picture, and also extended the range of its influence, outside of the Empire, to the Republic of Venice. The second part of the essay analyses the development of the ideology of the picture in Italy, and takes notes of its main elements.

Die Studie von SZILVESZTER TERDIK: *Die Wirkung des Kultes der Maria-Ikon aus Wien in Veneto* basiert auf Forschungen im Staatsarchiv von Venedig, und bringt den Leser in die Zeit der Kriege gegen die Türken. Der Aufsatz beschreibt, wie die aus dem ungarischen Dorf Pócs stammende Maria-Ikon ein Reichskultbild und auch ein Propagandamittel aktueller politischen Ziele werden konnte. Er beschäftigt sich mit den Persönlichkeiten der italienischen Kirche, die im kaiserlichen Hof die türkenfeindliche Idee dieses Kultes formuliert haben, und dessen Wirkung auch über die Grenzen des Reiches verbreitet haben, auf das Gebiet der Republik Venedig. Der zweite Teil der Studie beschreibt die eigenartige Entwicklung und die wichtigsten Elemente des Kultes dieses Bildes.

Csámer Csaba

Zoszima, az ikonikus szerzetes

Bevezetés

Dolgozatomban Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij három regényének három olyan szereplőjével foglalkozom, akiket bizonyos közös jellemzők alapján összetartozónak véltem. Először azokat a szereplőket vizsgálom, elsősorban a regények főhőseihez fűződő viszonyuk szempontjából, akik regénybeli pozíciójuknál fogva *A Karamazov testvérekben* ábrázolt szerzetes előképeinek tekinthetők. Majd bemutatom azokat a forrásokat és személyeket, akik Dosztojevszkij segítségére voltak szereplőinek megformálásában. Ezen anyagok gazdagságukkal is cáfolják azt a vélekedést, mely szerint az író nem ismerte eléggé a szerzetesi intézményt. Egyben vázolom a lelkeségi mozgalom teológiai-történeti hátterét, amely segíthet a sztarc szerepének árnyalásában.

A dolgozat második felében pedig Zoszima alakjának poétikai elemzésén keresztül magyarázatot keresek azokra a problémákra (egy monologikus szereplő, illetve szöveg egy polifonikus regényben), melyek a Dosztojevszkij-kritikákban felmerültek a sztarc és élettörténete kapcsán.

A „szent öregek”

Dosztojevszkij több regényében is megjelennek olyan idősebb korú, atyai attribútumokkal felruházott szereplők, akik Jézus Krisztus hűséges szolgálóiként szerepelnek a szövegekben. Újszövetségi terminológiánál maradván a szellemek megkülönböztetésének lelki adományából származó sok tapasztalat révén képesek segítséget nyújtani a rájuk bízott lelkeknek, s a világi embertől most már nem elhatárolva alázatosan hirdetik Isten eljövendő országát. Ezen szereplők közös jellemzője, hogy a regény főhősének, főhőseinek egzisztenciális problémáihoz kapcsolódva megindítják és elősegítik a hősök önértelmezését, anélkül, hogy szólalmuk – a bahtyini dialógikusság elmélete szerint – valójában kibontakozna. Ide sorolom az *Ördögök* (1872) című regényében jelzésszerűen ábrázolt Tyihon atyát, *A kamasz* (1875) című regényéből a vándorló Makar Dolgorukijt, és végezetül a legjobban bemutatott alakot: Zozima sztarcet, aki *A Karamazov testvérek* (1880) című utolsó regényének egyik fontos szereplője.

Az *Ördögök*ben egy politikai gyilkosság, egy anarchista csoport bemutatása ürügyén szatirikusan ábrázolt korabeli orosz társadalmi és szellemi állapotokat egy olyan főszereplő köré felépített regényben ábrázolja, aki Don Juan mitikus alakját idézi a féktelen kéjvágy, kihívás és vakmerő szembeszegülés mozzanatait felhasználva. „Sztavrogin beleveszik a körülötte s érte viaskodó politikai csoportosulások, konspirációk örvényébe, melyet ő maga hozott mozgásba könnyen eldobott ígéreteivel.”¹ Játsszadzik a különféle eszmerendszerekkel anélkül, hogy bármilyen irányban elkötelezné magát. Keresése azonban már nem az önmagát megvalósítani akaró ember próbatevése. Az unaloműző játszadozás közben gyártott gondolati építmények egy démonikusan üres, tehát nem oldott,

¹ Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig; 164.p.

éntől elengedett, hanem arctalan, személytelen „képmás”² tehetetlenségének a termékei, melyet a regény Sztavroginra fókuszáló szereplői bontakoztatnak ki. Éppen ezért az átalakulása (metanoia) nem realizálódik, nem realizálódhat, ugyanis valójában képtelen hinni mind a változásban, mind pedig a változás értelmében. A visszavonultan élő Tyihon atya meglátogatása így már a hős utolsó kitörési kísérleteként értelmezhető. Sztavrogin önértelmezésének és a Tyihon atyához való közeledésének valódi tétje tehát nem pszeudoegzisztenciák, eszmék lebontása, mert ezekben – cinizmus jelzi – képtelen hinni, hanem a tékozló fiúban magára ismerése, és a tizenkilencedik század orosz írói által újra és újra felkínált s egyben ősrégi keresztény gyakorlatnak felvállalása, a bűnbánat és a vezeklés.

Sztavrogin bűnbánati szándékát – elképzelése szerint egy röpiratot tenne közzé, amelyben leleplezi egyik legvisszataszítóbb bűnét, egy gyereklány megrontását és közvetve meggyilkolását – azonban mindjárt kudarcra ítélt tervének lelepleződött mozgatórugója, a góg.

Dosztojevszkij Tyihon atyát csak Sztavroginnal kapcsolatban, csupán egy dialógusban szerepelteti a regényben.³ Több, sztarcerekre jellemző vonással ábrázolja, bár az *Ördögök*ben vele kapcsolatban még nem használja a sztarec-kategóriát. Így értelmezem a külvilággal, a „világgal” való kapcsolatát, mély emberismeretét („a szívek ismerője”), kolostorbeli sajátos pozícióját és azt a féltékenységet, értetlenséget, amellyel a monostorban kezelik, hangsúlyozva a szerzetes alakjának jelzésszerű ábrázolását, melyet a regénybeli szerepe indokol.

Tyihon atya cellája mindenki előtt nyitva áll. „Egyaránt járnak hozzá a legegyszerűbb nép fiai, és igen előkelő személyek is...”⁴, és ezek a találkozások, valamint az emberek szenvedése

² „Hőse megrajzolásakor erősen hangsúlyozza arcának maszkszerű jellegét...” - i.m. 164.p.

³ Dosztojevszkij: *Ördögök*; Európa kiadó: Budapest, 1983; 509-546.p.

⁴ Dosztojevszkij: *Ördögök*; Európa kiadó: Budapest, 1983; 510.p.

iránti természetes fogékonysága elmélyítik emberismeretét, és képessé teszik arra, hogy olvasson a lelkekben.

Sztavrogin már látogatása elején úgy érzi, hogy az atya mindent tud róla. „És most egyszeriben úgy rémlett neki: Tyihon már tudja, miért jött, már előre értesítették (bár az egész világon senki sem ismerhette ezt az okot), és csak azért nem szólal meg elsőnek, mert kíméli őt, nem meri megalázni.”⁵, és később emiatt feldühödve hagyja ott az atyát.

„Ez esetben – meg kell jegyeznünk – írja Bahtyin a személyiség lezáratlanságát hangsúlyozó dialogikus szerzői beállítottságról – Sztavrogin tévesen ítéli meg Tyihont: Tyihon mélyen dialogikusan közeledik hozzá, és pontosan érti személyiségének belső befejezetlenségét.”⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerzetes szólama is kibontakozna, hanem inkább, hogy teret ad Sztavrogin önmaga által sem ismert lelki-szellemi tartalmainak kibontásához, mellyel azonban a főhős nem képes élni.

Tyihon atyát, az *Ördögök* különös szent emberét a fentiek alapján a sztarecek ábrázolásának első kísérleteként tarthatjuk számon. Megjelenítését, mely a későbbi sztarecekhez képest elnagyoltabb, regénybeli szerepéhez illeszkedve Sztavrogin elvetélt átalakulási kísérlete határozza meg, tehát mind pozicionálisan, mind tematikusan az önértelmező főhőshöz kötődik.

Dosztojevszkij következő regényének, *A kamasznak* egyik szintén kis mozgásterű hőse, Makar a vándorló keresztényeknek ahhoz a fajtájához tartozik, amelyet a *Zarándok elbeszélései*⁷ című könyvből ismerhettek meg a magyar olvasók. Makar Dolgorukij a kamasz vérszerinti apjának cselédje, „tiszteletre méltóan” él és kertészként dolgozik Verszilovéknál. Miután Verszilov kiváltja férjétől az elcsábított Szofja Andrejevna-t, Makar Ivanovics meg-

⁵ i.m. 512.p.

⁶ Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái; 100.p.

⁷ A zarándok elbeszélései; Bencés kiadó: Pannonhalma, 1994

kezdi vándorútját Oroszországban, és ez a köztisztelőben álló, komor ember a vándorlás közben átalakul, mondhatni kibontakoztatja magában Krisztus ikonját.

„Mindez azonban megváltozott, amikor kikerült a cseléd-sorból; azóta már úgy emlegették, mint aki sokat szenvedett és szinte szentté nemesült.”⁸

Makar Dolgorukij „fia”, Arkagyij önértelmezésének, alakfejlődésének szempontjából aktivizáló szerepet tölt be. Elősegíti a főhős eszmélését, átalakulását. A regény közepén jelenik meg a vándorló Makar, és derűjével – mely egy megbékélt élet utolsó adománya – besugározza a beteg Arkagyij életét. Az öregből sugárzó boldogságnak fontos jellemzője, hogy nem a bűnös világ ellenében bontakozik ki. Meglátja minden teremttben Isten keze nyomát, a titkot, de mégsem oldódik fel valami panteisztikus vallásosságban. Nem marad meg csupán a világi dolgoknál, hisz a legnagyobb titokról való tudás ennek az életnek a mozgatója. Így mondja: „Minden titok, fiacskám, mindenben ott az isteni titok, minden fában, minden fűszálban ott van ez a nagy titok. Ha a kismadár énekel, ha a csillagok hada ragyog az égen éjnek idején: mindenütt ugyanazt a titkot láthatod. A legeslegnagyobb titok pedig az, ami a túlvilágon várja az ember lelkét.”⁹ Sőt a dicsőítés, Isten dicsőítése, éppen a teremtés szépségét látva árad ki a lélekből. Ez a hit azonban nem marad meg a naiv vallásos öröm szintjén, vagyis nem feledkezik meg sem a világ szenvedéséről, az Istentől elszakított élet gyötrelméről.

Makar Dolgorukij „fia”, Arkagyij az egész regényt tematizáló önértelmezésének, alakfejlődésének szempontjából aktivizáló szerepet tölt be, mert elősegíti a főhős eszmélését, átalakulását. Ez azonban nem jelenti az archaikus pravoszláv eszmény elfogadását, inkább új utak felé tájékozódást foglal magában, de ez nem jelent feltétlen elszakadást az Evangélium szellemétől.

⁸ Dosztojevszkij: *A kamasz*; Magyar Helikon: Budapest, 1971; 10.p.

⁹ i.m. 402.p.

A *kamasz* szent embere azonban nem sztarec. Sem az egyházi rendbe nem tartozik bele, sőt egyetlen kolostorhoz sem kötődik, sem világi egzisztenciáját nem építi. Bár gondolatai több ponton – például a teremtett rendben való örvendezésben – kapcsolódnak Zoszima tanításaihoz, mégsem mondhatók túlzottan ortodox egyházas szellemiségűnek. Makar Dolgorukij az orosz valláosság korai keresztény hagyományokhoz kötődő sajátos alakja, a peregrináló szent ember tizenkilencedik századi megjelenése.

Az orosz szerzetes

Egy szereplő megalkotásának forrásai

Dosztojevszkij utolsó regényének, *A Karamazov testvérek*nek első vázlatát már a *Feljegyzések a holtak házából* című művében is felbukkan egy apagyilkos történetként, és később ebből bontakozik ki *A nagy bűnös életének* terve.

„Az 1869-1870. év telén Fjodor Mihajlovics egy új regényen dolgozott, amelynek az *Egy bűnös élete* címet akarta adni. Ennek a műnek a férjem terve szerint öt (tizenöt-tizenöt íves) elbeszélésből kellett volna állnia, ... Fjodor Mihajlovics mind az öt elbeszélésben azt a fontos és gyötrelmes kérdést akarta tárgyalni, ami egész életén át kínozza, tudniillik Isten létének a kérdését. ... A második elbeszélés hőse a férjem elképzelése szerint Tyihon Zadonszkij lett volna, de természetesen más néven.”¹⁰ – írja visszaemlékezéseiben az író felesége, Anna Grigorojevna Dosztojevskaja.

A születendő mű alap gondolata: egy ember elzüllése, majd megtisztulása. Dosztójevszkij ezt írja róla: „Európában sohasem fejezték ki ilyen erővel az ateizmust, és most se tudják,” s „erre az

¹⁰ Dosztójevskaja, Anna: Emlékeim; Európa: Budapest, 1989; 201-202.p.

egész negatív oldalra elképzelésem szerint ennek a hatodik könyvnek, az Orosz szerzetesnek kell megadnia a választ...”¹¹, de Dosztójevszkij maga is aggódik, hogy ez a közvetett válasz megfelelő lesz-e. Az orosz szerzetes, aki „homlokegyenest (és visszajáról) ellenkezik”¹² az istentagadó erőkkel, Zoszima sztarec néven jelenik meg a regényben.

Dosztójevszkij feljegyzéseiből kitűnik, hogy alaposan felkészült: áttanulmányozza a pravoszláv egyház néhány szent emberének az életét, kolostorokat keres fel, ahol megfigyelheti a szerzetesi élet hétköznapijait, sőt ellátogat az optyina-i remeteségbe, az orosz sztarecség egyik legfontosabb központjába is. Bár ez a látogatás rövid volt, és a könyvekből szerzett tudás is töredékes, de egyes kritikusok, például Hackel¹³, megfedkeznek arról, hogy Dosztójevszkij nem szaktudományos cikket akart írni a témából, hanem egy szépirodalmi alkotás egyik szereplőjének megalkotásához használta fel a gyűjtött anyagot. Az író több olyan szerzetes életét is tanulmányozta, akik gondolkodására is nagy hatást gyakoroltak, és akik fontos szerepet játszottak Zoszima sztarec alakjának megalkotásakor. Ilyen előképnek tekinthetjük Parfenyij (világi néven Pjotr Agejev 1807-1878) athoszi szerzetest. Anna Grigorojevna-tól, a feleségétől tudjuk, hogy Dosztójevszkij 1874-ben reggeli után Parfenyij barát vándorlásait olvassa.¹⁴

A sztarec második számú prefigurációja egy ugyanazon nevezetű szerzetes. „Dosztójevszkij közvetlenül is átveszi a Zoszima sztarec életírásáról és hőstetteiről szóló könyv adatait. Zoszima atya, aki 1835-ben halt meg, előbb – a könyv hőiséhez hasonlóan – kicsapongó életet élt, majd súlyos belső válság után szerzetes

¹¹ Bakcsi György: Öt orosz regény; Tankönyvkiadó: Budapest, 1989; 384-385.p.

¹² i.m. 385 p.

¹³ Hackel, S.: The religious dimension: Vision or evasion? Zosimas discourse in The Brothers Karamazov

¹⁴ Dosztójevskaja, Anna: Emlékeim; 296 p.

lett.”¹⁵ Tehát hasonlóképpen a regény Zoszimájához és Aljosájához a bűnök világából jut el a megszentelődésig.

Megtalálható könyvtárban az optyinai Leonyid sztarec életírása, amelyből többször is merít, mikor a sztarecség lényegét akarja megvilágítani.¹⁶ Dosztojevszkij két példát is hoz, amikor a sztarec és a lelki gyermeke közti kapcsolatot mutatja be, és azt a különleges engedelmességet, amely alól még a pátriárka sem oldozhat föl. Mind a két példát, az engedetlen szent vértanúét és vezeklés feloldásáért könyörgő szerzetesét, megtaláljuk Leonyid életírásában is.¹⁷

Már említettük, hogy Anna Dosztojevszkaja állítása szerint férje Tyihon Zadonszkijt akarta megtenni regénye főszereplőjének. Kétségtelen, hogy Tyihon atya élete erősen befolyásolja Dosztojevszkijt a regény Zoszima sztarecének megírásakor. Tyihon Zadonszkij (világi néven Tyimofej Szaveljevics Kirillov 1724-1783) kezdetben a novgorodi teológiai szeminárium hallgatója, tanára, majd rektora, később pedig voronyezsi püspök, aki a zádoni kolostorban él haláláig. Nem látványos tettekkel, hanem az emberek iránti mély szeretet erejével, a nép felvilágosításával, betegápolással, és morális-vallásos művek írásával mutat példát a környezetének. Személyisége és tanítása mély benyomást gyakorolt Dosztojevszkijre.¹⁸

A legfontosabb hatás Optyinában érthette az író. 1878 májusában meghal a Dosztojevszkij házaspár legkisebbik fia, Ljosa. „Fjodor Mihajlovicsot szörnyen megrendítette ez a haláleset. Különös, szinte beteges módon szerette Ljosát...Különösen az sújtotta le, hogy fia halálának oka a tőle örökölt epilepszia volt.”¹⁹ Nyáron Vlagyimir Szolovjov rábeszélésére együtt utaznak az

¹⁵ Bakcsi György: *Öt orosz regény*; 391p.

¹⁶ *Жизнеописание оптинского старца Леонида*; Москва, 1878

¹⁷ Любимов, Б. Н.: *Ещё раз об одном источнике «Братьев Каратазовых»*; 207- 210.p. in: *Достоевский – материалы*; «Наука»; Ленинград, 1987

¹⁸ Dosztojevszkaja, Anna: *Emlékeim*; 512.p.

¹⁹ i.m. 350.p.

optyinai kolostorba, ahol két napot töltenek. Innen Anna Grigorojevna közlése nyomán tudjuk, hogy „lecsillapodva és valahogy megbékélten tért vissza.”²⁰ Dosztojevszkij háromszor találkozik az akkori híres szerzetessel, Amvroszij atyával. „Amikor elmondta a „sztarecnek”, hogy mekkora csapás ért bennünket, s hogy én milyen viharosan reagáltam rá, a sztarec megkérdezte, hívő vagyok-e, és férjem igenlő válaszára megkérte, adja át nekem áldását és azokat a szavakat, amiket később Zoszima sztarec mond a gyászoló anyának. Fjodor Mihajlovics elbeszéléséből világosan kitűnt, milyen alaposan ismerte az emberi szívet és a jövőt ez a köztiszteletnek örvendő sztarec.”²¹

Sokan állítják, hogy Zoszima sztarec legfőbb prototípusa Amvroszij (világi nevén Alekszandr Mihajlovics Grenykov 1821–1891), az optyinai remeteség szerzetese, akiről majd az optyinai szkiti ismertetésénél beszélünk.

Az „új” szerzetesi intézmény

Dosztojevszkij már *A Karamazov testvérek* elején, a Sztarecek című fejezetben, bemutatja a sztarecség szerzetesi intézményét és Zoszimát, a kolostor sztarecét. „...a hozzáértők, a szakemberek azt állítják, hogy a sztarecség és a sztarecek nálunk, a mi orosz kolostorainkban csak nemrég, alig száz éve jelentek meg, holott az egész pravoszláv Keleten, különösen a Sinai- és az Athosz-hegyen már jóval több, mint ezer esztendeje léteznek. Azt is állítják, hogy a legrégebb korban nálunk, a kijevi Oroszországban is volt sztarecség, illetve kellett lennie, de az Oroszországra zúduló csapások, a tatárjárások, a zavaros idők következtében – és mivel Konstantinápoly meghódítása után megszakadt a korábbi kapcsolat

²⁰ i.m. 350 p.

²¹ i.m. 351-352.p.

a Kelettel – ez az intézmény nálunk feledésbe ment.”²² „A sztarecség igen-igen ősi szerzetesi intézmény, melyet Oroszország Keletről kölcsonzott. A sztarec olyan szerzetes (akár pap, akár nem pap), akit előntött a Szentlélek, s ezáltal tanítómestere és vezetője lett azoknak, akik a lelki tökéletesség útját járják.”²³

Dosztojevszkij ezt írja róla: „A sztarec az az ember, aki a saját lelkébe olvasztja a lelkedet és az akaratodat. Ha sztarecet választottál, le kell mondanod a saját akaratodról, és teljes önmegtagadással oda kell adnod, hogy csakis neki engedelmességedjék. Az, aki erre ítéli magát, önként vállalja ezt a próbatételt, ezt a szörnyű életiskolát, abban a reményben, hogy a hosszú próbatétel után legyőzi magát, és annyira ura lesz önmagának, hogy egész életén tartó vezekléssel végre elérheti az immár teljes szabadságot, vagyis az önmagától való függetlenséget, és elkerülheti azoknak a sorsát, akik egész életük végéig sem találják meg magukat önmagukban.”²⁴

Dosztojevszkij ezután hozza a különleges engedelmességre azt a két példát a vértanúról, aki még nagy tettei ellenére sem nyerhet bűnbocsánatot sztarece feloldozása nélkül, és az engedetlen szerzetesről, aki egészen a konstantinápolyi pátriárkáig elmegy a vezeklés alól való feloldozás reményében, amelyeket a fent említett Leonyid életírásából merít.

A sztarec, aki bölcsességével és tapasztalatával érdemli ki az öreg nevet, nem vesz részt a kolostor közvetlen irányításában. Nem is kinevezésnek vagy választásnak köszönheti helyzetét, hanem „lelki készsége, imádságos életmódja és aszkézise teszik őt sztareccé”.²⁵ Mivel a hívők számára Isten jelenléte érezhető cselekedeteikben, magatartásukban, egész lényükben, nagy tömegek keresik föl a sztareceket, és ezek a látogatók

²² Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; Európa: Budapest, 1975; I. 36-37.p.

²³ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; Nyolc Boldogság Katolikus Közösség: Homokkomárom, 1996; 99.p.

²⁴ Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; I. 37-38.p.

²⁵ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 100.p.

nemcsak az alsóbb néprétegekből kerülnek ki. Éppúgy jönnek hozzájuk vallásos arisztokraták, értelmiségiek és parasztok, ahogy *A Karamazov testvérekben* a Hívő asszonyok és A kishitű hölgy fejezetekben olvashatjuk, és ők minden segítségre szoruló, szenvedő embert ugyanolyan szeretettel fogadnak. Oroszország valódi tanítómesterei, akik meghallgatva a zárándokok bűnvalómlomását alázatra, megbocsátásra, lelkiéletre neveléssel, igyekeznek Isten útjára vezetni a lelkeket.

Ismerünk néhány XIX. század előtti orosz sztarecet is, de szervezett iskolaként csak Paiszij Velicskovszkij (1722-1794) szerzetespap, moldvai sztarec honosítja meg Kelet-Európában, akit joggal nevezhetünk az orosz és moldvai-oláh szerzetesség lelki élete megújítójának. Világosan körvonalazza a szerzetesi élet alapvető célját, az Istenhez való belső közeledést. Rámutat az eléréséhez szükséges eszközökre, a bűnös vonzalmakkal vívott harcra, és az életnek a szív szüntelen imádsággal való megszentelésére és megvilágítására. Paiszij Velicskovszkij olyan embereket nevel föl, akik képesek használni és továbbadni a tudásukat. Példájával, működésével, fordítói munkájával, melynek legjelentősebb gyümölcsei az újrafordított patrisztikus írássok és a hészükhia alapkönyvének, a Filokáliának egyházi szláv fordítása, óriási hatású lelki mozgalmat indít el az orthodox szerzetességen belül.²⁶

Fedotov azt írja az Oroszföld szentjei című könyvében, hogy Athosz-hegye még soha nem volt ilyen nagy hatással az orosz lelkiségre, mert félbeszakadt orosz lelkiségi hagyomány helyébe az ősi, keleti lelkiségi iskola, a hészükhazmus került,²⁷ amely az emberben lévő isteni eredet megtisztításának és feltárásának gyakorlata. A képnek az Ősképre visszavezetése, a személyiség ikonná tétele, Isten képére átlényegítése a

²⁶ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 101-103.p.

²⁷ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 107.p.

hészükhaszta szerzetesek szerint szívbeli imádsággal történik, melynek legmagasabb szintjén az askéta számára megjelenik a nem teremtett isteni fény, amit Isten megismerése legmagasabb fokának tekintenek.²⁸

Arra, hogy mennyire nem idegen az orosz vallásosságtól a belső, szívbeli imádság, bizonyítékot szolgáltat egy a XVIII. századra elfeledett, de Paiszj Velickovszkij által megtalált kézirat, amely Szórai Szent Niltől, az orosz misztikus hagyomány középkori képviselőjétől maradt fenn. Tehát az oroszországi szellemi-lelki megújulás nemcsak az életszentség új formája, hanem egy régi tapasztalat felelevenítését is jelenti, mely képes újra vonzóvá és élettel telivé változtatni a korántsem problémamentes újkori vallásosságot.

A vallási megújulás fontos központjaiként kell megemlítenünk a szárovi remeteséget, ahol a tizenkilencedik század egyik legjelentősebb szentéletű szerzetese, Szárovi Szent Szerafim él, aki a Szentlélekben kibontakozó teljes emberi életre tanított²⁹, és az optyinai remeteséget, ahol Dosztojevszkij és még jó néhány orosz író, filozófus, például Gogol, Kirejevszkij, Tolsztoj, megfordul a XIX. század folyamán.

Az optyinai remeteség

Az optyinai kolostort a hagyomány szerint a XV. században alapították egy világtól elzárt, erdőtől és folyótól határolt helyen, de erről a korszakáról keveset tudhatunk meg a forrásainkból. A XVIII. század elején (1725-ben) az elnéptelenedett kolostort helyreállították, tizenkét szerzetese visszatért, de helyzetük eléggé kilátástalan. Nagy változást hoz Ábrahámnak, a pesznosi kolostor

²⁸ Lepahin, Valerij: A hészükhaszmus és az „élő ikon” fogalma

²⁹ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 5.p.

hieromonahjának megérkezése, aki az optyinai szellemi felvirágzást előkészítő munkákat végzi el. Alapítanak egy Keresztelő Szent Jánosról elnevezett remeteséget, majd meghívják Paiszj iskolájának néhány követőjét, Mózeset és Antont. 1829-ben Mózes igumen kérésére megérkezik Leonyid hieromonah, a plosani remeteségből, aki az első optyinai sztarecként él a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett szkitiben.³⁰

A sztareceket Optyinában a „hagyományos” szerzetesek egy része értetlenséggel, ellenségeskedve, irigyen fogadja. Leonyid atyát szabadkőművességgel és fekete mágiával vádolják, és csak a Filaret moszkvai metropolitának a kaluzsi püspökhöz írt levelére menekedik meg a bebörtönzéstől. Dosztojevszkij is bemutatja *A Karamazov testvérek* című regényében azt a rosszindulatot, amellyel a sztarecséget fogadta némelyik testvér. „A szerzetesek körében még életének (ti. Zoszima sztarecénak Cs. Cs.) legvége felé is akadtak olyanok, akik gyűlölték és irigykedtek rá, de ezek már megfoghatkoztak, és csak hallgattak...”³¹, hogy a sztarec „dicstelen” halála után a hiú, démonikus Ferapont atya segítségével ismét előtérbe kerüljenek.

A második nagy optyinai sztarec Makarij. Ekkor már a sztarecek hatása a kolostor falain kívül is erősödik. Makarij idejében kezdődik meg az előző században egymástól elszakadó világi és vallási kultúra kapcsolatának helyreállítása. Különösen fontos Ivan Kirejevszkij munkássága, aki írásaival megismerteti a világi közönséggel a sztarecek életét, tanítását, tevékenységét.

Makarij sztarec közeli tanítványa és munkatársa Amvroszj atya, aki agilis ember lévén kiterjedt levelezést folytat egyháziakkal és világiakkal egyaránt, és a zarándokok fogadásakor szerzett lelki tapasztalatait az asketikus irodalomban tanultakkal ötvözve az emberi lélek titkainak olyan mély ismer-

³⁰ Вадим Борисов: Оптина пустынь; с.54-67.

³¹ Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; I. 40 p.

retére tesz szert, amely szinte természetfölöttinek tűnik. Makarij sztarec halála után kezdi meg a mintegy harminc éves szolgálata-t, és az terjed el róla, hogy úgy olvas a lelkekben, mint a könyvben.³² Dosztojevszkij tapasztalatai is alátámasztják ezt a véleményt. A kitagadott Tolsztoj így nyilatkozik róla: „Ez az Amvroszij atya teljesen szent ember. Beszélgettem vele, és valahogy könnyű lett és örvendezett a lelkem. Mikor egy ilyen emberrel beszélsz, közel érzed magad Istenhez.”³³ A hagyományt folytatják Amvroszij tanítványai is, Jozsif, Anatolij, Varszonofij és Nektarij, de róluk sokkal kevesebb adattal rendelkezünk, mint előfutáraikról.

Az optyinai remeteség rendkívül fontos szerepet játszik az orosz ortodoxia tizenkilencedik századi hészükhaszta irányultságú vallási megújulásában, hiszen nem csupán egy zárt, lelki tökéletességre törekvő szerzetesek közösségéből létrejövő iskola virágzik fel ezen a helyen, hanem a szerzetesek az idők jeleit megértve igyekeznek támogatni, segíteni, irányítani a világi jámborság egyes formáit. Ezzel képesek lesznek orosz pravoszláv hívek életét Istenhez közelíteni, és a szüntelen bűnbánat és megbocsátás által Isten országának eljövetelet előremozdítani.

Dosztojevszkij, ahogy ez a felsorolt forrásokból is kitűnik, már a mű születése előtt kiválóan ismeri és érti az orosz sztarecek által indított lelkiségi megújulást, azonban, ahogy ez a további elemzés is bizonyítja, az egyes szereplők megformálását, még az egyházi rend tagjai sem kivételek ez alól, mindig alárendeli a szöveg egészének. Egy művészi alkotás szereplőinek jellemét, tanítását lehetetlen a szövegből kiragadni, tudományos szempontokat és igazságot számon kérve vizsgálni azokat,

³² Вадим Борисов: Оптина пустынь; с.62.

³³ Вадим Борисов: Оптина пустынь; с.64.

majd pusztán e szempontok alapján hiteltelennek minősíteni az ábrázolást, hiszen így összemosódik a regény művészi valósága és a realitás.

A sztarec alakjának poétikai vizsgálata

A polifonikus regényforma Dosztojevszkijnél

Ahhoz, hogy Zoszima sztarec alakját megértsük, tanításai, „eszméje” mellett mindenképpen vizsgálnunk kell a művészi formát, Dosztojevszkij írásainak poétikai újszerűségét, valamint azokat a sajátosságokat, melyek az alak – Zoszima sztarec – ábrázolásához köthetők, mert ezekből kiindulva elkerülhetőek lesznek azok a – főleg ideologikus – félreértések és félreolvasások, melyekkel máig erősen terhelt a Dosztojevszkij-szakirodalom.

Dolgozatomban nem törekszem teljes műértelmezésre. A regénynek azon, Zoszima sztarechez köthető pontjait vizsgálom, melyek értelmezésének segítségével a továbbiakban átfogó értelmezés adható. Ezért foglalkozom a szerkezet, a narráció, a motívumok problémáival és az intertextuális kapcsolatokkal.

A Dosztojevszkij-regények poétikájának vizsgálatakor az egyik legfőbb kiindulási pont Bahtyin alapvető tanulmánya által bevezetett polifonikus regény fogalma.

„Dosztojevszkij regényeinek legalapvetőbb vonása az önálló, egymástól elváló szólamok és tudatok sokasága, a teljes értékű szólamok igazi, gazdag polifóniája”³⁴, tehát a szereplők önálló világszemlélettel rendelkeznek. Nem csupán „a szerző szavainak objektumai, hanem egyben saját, közvetlenül őket kifejező szavaiknak a szubjektumai is”³⁵, akik monologikus re-

³⁴ Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái; 32.p.

³⁵ i.m. 33.p.

génytípusra jellemző szerzői funkciót töltik be. Tehát Dosztojevszkij hősével szemben elfoglalt pozíciója alapvetően dialogikus, mely magában foglalja a hős önállóságát, belső szabadságát, lezáratlanságát. A szerzői koncepciónak az egyik leglényegesebb eleme a hős szolamának olyan módon való megalkotása, hogy „benne a végkifejletig kibontakoztathassa belső logikáját és önállóságát mind az idegen szó, mind a hős szava.”³⁶

A regény mint művészi feladat Dosztojevszkij számára olyan önálló létmóddal rendelkezik, melyet a publicisztikájából ismerhető ideologikus, sokszor erősen prófétikus indíttatása sem roppant össze. Éppen ezért elsősorban a regény síkjai közti konkrét művészi összefüggéseket kell vizsgálni, hiszen a Dosztojevszkij-szakirodalom is jó példája az ideologikus prekonceptiók használhatatlanságának, melyek éppen csak a műalkotás sajátos létmódját hagyják figyelmen kívül.

Bahtyin felfigyel arra is, hogy a regény felépítésének alaphangját az olyan hősök határozzák meg, mint Raszkolnyikov vagy Ivan Karamazov. „Emiatt válnak ki olyan élesen Dosztojevszkij regényeiben – a sánta lány szavaiban, a zarándok Makar Dolgorukij történeteiben és beszédében, s végül a „Zoszima élete” című részben – a hagiográfikus tónusok.”³⁷ Tehát, ha Dosztojevszkij elfogult is egyes eszmék és alakok iránt, mint ahogy a *Bűn és bűnhődés* konvencionális epilógusa vagy *A Karamazov testvérek* egyes helyei mutatják, ez nem semmisíti meg a polifonikus regényforma művészi logikáját.

A szakirodalomban Zoszima atya kapcsán megállapítják, hogy a szerző az alak ábrázolásánál felrúgja művészi módszerének korábbi műveiben és *A Karamazov testvérekben* is érvényesített szabályait, és e vélemény alátámasztásául a regény máso-

³⁶ i.m. 106.p.

³⁷ i.m. 58.p.

dik részének hatodik fejezetére hivatkoznak, amely tényleg szókatlan megoldás Dosztojevszkijtől. „Érett művészetében – természetesen Az író naplója megfelelő oldalaitól eltekintve – páratlanul állnak azok a lapok, amelyeken (...) hosszú fejezeteken keresztül, szinte traktátusként ismerteti Zoszima tanításait.”³⁸

Véleményem szerint az alak és a regény jelentésének kibontásához elengedhetetlen a sztarecnek, mint a központi hősök önértelmezésében fontos szerepet játszó szereplőnek a poétikai leírása, melynek révén értelmezhetővé, átértelmezhetővé válik a monologikus 'zsityie' is.

Zoszima sztarecnek a narráció és a cselekmény szervezésében játszott szerepe a hősök, a Karamazovok „eszmélése” kapcsán válik érthetővé. Dosztojevszkij a hősök dilemmájának ábrázolásával strukturálja az alakjait, akiknél az alakfejlődés Kroó Katalin által „eszmélésnek” nevezett folyamatát, mint „az eszme és a pszichológiai sejtés kapcsolatát, tartalmilag egy gondolat és a gondolat abszolút érvényére újra és újra gyakorlati szempontból rákérdező pszichológiai sejtés összefüggéseként”³⁹ írhatjuk le. Ez a „pro és kontra” szerkezeti és tartalmi összefüggés *A Karamazov testvérek* szövegalkotó alapelemeire jellemző sajátosság, amely meghatározza a Karamazov testvérek – Dmitrij, Ivan, Aljosa – ábrázolását.

Azt kell tehát bemutatnunk, hogy Zoszima sztarecnek milyen szerep jut a hősök egzisztenciális problémáinak kibontakozásában és az eszmélés felé tartó önértelmezésben.

³⁸ Bakcsi György: *Dosztojevszkij*; Gondolat: Budapest, 1970; 330.p.

³⁹ Kroó Katalin: *Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek*; Tankönyvkiadó: Budapest, 1991; 49.p.

Zoszima és Aljosa

Zoszima sztarecet mind narratív, mind cselekményes szinten Aljosához való erős kötődés jellemzi. A narrátor az atyát már első említésekor lelki gyermekéhez kapcsolja, és Aljosa transzformációjának gyakorlati és eszmei talaját, melynek fontosságát pozicionálisan is hangsúlyozza, kapcsolatukból, a szerzetes személyes hatásából eredezteti. „És ez az út csakis azért volt rá ilyen hatással, mert azon találkozott akkor egy szerinte rendkívüli lényel, Zozsimával, kolostorunk híres sztarecével, akihez rajongó szívének egész első, forró szeretetével ragaszkodott.”⁴⁰

Az elbeszélő Aljosa fent említett változását „világi gyarlóság sötétségéből a szeretet világossága felé”⁴¹ - törekvésként mutatja be, amellyel a szövegbe illeszti az eszmélés mentén építkező regény egyik legfontosabb pretextusát, Szent János Evangéliumát.⁴²

A sztarecek című fejezet, melyben az olvasót megismertetik a sztarecség múltjával és jelenével, majd magával Zozsimával, valójában nem az atya vagy a lelkeségi mozgalom bemutatásával kezdődik, hanem Aljosa testi-lelki-szellemi rajzával. A szerző tehát a regény szerkezeti tagolásával is erősíti a két szereplő közti kapcsolatot.

Zoszima atya rövid bemutatása, mely a múltját csak felvillantja, említést téve katonáskodásáról, egyelőre nem foglalkozik a sztarec alaktranszformációjának kérdésével. A narrátor egy Aljosa nézőpontjához közeli szemszögből mutatja be az atyát, mint szívekbe látó vezetőt és gyógyítót. Ezeket a fogalmakat Pál apostol

⁴⁰ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; 25.p.

⁴¹ i.m. 25.p.

⁴² Jn 1,10., Jn 3, 19-20.

Az evangéliumi idézetek a továbbiakban Békés Gellért és Dalos Patrik görög eredetiből készített fordításából származnak, kivéve a regény mottóját.

használja a korintusiakhoz írt levelében, mint lelki adományokat (karizmákat).⁴³

Az orosz szerzetes című fejezetben, amelynek problémáival a későbbiekben foglalkozunk, az elbeszélő félbeszakítja Zoszima sztarec utolsó beszélgetését, és a sztarec Aljosára vonatkozó szavai után beilleszt egy többszörösen elbizonytalanított monologikus szöveget. Ez a szöveg Aljosa kéziratára hivatkozik, megtartva annak formai és tartalmi sajátosságait, de közben bizonyos távolságtartással kezeli, hiszen „minden egyes réteg hitelessége és hatékonyága csökken...”⁴⁴

A narratív eseménytörténet szintjén tehát rendkívül erős kapcsolatot hoz létre a szerző a két szereplő között, hiszen Zoszima sztarec csak Aljosával együtt jelenik meg a műben.

A továbbiakban a szöveg mottóján, a mag-motívumon keresztül vizsgáljuk a két szereplő viszonyát.

A mag-motívum

A regény mottója – „Bizony, bizony mondom nektek: ha a földbe esett gabonamag el nem hal, csak egymaga marad; ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem.”⁴⁵ - János evangéliumából származik. Újszövetségi előfordulása egyrészt „Jézus életének – fiúságának – kiterjesztésére vonatkozik. Másrészt – függetlenül attól, hogy a jánoszi szerző mennyire van ennek tudatában – a halál és élet dialektikus viszonya, amit a mag halála és a többszörösen gazdagabb termés életre kelése jelképez, az emberiség vallásos hagyományában, nagyon jelentős, mondhatnánk központi helyet foglal el.”⁴⁶ De ellentétben a termékenységvallások örökös körforgásával, az

⁴³ 1Kor 12,4-11.

⁴⁴ Hackel, S.: The religious dimension: Vision or evasion? Zosimas discourse in The Brothers Karamazov; 4.p.

⁴⁵ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; I. 7.p.

⁴⁶ Farkasfalvy Dénes: Testté vált szó; Prug Verlag: Eisenstadt, 1987; 167.p.

áldozat révén, amely egyrészt Jézus szüntelen áldozata, másrészt követőjének, tanítványának személyes önfeláldozásával kapcsolódása az örök áldozathoz, részesülhet a földöntúli életben. Így az idézet – amint ez a szöveggörnyezetből kiderül – a pogányság meghívásának és a tanítás egyetemességének jelentését is magában hordozza.

Ezáltal kötődik hozzá Zoszima sztarec – az emberek közösségéről, a mindenkéért vállalt felelősségről és az egyetemesen uralkodó Egyházzal – szóló tanítása, melyet Dosztojevskij az evangéliumi textus révén legitimál.

A regényben többször felbukkanó mag-motívum megértéséhez vizsgálunk kell az evangéliumi szakasz kontextusát is, mely szerves egységben áll a gabonaszem példájával.

A kapcsolódó jézusi mondás jánosi változatában arra biztatja a tanítványt, hogy „Jézussal együtt mint a földbe hulló mag a vértanúságra készen álljon, ebben a világban való élettől belsőleg elszakadva és örök élet felé fordulva élje már itt és most „fentről való” életét: e világnak hátat fordítva s az eljövendő világra függesztve szemét.”⁴⁷ A továbbiakban pedig kijelenti önmagának, Jézusnak és szolgájának, tanítványának együvé tartozását, amely magában foglalja a szenvedésből és a dicsőségből részesedést is. Tehát azt, ami a legtöbb, az Istennel való szeretetközösséget. Mindkettő, az evilág és az eljövendő világ szembeállítása, illetve az egyetemes közösség, fontos szerepet játszik a regény tematikus szintjének építkezésében.

Az előszóban felvázolt kételyek, melyekkel a narrátor megindítja az elbeszélést, a hős választását indokolva, a híres kitűnő-jelentéktelen ellentéppárral a jánosi szembeállításra – a mottó kontextusára – utalnak (a gonosz világ hamis ítélete Isten igaz ítéletével szemben), s egyben eszkatologikus távlatba állítják az alakokat és a szöveget.

⁴⁷ i.m. 169.p.

A János-evangéliumból származó mottó elsődlegesen az életrajz hőisének, Aljosának az alakját értelmezi a mag Jézus és Aljosa azonosításából kiindulva, amely egyben minden keresztény egzisztencia alapja. (Ahogy Pál apostolnál találjuk a Galatákhöz írott levelében: „Élek ugyan, de nem én, hanem Krisztus él bennem.”⁴⁸)

Aljosa önátadása, melyet a narrátor többször is a sötétségből a világosság felé törekvésként jellemez, már a szüzséhez képest múltban is jelentkezik, de a sztareccal való találkozás után bontakozik ki, és csak mestere halála után erősödik meg. „Az öröklét valóságának reménye csak attól a pillanattól fogva szilárdulhat valóban megingathatatlan bizalommal a szívében, amikor már a halál végleges tragikumáról is tudomást szerzett.”⁴⁹ Az önátadás, amely egyben Krisztus cselekvésében való részvétel, a sztarec útmutatása mentén bontakozik ki Aljosában. A sztarecség maga is egy – a keresztény szerzetesi hagyományban élő – értelmezése a János-evangéliumból vett idézetnek, mely az önfeláldozást, az áldozatot önmegtagadásként értelmezi, és elsősorban a saját akaratról való lemondás révén teljesíti ki. (ld. *A Karamazov testvérek* 38.p.)

Zoszima búcsúbeszédbe mag-motívum értelmezésében összefonódik a szerzetesi hagyomány saját akaratról lemondása és a felebarátokért hozott áldozat, mint az evangéliumi textus lehetséges értelmezése. Mert bár Aljosa Karamazov szerzetesnek készült, sztarece mégis a világba küldi, és ennek nem a hivatásra való alkalmatlanság az indoka. Aljosa természetesen engedelmeskedik, és visszatér a világba, ahol arca miatt, annak ikonikus természete révén, ti. hogy Istent sugározza, sok jót tesz az emberekkel (másokért hozott áldozat). Aljosa, az atya szerint, a világban is azon az úton marad, amelyiken Zoszima is jár és járt. „Én úgy vélem, hogy ha kimégy e falak közül, a világban is szerzetes maradsz.”⁵⁰

⁴⁸ Gal 2, 20.

⁴⁹ Rochlitz Kyr: Zoszima; 26.p.

⁵⁰ Dosztojevskij: A Karamazov testvérek; I. 372.p.

A két alak szoros, többszintű kapcsolata és közös vonásaik alapján, melyet a búcsúbeszédben Aljosa és Makar azonosítása erősít („...Alekszejt, bár arcra csak kevéssé hasonlít hozzá, lelkileg annyira hasonlóknak találtam, hogy sokszor valósággal annak a másik ifjúnak, a bátyámnak tartottam, aki utam végén eljött hozzám...”⁵¹), felvethetjük a két alak egymás alakváltozataiként való kezelését, és ez értelmezhetővé teszi a Zoszima alakjából hiányolt polifonikusságot, mely részben tanítványa szólamában jelenik meg.

A Karamazovok a sztarec előtt

A regényt olvasva azt tapasztaljuk, hogy Zoszima szólama a Bahtyin által emlegetett dialogikusság jegyében kevésbé bontakozik ki. A sztarec hosszabb megnyilatkozásának helye, az életírás elüt a regény többi részétől, mivel nem illeszkedik e regény polifonikus szerkezetébe. Ezután a sztarecnek a regény további szólamait hordozó alakokhoz fűződő viszonyát vizsgáljuk meg, és ez alapján értelmezzük a Dosztojevskij regényeiben ritka, monologikusan ábrázolt szereplőt.

A cselekményes eseménytörténet szintjén Zoszima sztarec fontos szerepet játszik a bonyodalom megindításában. Nála gyűlnek össze a Karamazovok, hogy vitás ügyüket rendezni tudják. Az a sajátos, ikonikus szerep, melyet véleményünk szerint ez a figura hordoz, már ebben a fejezetben kibontakozik. A családi perpatvarban az atya mint szakrális elem vesz részt, bár maga némi távolságtartással kezeli ezt a funkciót. „...ha nem is veszik igénybe nyílt közvetítését, valahogy mégis illendőbben megegyezhetnek: a sztarec méltósága és személye bizonyára valamelyes tiszteletet parancsolóan és békítően fog hatni.”⁵² Az ötletet a narrátor Fjodor Pavlovicstól származtatja (esetleg mint tréfát, ami illeszkedik az

⁵¹ Dosztojevskij: A Karamazov testvérek; I. 372.p.

⁵² Dosztojevskij: A Karamazov testvérek; I. 43.p.

ábrázolt jellemhez), de Dmitrij Fjodorovics, aki „gyakran szemrehányást tett magának, amiért az utóbbi időben a vita során sokszor túlságosan is kirohant apja ellen.”⁵³, komolyan hajlik a megegyezésre.

A látogatás általános emberi és kolostori szabályokat felrúgó tiszteletlensége közben, hiszen „ebben a cellában idestova negyven vagy ötven éve, még az előző sztarecek idején, sokszor gyűltek össze látogatók, de mindig csakis a legmélyebb áhítattal”⁵⁴, kibontakozik a karamazovi karakter, melyhez a sztarec mély empátiával közeledik. Éppen ez a „nem helyénvaló összejövétel” biztosít teret a szereplők egzisztenciális problémáinak megjelenéséhez. Zoszima atya sajátos karaktere a szereplők önértelmezésében való részvételben bontakozik ki. Ez jelenti egyrészt a Fjodor Pavlovics látványos hazugságainak leleplezését, amely tulajdonképpen annak a maszknak a sztarec előtti lehullása, mely eltorzított képével eltakarja az ember igazi arcát.

Az Ivan Fjodoroviccsal folytatott beszélgetésből az alakot meghatározó legfontosabb probléma is kiderül. Itt még mind az olvasó, mind a szereplők számára talányosan fogalmazódik meg az alakfejlődés, a prók és kontrák ütköztetése mentén való haladás, amely mint önértelmező magatartás a transzformáció, az adekvát önkép megalkotása felé mozog. Zoszima sztarec előtt feltárul a fiatalember szenvedése, és anélkül, hogy ez a másik megsemmisítő, lezáró ítéletté válna, felmutatja Ivan kételkedésében a magasrendű utat. „Minden valószínűség szerint maga se hisz sem a lelke halhatatlanságában, sem abban, amit az egyházzal és az egyházi kérdésekről írt...Ha nem dönthető el pozitív irányban (Isten létének kérdése Cs. Cs.), akkor sohase dől el negatív irányban sem, maga ismeri szívének ezt a tulajdonságát; éppen ez okozza minden szenvedését.”⁵⁵ – mondja Ivannak Zoszima atya.

⁵³ i.m. I. 43.p.

⁵⁴ i.m. I. 56.p.

⁵⁵ i.m. I. 92.p.

Végül pedig az idősebb testvér előtt való leborulás rámutat Dmitrij fejlődésének kulcspontjára. Az utólag Aljosa előtt értelmezett cselekedet ortodox környezetben minden magyarázat nélkül érthető, hiszen a liturgiában, átváltoztatáskor végzett teljes leboruláshoz köthető. Így Dmitrij szenvedése Krisztus szenvedésével kapcsolódik össze, amely szintén az alaktranszformáció felé nyitja meg a legidősebb Karamazov fiú alakját.

Az eszmélés mentén kibontakozó cselekményes eseménytörténetben tehát Zoszima olyan alakként van jelen, aki megindítja, elősegíti és aktivizálja az egzisztenciális problémák ikon (obraz) felé tartó megoldását. A szereplők a szerzetes hatására inkább képessé válnak arra, hogy Isten képére újraalkossák magukat (újjászülessenek).

Zoszima, az ikonikus szerzetes

Szilágyi Tünde két elbeszélésben (A háziasszony, Szelíd teremtés) és egy regényben (Megalázottak és megszorítottak) már bemutatta Dosztojevszkij sajátos poétikai funkcióval bíró, ikonikus nőalakjait. Az ő tanulmányára is támaszkodva vizsgálom meg Zoszima sztarcet, mert úgy vélem, ikonikus szerepe érthetővé teszi az alak ábrázolásának sajátosságait.

Az ikon-teológia abból indul ki, hogy az embert Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette, amely istenképiség soha el nem vesztendő, bár a bűn foltot ejtethet rajta, bemocskolhatja azt. A kép helyreállítása Krisztus, a megtestesült Isten, az Őskép révén mehet végbe. Az ikon ettől az Ősképtől elválaszthatatlan, mert az eredeti jelen van az ábrázoltban.⁵⁶ „Az ikont, az őskép lenyomatát szemlélve ontológiai érintkezésbe léphetünk magával az ősképpel, és éppen ebben rejlik az ikon szakrális funkciója: az érzékfölötti

⁵⁶ Lepahin, V.: Az orosz kultúra ikonarcúsága; JATE Szláv Filológiai Tanszék: Szeged, 1992

megismerés, Isten megismerésének elősegítése. Ez természetesen együtt jár – a Dosztojevszkij regények szempontjából rendkívül fontos mozzanattal – a személyiség átstrukturálásával, a bűnbesséssel elhalványult Isten-kép (obraz bozsij) helyreállításával az emberben...⁵⁷ Az ikon-kép ontológikus jellegén az Istent és embert elválasztó fal lebontását értjük, amely egyrészt a földinek és a mennyeknek az istenember által történt egyesítése (Krisztus ikon), másrészt az ember által megvalósított egység (szentek ikonja). Az ikon mint formateremtő elv nemcsak a festészetben működik (ld. ikonfestészet), hanem a kultúra egyéb területein, például az irodalomban is. Az ortodoxia verbális ikon-képnek tekint minden egyházi irodalmi alkotást: az Evangéliumot, mint Krisztus verbális ikonját, a szentek életét, a prédikációkat, imákat stb. Bizonyos elképzelések szerint az orosz irodalom egésze az ikonicitás elvén alapul.⁵⁸

A Karamazov testvérekben részben egy festett ikon, de főképp egy evangéliumi szöveg, a „verbális ikon” kapcsolódik az ikonikusan ábrázolt Zoszima atyához. A cselekményből kilépett és az öröklétbe távozott Zoszima sztarcet „kezébe a Megváltó szentképét adták”⁵⁹, amely a magában az ősképet kibontakoztató ember lényegének azonosítása Krisztussal, aki előtt halála után áll. Ahogy már említettük, minden szent ikonja Krisztus ikonjára vezethető vissza, mint ahogy keresztény értelemben nem is létezik szentség Krisztus nélkül. Zoszimában, mint nem kanonizált szentben is az ő képe ragyog fel.

A verbális ikon, a mag-példázat, amely az Istennek való önatadásról szól, és így, ahogy az ikon is, Krisztusból – az Atya-Fiú kapcsolatából – indul ki, Zoszima révén épül be a regénybe. Átala kapcsolódik a többi szereplőhöz, elsősorban Aljosához, akinek az önatadása, krisztusivá válása, a tulajdonképpeni szüzsé idejében

⁵⁷ Szabó Tünde: Nőalakok és ikonicitás Dosztojevszkij műveiben; 414.p.

⁵⁸ i.m. 415.p.

⁵⁹ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; II. 7.p.

bontakozik ki. Elsősorban rajta keresztül, aki hasonlóvá vált a sztarechez, Krisztushoz, aktivizálja a többi Karamazov önátadásban megmutató alaktranszformációját. Zoszima a Karamazovokkal való személyes találkozás folyamán kibontakozó közvetlen, ikonikus szerepét pedig az előző fejezetben már bemutattuk.

Hackel úgy véli, hogy mivel Krisztus tanításait nem lehet pontról pontra bemutatni, szükség van arra, hogy az ábrázolt, érveket helyettesítő képmás minél előbb legyen. Dosztojevszkij legnagyobb becsvágának a „teljesen” vagy „pozitív módon nagyszerű ember” megteremtését tartja, aki Zoszima sztarecként és Aljosaként kerül a regénybe.

Az ember Isten képére alakítása többször verbalizálódik, és a tanítások szintjén is jelen van a regényben. Az ikon-teológia az alapja Paiszj atya világról mondott szavainak, amelyik bárhogy tagadja Krisztust, nem tud elszakadni tőle. A zsityiében Zoszima így tanít a szerzetesekről: „Krisztus képét, amelyet a legrégebb atyáktól, az apostoloktól, a vértanúktól örökölték, egyelőre magányukban őrzik, de ha kell, majd szembeállítják a világ megingott igazságával.”⁶⁰ Egyben saját, illetve „fiának”, Aljosának funkcióját is megvilágítja a következő szavaival: „Mert mi valóban csak tévelygünk a földön, és ha nem volna előttünk Krisztus drága képe, akkor végképp eltévednénk, és el is pusztulnánk, mint a vízözön előtti emberi nem.”⁶¹

Zsityie a regényben

Zoszima sajátos szerepének bemutatása után foglalkoznunk kell az alak ábrázolása kapcsán felmerülő problémákkal, azzal a monologikusan felépített résszel, amely Zoszima szentéletírása-

⁶⁰Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; I. 408.p.

⁶¹i.m. I. 418.p.

ként szakítja meg, Dosztojevszkijtől szokatlanul, az elbeszélést. Dosztojevszkij „zsityiét” szeretne írni, vagyis „szentéletírást”. Vonzza a műfaj kétségtelen népszerűsége, erőteljes moralitása és nem kevésbé a szélsősége. A hős ezekben a művekben kötelezően bűnös, vonzódik a világi élet csábításaihoz, majd hirtelen megtér, és saját példáján tanít másokat (erre utal a regény előszavában emlegetett „hősöm életrajza”, amely tehát nem a formára, hanem az átalakulás analógiájára vonatkozik). Másrészt pedig, ahogy Terras írja, az alak stilizáltsága az éntől megszabadultság állapotára vezethető vissza, így a hős cselekedetét nem egyéni lelki-szellemi beállítottsága, még kevésbé szenvedélye, hanem a hit és szeretet diktálja.

A szakirodalomban előszeretettel idéznek Dosztojevszkij-leveleket, amelyekből az szűrhető le, hogy a kérdéses rész és egyáltalán Zoszima alakja Ivan Karamazov tagadásának ellenpontozására szerepel a regényben. Az elemzés a továbbiakban mindig ezen a nyomvonalon halad tovább. Ez azért problémás, mert a szerzőnek egy irodalmon kívüli szövegét tekintik az elemzés alapjának, emellett pedig a regény értését is gátolja, és a szentéletírást csak mint egy hibás, oda nem illő részt tudja kezelni. Maga Bahtyin is megállapítja, hogy a „Zoszima élete” című részben felerősödnek a hagiografikus tónusok, másutt pedig „szentek életrajzára vonatkozó” részként mutatja be.

A hagiografikus írások közé tartozik a vita, biosz, zsityie néven emlegetett szentéletrajz, amely maradéktalanul illeszkedik az antik életrajz-irodalom kereteibe. Cselekményük a főhős köré csoportosul, lényeges elemei követésre méltó vonások lehetnek, maga a szöveg is ezek imitálását sugallja. (Az egyszerűbb formák esetében leggyakoribb motívuma az imitációnak nevezett hatás, érintkezés, érintés, amely követésre sarkall.)⁶²

Zoszima életírása is rendelkezik a műfaj sajátosságaival. Ez egyrészt az élet megkomponáltságát, mintaszerűségét s a vallott

⁶²Világirodalmi lexikon Lanf-Marg; Akadémiai kiadó, 1988; 129-130.p.

tanításokkal való egybeesését jelenti, mint az antik filozófus-életrajzoknál, másrészt a szöveg felhívó természetében ragadható meg.

Zoszima sztarec belső fejlődéstörténete a regényidőt megelőző időszakra esik, tehát nem képezi tárgyát a szüzsének. A műből, ahogy ezt Kroó Katalin megjegyzi, hiányzik az a narratív modell, amely a többi központi hőshöz hasonlóan, a sztarec alaktranszformációjának leírására lenne hivatott.⁶³ Az ábrázolásnak ez a sajátossága azonban érthetővé válik az alak ikonikus természete felől. Így a hangsúlyos előtörténet a Karamazov testvérek sorsának analógiájaként válik értelmezhetővé. Ki kell emelnünk Aljosa szerepét, hiszen a regény már első tervektől kezdve egy olyan zsityiének készül, amelyben Dosztojevszkij regénypoétikai elvei szerint ábrázolná a hős alaktranszformációját és hitének elmélyülését. Tehát nem egy szólam – mégpedig Dosztojevszkij számára fontos szólam – gyengén sikerült vagy sikertelen megjelentetése Az orosz szerzetes című fejezet. A szöveg nem csupán tematikájában, hanem ábrázolásmódjában is tudatosan kapcsolódik a szentekről írt szövegekhez, és egy szent ikonjához hasonló szerepet tölt be a regényben. Krisztus képét, az Ősképet mint szellemi irányt mutatja fel a főhősök előtt. Zoszima „szentségét” nem érvényteleníti a csoda elmaradása sem. A test felbomlása által, a türelmetlen csodavárókat leplezi le, és semmiképpen nem Zoszima alakjának hamisságát hivatott bemutatni.

A keresztény író

Dosztojevszkij sztarece, ahogy ezt már többször is hangsúlyoztuk, elsősorban a regény viszonyrendszerében, a főhősökkel, a Karamazovokkal együtt vizsgálva érthető meg. Az eszmélés

⁶³ Kroó Katalin: Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek

mentén kibontakozó cselekményes eseménytörténetben Zoszima sztarec közvetlenül is megindítja és aktivizálja az egzisztenciális problémák keresztény megoldását (ikonikus szerep), másrészt lelki gyermeke, Aljosa révén halála után is a Karamazovok védelmezője marad. A Dosztojevszkij-szakirodalom jelentős része azonban a regény szólamainak átmonologizálása felé hajlik, és az elemzők ideologikus prekonceptiókat használnak fel nézeteik alátámasztásul. Többen összekeverik a műalkotást a prófétikus igehirdetéssel, és ebből kiindulva Dosztojevszkij műveinek kutatása, elemzése közben csak a szereplők eszméire képesek koncentrálni. Maga az író pedig nem azonosul teljesen még Zoszima atya szavaival sem. „Én pedig – bár teljesen osztom azokat a nézeteket, amelyeket ő kifejez, de ha személyesen, saját nevemben mondanám ki azokat, más formában tenném, más nyelven...”⁶⁴ – írja egy levelében Dosztojevszkij.

A Zoszima sztarec kapcsán fellángoló vita részben ennek a szemléletnek a következménye, amelynek során az egyes szerzők, például Leontyev, megkérdőjelezik a szereplő, Zoszima sztarec hitelességét és Dosztojevszkij kereszténységét. Ez az értetlenség nemcsak tartalmi tévedésből származik, hiszen a huszadik század több teológusa vitatkozik a túlzottan aszketikus és spiritualizált, testet megvető felfogással⁶⁵, hanem egy a műalkotások önálló és sajátos létmódját elfogadni nem képes befogadási magatartás áll mögötte. Ezek a kritikusok, olvasók sokszor csak teológiai igazságok illusztrációjaként képesek értéket felfedezni a szövegekben. A sztarec alakja, nézetei azonban egy regény valóságrendszerében bontakoznak ki, ezekből kiragadva félreérthetőek, félre is magyarázzák őket.

Hackel tanulmányában összeveti *A Karamazov testvérek*ben említett könyv – A mi Szíriai Szent Izsákunk szentbeszédeinek – tanítását Zoszima sztarec útmutatásaival. Megállapítja, hogy míg

⁶⁴ Bakcsi György: *Öt orosz regény*; 414.p.

⁶⁵ Dukkon Agnes: *Arcok és álarcok*; Tankönyvkiadó: Budapest, 1992

Szíriai Szent Izsáknál a könnyek a vezeklés és a spirituális érzékelés gyümölcsei, tehát csak egy szakaszt jelentenek az istenítésben, addig Zoszimánál, bár felfedezzük Izsák szókészletének egy elemét, de ennek egy speciális alkalmazást ad. Hackel szerint ez a különbség is az érzelmek szerepének erősítését igazolja. Zoszima kereszténysége inkább személyes és individualista, kevésbé egyházi, de ennek igazolásakor Hackel néha túlzásokba esik⁶⁶, és például nem vesz tudomást Zoszima sztarec vallásos hagyományba illeszkedő végső búcsújáról (a két szentség – gyónás és áldozat – vételéről⁶⁷). Zoszimát, bár előképeit a dolgozat elején hosszasan vázoltuk, nem tartjuk tipikus sztarecnek. Talán nem annyira egyházas, mint azt egy szerzetesatyától megszokták (háttérbe szorul nála a szigorú egyházas misztikum), de a lényeges pontokban illeszkedik az egyházi hagyományba.

Végezetül pedig Dosztojevszkij regényeiből éppen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szerző mind a regény Én-Te viszonylat mentén mozgó poétikájának megalkotásával, amely a másik „Én”-t nem dologként, hanem szubjektumként fogja fel, mind az eszmélés felé tartó önértelmezés alkalmazásával olyan utat talál a művészetben, melyet mélyen áthat Krisztus tanítása.

⁶⁶ Hackel, S.: The religious dimension: Vision or evasion? Zosimas discourse in The Brothers Karamazov; 20.p.

⁶⁷ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek: I. 213.p.

The essay of Csaba Csámer was born out of a one-semester scholarship, spent at St. Petersburg, Russia. It is titled *Zosima, the iconic monk*, and it deals with characters in Dostoevsky's novels who can be seen as pre-images of the character portrayed in the novel *The Karamazov Brothers*. The essay also names some of the persons and resources that can be watched as patterns for the later character of Zosima. The abundance of data clearly falsifies the widely spread misconception that Dostoevsky did not know enough about monastic life. The essay also gives an insight into the spiritual and theological background of Eastern monastic life. The second part of the paper is trying to find answers via the poetical analysis of the character of Zosima to some of the problems that appeared in the critics written about Dostoevsky.

CSABA CSÁMER beschäftigt sich in seiner Studie *Sosima, der ikonische Mönch*, die nach einer halbjährigen Forschung in Sankt Petersburg geschrieben wurde, mit den Figuren der Romane von Dostojewski, die aufgrund ihrer Position in den Romanen als Vorbild des Mönches im Roman *Die Brüder Karamazow* zu betrachten sind. Der Aufsatz beschreibt auch die Quellen und Personen, die als potentielle Muster zu den erwähnten Figurentypen dienen konnten. So reiche Materialien widerlegen die Meinung, dass Dostojewski das Mönchtum nicht gut genug gekannt hätte, dabei können wir auch in den theologisch-geschichtlichen Hintergrund der spirituellen Richtung einblicken. In dem zweiten Teil des Aufsatzes werden mit der poetischen Analyse der Sosima-Figur Antworten auf die Probleme gesucht, die in den Dostojewski-Kritiken im Zusammenhang mit dem Starez und seiner Lebensgeschichte vorkommen.

Keller Márkus

Két elit-középiskola a Horthy-korban

Bevezetés

Dolgozatom az ELTE Szociológiai Intézetében az 1980-as évek vége óta folyó történeti elitkutatásokhoz kapcsolódik. E kutatás során különféle elitszocialitásokat különböztettek meg. Így külön foglalkoztak a politikai-, gazdasági-, katonai- és a tudáselittel. A kutatás során az elit tagjainak azokat az embereket tekintették, akik a hierarchikus szervezetek vezető pozícióinak birtokosai voltak, ezért ilyen minőségben hozott döntéseik, illetve ezek következményei az egész társadalomra kihatottak.¹ Ennek megfelelően a tudáselitnek a tudást termelő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek, társaságok vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait tartották, nem pedig az értelmiség világában személyes képességeik, tudásuk alapján kiemelkedőket.² Ez a meghatározás a pozicionális-strukturális és a hatalmi orientációjú definíciók között áll félúton, hiszen az elit tagságot egyrészt a szervezeti pozícióhoz köti, de jellemzőként szerepelteti a másokkal szembeni akaratérvényesítés lehetőségét is.

A jelenleg is folyó intézeti kutatás a tudáselitet működési területek szerint öt szegmensre osztotta: az egyházi; oktatási; tudományos elitre; az értelmiségi szakmai szervezetek elitjére; és a kultúra, művészet, tömegkommunikáció elitjére. Az adott időszak

Jelen tanulmány a Korall 2001/3. számában megjelent tanulmányom rövidített változata. Ezúton is szeretném megköszönni dr. Kovács I. Gábor türelmes segítségét.

¹ Lengyel György szavaival: „a társadalmi újratermelési folyamatokat véleményekkel befolyásolják” in uő. A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Történeti elitkutatások. Sorozatszerk.: Kovács I. Gábor, ELTE Szoc. Int., Bp. 1993. 15. o.

² Kovács I. Gábor: A tudáselitről, kézirat

történelmi-társadalmi fordulatait és a forrásadottságokat figyelembe véve három mintaév került kiválasztásra: az 1927/28, 1937/38 és 1942/43. A tudáselit-pozíciók mintaévenként 1300 és 1500 között mozogtak. A három mintaévben összesen 4260 pozíció 1560 személy között oszlott meg. A tudáselitről összegyűjtött információk rendezése és kiegészítése közben derült ki, hogy a Magyar Tudományos Akadémia későbbi tagjai által látogatott középiskolák közül frekvenciájuk szempontjából erőteljesen kiemelkedik néhány intézmény.³ Így merült fel az a gondolat, hogy érdemes lenne ezen középiskolák tanári karát alaposabban megvizsgálni, annál is inkább, mivel a lényegében elitiskolának tekinthető középiskolák tanáraiként, ha közvetve is, de nevelő és oktató munkájukkal, mentalitásukkal, véleményeikkel, világlátásukkal valóban befolyásolhatták a társadalom tudásának újratermelési folyamatait.

Dolgozatom bevezető részében felvázolom a két világháború közötti tanárság főbb statisztikai jellemzőit, majd ezek után mintegy esettanulmányként bemutatom két elit-középiskola tanári karát, származásukat, képzésüket és szakmai munkájukat.

A téma egyenesen vonzaná a narratív forrásokat, de ezek alkalmazása (sajnos) több okból sem volt lehetséges. Hosszas levéltári kutatások után is csak néhány (a piarista tanárok tollából származó) visszaemlékezést találtam, interjú készítése pedig a vizsgált időszak és a jelen időbeli távolsága miatt nem volt lehetséges. Kérdéses persze, mennyire érdemes ilyen alacsony elemszámok esetén kvantitatív elemzést végezni. Azt gondolom, mivel a tanári karok ténylegesen együttműködő, élő közösségek voltak, a létszámuk pedig adott volt, van létjogosultsága egy ilyen a mikro- és makroszint között lebegő elemzésnek.

A forrásadottságok és a később akadémikussá lett diákok száma alapján kiválasztott két elit-középiskola a Budapesti Piarista Főgimnázium és a Budapesti Református Főgimnázium.

³ Ferdinandy Katalin: Iskolarendszer és elitkiválasztódás, Kézirat, 1995., 4. o. Ferdinandy Katalin 12 középiskolát határozott meg „elit-középiskolaként”.

A tanárok a statisztikai adatok tükrében

Létszám, beosztás, iskolafenntartók

A 19. század második felében a tanárok létszáma együtt emelkedett a középiskolák létszámával. Különösen a 20. század elején növekszik erőteljesen a középiskolai tanárok száma: 1890-ben 2165, 1900-ban 2749, 1910-ben pedig már 3843⁴ tanár dolgozik Magyarországon. A későbbi trianoni országterületen 1913/14-es tanévben közel kétezer tanár dolgozott, 1920-ban ugyanitt 2624 tanárt számláltak össze,⁵ de 1921/22-ben már a háromezer főt is meghaladta a tanári személyzet létszáma. Ezt a gyors és nagymértékű növekedést egyrészt a háborúból visszatért, másrészt az elcsatolt területekről a trianoni Magyarországra menekült tanárok okozták.⁶ Az állami alkalmazottakra vonatkozó létszámcsökkentés a középiskolai tanároknál is éreztette hatását. Az 1924/25-ös tanévre a középiskolai tanárok száma háromezer alá esett. A tendencia hosszútávon a leépítések ellenére is a növekedés volt, hiszen 1930-ban már 3485 tanár működött a középiskolákban.⁷

Korszakunkban végig jellemző az állami fenntartású középiskolák túlsúlya, még akkor is, ha az ilyen iskolában dolgozó tanárok aránya 1924/25-ös 42,8%-ról, 1933-ra 39,7%-ra csökken.⁸ Ráadásul az 1920-as évek közepétől az összes középiskola igénybe veszi az állam pénzügyi segítségét, így a segítség mértékétől függő-

⁴ 1900-as és 1910-es népszámlálás, Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 16. kötet, 31. tábla, illetve 56. kötet XXIV. tábla. Az adatok 1918-ig Magyarország területére vonatkoznak Horvátország nélkül, de Erdéllyel együtt; 1918 után a trianoni Magyarországra.

⁵ 1920-as népszámlálás Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 72. kötet, XXVI. tábla

⁶ Dr. Asztalos József: A Magyar Középiskolák Statisztikája az 1932/33. tanévig, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934

⁷ 1930-as népszámlálás Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 96. kötet, XIV. tábla

⁸ Ebben az esetben a szellemiségük okán és Mészáros István gyakorlatát követve (i.m. 365.o.) a királyi katolikus iskolákat, a római katolikus iskolák közé számítottam.

en fokozatosan állami befolyás alá kerülnek valamennyien. A második legnagyobb foglalkoztató 25% körüli értékkel a Római Katolikus Egyház, öt követi a Református Egyház 13% körül ingadozó aránnyal, majd a községi fenntartású iskolák következnek folyamatosan csökkenő részesedéssel, az 1932/33-as tanévben 7,6%-kal. Az ágostai hitvallású evangélikus iskolák által foglalkoztatott középiskolai tanárok száma 1923-tól 1933-ig lényegében nem változott, részesedésük azonban 5,3%-ról 4,9%-ra csökkent.⁹ Az izraelita iskolákban tanító tanárok száma a tárgyalt időszakban, ha kis mértékben is, folyamatosan nő, részesedésük 2,3% körüli.

Ha külön nézzük az *egyházi iskolákat* (a királyi katolikus gimnáziumokat itt is a római katolikusok közé sorolva), akkor 1923 és 1933 között az arányok alig változnak. Az egyházi iskolában tanító tanárok 55%-a római katolikus iskolában tanít, s ez az arány a korszak végére 56%-ra nő, a református iskolákban tanító középiskolai tanárok aránya végig 28% körül marad, csökkenést egyedül az evangélikus iskolákban tanítók arányában tapasztalhatunk, az 1923-as 12%-ról, 1933 10,5%-ra. Az izraelita középiskolában foglalkoztatottak aránya 5% körül ingadozott.¹⁰ Az egyházi középiskolai oktatásban tehát a katolikus egyháznak stabil többsége volt, országos számarányukhoz képest mind a reformátusok, mind az evangélikusok – viszonylag több középiskolájuk lévén – több tanárt foglalkoztattak, mint a katolikusok.

Az egy tanárra jutó diákok száma a történelmi Magyarország viszonyaihoz képest alig változott: az 1913/14-es tanévben 1 tanárra 19,7 nyilvános tanuló jutott, 1932/33-ban pedig 20,1.¹¹ 1924 és 1926 között a legkedvezőbb tanár-diák arányt a leány-

⁹ Dr. Asztalos József: A Magyar Középiskolák Statisztikája az 1932/33. tanévig, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934, 7. sz. tábla

¹⁰ Dr. Asztalos József: A Magyar Középiskolák Statisztikája az 1932/33. tanévig, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934, 7. sz. tábla

¹¹ Dr. Asztalos József: A Magyar Középiskolák Statisztikája az 1932/33. tanévig, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934, 2.o.

középiskolák mutatták fel 16,3 diák/tanárral, utánuk következtek a reáliskolák 19,8 diák/tanárral, majd a reálgimnáziumok 21,7 diák/tanárral, végül a gimnáziumok zárják a sort 24,2 diák/tanárral.¹²

Az 1924/25-ös tanévben a tanárok 78%-a rendes tanár volt, a helyettes tanárookra alig néhány százalékot tettek ki, a bejáró hitoktatók és az óraadók száma pedig körülbelül 18%. A tanárok 86,8%-ának a tanítás főfoglalkozása volt (2839 fő), a főfoglalkozásúaknak 86,5% volt férfi. Egyházi személy volt minden negyedik. Az összes tanár 97%-a rendelkezett főiskolai végzettséggel. Ez megegyezett az 1920-as értékkel, 1930-ra viszont a főfoglalkozású középiskolai tanárok 100%-a rendelkezett valamilyen főiskolai végzettséggel.¹³

Vallás

1924/25-ben a tanárok 60,6%-a volt római katolikus, 20,6%-a református, 11,5% ágostai hitvallású evangélikus, 5,6% izraelita és 1,7% egyéb vallású.¹⁴ 1930-ban a katolikusok aránya a középiskolai tanárok között 63% volt, a reformátusoké 18%, az evangélikusoké 11%, az izraelitáké 6%.¹⁵ Ha ezt összehasonlítjuk az egész népességre vonatkozó adatokkal, azt tapasztalhatjuk, hogy a két legnagyobb magyarországi egyház kis mértékben ugyan, de alulreprezentált, az evangélikusok viszont túlreprezentáltak. Az izraeliták arányszáma lényegében megegyezik a népességbeli arányukkal. Érdemes a fenti adatokat az állam és a felekezetek által foglalkoztatott középiskolai tanárok arányaival összevetni. Az egy-

¹² Dr. Asztalos József: Középiskolai tanáraink és szakképesítésük in Magyar Statisztikai Szemle 1927/3 205.o.

¹³ 1920-as és 1930-as népszámlálás Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 72. és 96. kötet, XXVI. és XIV. tábla

¹⁴ Dr. Asztalos József: Középiskolai tanáraink és szakképesítésük in Magyar Statisztikai Szemle 1927/3 206.o.

¹⁵ Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 96. kötet XIV. tábla

házi rendtartásokban foglaltak alapján joggal feltételezhetjük, hogy adott felekezeti iskolában tanítók szinte kivétel nélkül az adott egyházhoz tartoztak. (A két protestáns felekezet – a törvény szerint – foglalkoztathatta egymás tanárait, de ez nem volt gyakori jelenség). Ezt, valamint az egyes felekezetek által fenntartott iskolákban foglalkoztatottak arányait figyelembe véve úgy tűnik, hogy az állami iskolákban viszonylag nagyobb számban foglalkoztattak katolikus és evangélikus vallásúakat, mint reformátusokat.

Még érdekesebb képet kapunk, ha a középiskolai tanárok vallási arányait összehasonlítjuk a főiskolát végzettekével, hiszen így meg tudjuk állapítani, mely vallások tagjai részesítik az értelmiségi pályákon belül is előnyben a tanári hivatást. 1920-ban a főiskolát végzettek 52%-a volt katolikus, a középiskolai tanároknak pedig 62%-a. 1930-ban ugyanezek az arányok 55,9%-ra és 63%-ra változtak. Láthatjuk tehát, hogy a főiskolát elvégző katolikus vallásúak az átlagosnál nagyobb arányban választották a tanári pályát. A reformátusok 1920-ban a főiskolát végzettek közül 16,7%-kal, a középiskolai tanárok közül 19,5%-kal voltak képviselve. Tehát a főiskolát végzettek között az átlagosnál itt is nagyobb arányban vannak középiskolai tanárok. (Református vonatkozásban 1930-ra ez a különbség megszűnik)

A főiskolát végzetteknek 1920-ban 8,9%-a, 1930-ban 8,7%-a evangélikus. A középiskolai tanárok között ez az arány mind a két népszámláláskor 11%. Ez azt jelenti, hogy az evangélikusoknál is felülreprezentáltak a középiskolai tanárok. 1920-ban a főiskolai oklevelet birtoklók 21,2%-a, 1930-ban pedig 16,5%-a volt izraelita. Ezzel szemben a középiskolai tanárok között mind a két tárgyaltdőpontban csak 6%-kal vannak jelen.¹⁶ Ez is megerősíti azt a régi tézist, hogy az izraelita vallásúak elsősorban nem a közszolgálati (ide tartozik a középiskolai tanári pálya is), hanem a magánszféra pályái felé irányultak

¹⁶ V. ö. Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 73. kötet 202-217. o. és a 96. kötet 268-273. o.

Anyanyelv, nyelvtudás, szakok

Ha a tanárok anyanyelvét vizsgáljuk, világosan kirajzolódik a magyarráadás tendenciája. 1900-ban a tanároknak még csak 89%-a, 1920-ban 97%-a, 1930-ban pedig 98%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek.¹⁷

1920-ban a tanárok közül 2%, 1930-ban 1% mondta magát német anyanyelvűnek.¹⁸ Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a középfokú oktatásban már a dualizmus idején is túlnyomónak mondható a magyar nyelvhasználat, a két világháború között pedig majdhogynem kizárólagos.

Egy, az 1924/25-ös tanévben készült felmérésnek köszönhetően a magyar anyanyelvű tanárok idegennyelvtudásáról is vannak adataink: csak magyarul 26,8%-uk tudott, a magyaron kívül még egy idegen nyelven beszélt 42,2%, kettőn 21%, hármon 6,9%, háromnál többen pedig 3,1%. A legismertebb idegen nyelv a német volt, ezt beszélte a középiskolai tanárok 71,2%-a, ebből 29,2% tudott még más nyelvet, nyelveket. A tanároknak csak két százaléka nem beszélt németül, de valamilyen más idegen nyelven igen.¹⁹

Az 1924/25-ben ténylegesen tanító, középiskolai tanári oklevéllel rendelkező tanárok (2110 fő) közül 5,5%-nak volt kettőnél több tárgyból képesítése. A gimnáziumokban 5,6%, a reálgimnáziumoknál 4,3%, a reáliskoláknál 6,3%, a leány-középiskoláknál 7,6% a kettőnél több tantárgy tanítására képesített tanárok aránya. A tanárok 22%-ának latin, 15,7%-nak magyar nyelv és irodalomra volt képesítése, a mennyiségtant és a természettant 9,9 illetve 9,4%-a, míg a német nyelvet és a történelmet 9,2 és 8,9%-uk taníthatta.²⁰

¹⁷ Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 16. kötet 31. tábla, 56. kötet XXIV. tábla, 72. kötet XXVI. tábla

¹⁸ Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 72. kötet XXVI. tábla, és 96. kötet XIV. tábla

¹⁹ Dr. Asztalos József: Középiskolai tanáraink és szakképesítésük in Magyar Statisztikai Szemle 1927/3 206.o.

²⁰ Dr. Asztalos József: Középiskolai tanáraink és szakképesítésük in Magyar Statisztikai Szemle 1927/3 210.o.

Ezek az adatok nyilvánvalóan a középiskolai kötelező óraszámok arányait képezik le. Közvetlenül a reálgimnáziumot létrehozó törvény életbelépése után a középiskolai tanári karok még nem készültek fel a modern nyelvek tanítására. Az egyéb modern nyelvek (angol, francia – tehát nem német) tanítására képezett tanárok száma 2% alatt volt, ami nem meglepő, hiszen eddig ezeket a nyelveket a gimnáziumban legfeljebb csak harmadik nyelvként oktatták, illetve a franciát rendes tárgyként a legkevésbé elterjedt iskola-típusban, a reáliskolában oktatták.²¹

²¹ Mészáros i.m. 103. o.

A Budapesti Református Főgimnázium tanári kara 1918-48 között

Mielőtt rátérnék a tanári kar bemutatására, érdemes egy pillantást vetni a felhasznált forrásokra. Ezek ugyanis nagy mértékben korlátozták az elemzést magát, megismerésükkel tehát érthetővé válik egyes fontos jellemzők bemutatásának hiánya. A tanárok életpályájának, társadalmi hátterének rekonstruálásához felhasználtam a gimnázium vonatkozó évkönyveit, az életrajzi lexikonokat, születési anyakönyveket, illetve a Ráday Gyűjtemény Levéltárában található forrásokat. Különösen az utóbbiak voltak nagy segítségemre, de ugyanezen források a felelősek az adatbázis, így az elemzés során kapott eredmények egyenetlenségéért is. Az iskola-történeti iratok között az A/14 –es jelzet alatt a 45-46-os számú dobozokban *három különböző típusú* iratanyag volt található, mely a Budapesti Református Főgimnázium tanáraitra vonatkozik. *Az első* egy adatlap 1952-ből, melyet az államosításkor az állami hatóságok számára kellett összeállítani; tartalmazza az apa foglalkozására, a lakásviszonyokra, az ingatlantulajdonra, a családtagokra, a társadalmi és politikai szervezetekben való tagságra, valamint az előző és a jelenlegi munkahelyre vonatkozó adatokat. A *második* levéltári forráscsoportot a 1916-20 között keletkeztek statisztikai lapok jelentették, melyek összesített anyaga az iskolai évkönyvek, értesítők számára, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére készült el. Ezeket elvileg 1948-ig minden évben ki kellett tölteni, de (valószínűleg az államosítás utáni költözés során) az 1920 utáni anyagok eltűntek. A statisztikai lapok közlik a tanár nevét, születésének helyét és évét, diplomájának keltét és a kibocsátó intézmény nevét, szakpárját, esetleges mellékfoglalkozását, előző munkahelyeit, nyelvtudását, és azt, hogy milyen tanfolyamokon vett részt. A dobozokban található *harmadik* forráscsoport

keltezés nélküli, teljes egészében kézzel írott, s lényegében az előbb említett statisztikai lapok információit tartalmazza.

A *negyedik* forrás a gimnázium törzskönyve, melyet 1889-ben kezdtek el vezetni, és ahová a rendes tanárok saját kezűleg, mindenféle tárgyi és formai korlátozás nélkül írták be az életrajzukat. A szabályozatlanság következménye, hogy sok tanár egyáltalán nem írta meg életrajzát, mások pedig szerénységükre hivatkozva alig írtak magukról valamit. 1910-től már szabályos, előrenyomtatott rubrikákkal rendelkező törzskönyvet használtak, amelyet azonban még mindig a tanárok töltöttek ki saját kezűleg. A törzskönyvi lapon szerepelnie kellett a születés pontos időpontjának és helyének, a középiskolai, egyetemi tanulmányok helyének és idejének, az előző munkahelyeknek, a rendes tanárrá való választás időpontjának, a tanításon kívüli szakmai és egyéb társadalmi tevékenységeknek. Az igazgató sok helyen bejegyezte az adott tanár nyugdíjazásának, halálának időpontját is.

Ezen források alapján szerzett információimat szakirodalmi anyagokkal egészítettem ki. Az 1918-48 között tanító rendes tanárok névsorát DRASKÓCZY István könyvére²² támaszkodva állítottam össze. A kérdéses időszakban összesen 49 rendes tanár működött a gimnáziumban, ezek közül 45-nek sikerült több-kevesebb részletességgel rekonstruálnom a pályáját. A következőkben a százalékszámításoknál a tanároknak azt a számát veszem 100%-nak, ahányról az adott jellemzőt ki tudtam deríteni. Ezt a számot mindig megadom; ha nincs megadva semmilyen érték, akkor a teljes, 49 fős tanári karhoz viszonyítottam a szóban forgó adatot.

²² Draskóczy István: A Budapesti Református Gimnázium 1909-1952, Budapest, 1993

A társadalmi háttér

A 49 személyből 29-nél (59,2 %) sikerült meghatározni az apa foglalkozását. A foglalkozásokat besoroltam a két világháború közötti magyar társadalom rétegeire alkalmazott kategóriákba,²³ illetve elhelyeztem az 1930-as népszámlálás foglalkozási csoportjaiba.²⁴

15 főt (51,7%) sorolhatunk az apa foglalkozása alapján a középrétegekből származók közé. Ezen belül legtöbben (6 fő) lelkészcsaládból származnak, négyen-négyen a köztisztviselői és a magántisztviselői rétegbe, illetve egy személy a szabad értelmiségiek csoportjába. A második legnagyobb csoport nyolc fővel a **kispolgári réteg** (27,5%). Ezen belül egy nagy alcsoport körvonalazódik: az iparosoké (4 fővel). A legkisebb csoport a **paraszti réteghez** tartozóké, ide hat fő (20,6%) került, de ezen a kategórián belül a legnagyobbak a különbségek, hiszen van kisbirtokos földműves, de földmunkás is. Egyértelmű tehát a középrétegek fölénye a kispolgári és a paraszti réteg nem csekély képviselője mellett. Érdekes eredményre jutunk, ha a foglalkozásokat az önálló - alkalmazott dimenzióban osztjuk el. A 29 ismert foglalkozású apa közül legfeljebb tizenegyet (37,9%) sorolhatunk az önállók közé, ami akkor is jóval alacsonyabb az 1930-as népszámlálás szerinti aránynál, ha tudjuk, hogy adataink nem teljesek. Ott ugyanis a középiskolai tanárok 58,8%-ának önálló volt az apja²⁵. Ha a közszolgálatot és a szabadfoglalkozásúak arányát nézzük, akkor 29 foglalkozás közül 15 tartozik ide (51,7%), ami a teljes mintára nézve is maga-

²³ A besorolásnál Gyáni Gábor kategóriáit használtam. Lásd in Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete, Osiris, Budapest, 1998

²⁴ Tudva, hogy az egyes foglalkozásoknak mind a népszámlálási foglalkozási csoportokba mind a gyáni-féle kategóriákba való besorolás nem probléma mentes. Ezzel kapcsolatban v. ö. Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és magyar társadalomstatistikában, in Statisztikai Szemle 1987/1 62-87. o. és Bódy Zsombor-Szabó Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása, in Iskola és Társadalom (szerk.: Sasfi Csaba), Zalai Gyűjtemény 41., Zalaegerszeg, 1997., 311-339. o.

²⁵ Ez és a további adatok in Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 114. kötet 84. tábla

sabb arányt sejtet az országos 27,3%-nál. Az országos adatokban a másik két nagy csoport, mely a középiskolai tanárokat adja, az **őstermelés** (20,4%); ez a Budapesti Református Gimnázium tanári karában az országos átlaghoz hasonlóan képviselt, míg a **bányászat és az ipar** (21,7%) felülreprezentált. Az őstermeléshez sorolhatunk hat főt, a bányászat-iparhoz pedig nyolcat (27,5%). Az országos statisztikában még viszonylag magas százalékkal (16,3%) szereplő **nyugdíjasok és tőkepénzesek** pedig egyáltalán nem szerepelnek az általunk ismert apai foglalkozások között. A tisztviselők (8 fő) is alulreprezentáltak az országos arányhoz (33,4%) viszonyítva. Azt mondhatjuk tehát, hogy a tanári karban a közép-retegekből jövők, ezen belül is az alkalmazotti származásúak dominálnak, az országos szinten nagy súllyal szereplő önállóak pedig ebben a mintában nem olyan erősek.

Születési hely

A születési helyet vizsgálva- négy fő kivételével- már a teljes tanári létszámmal számolhatunk, így fejtegetéseink matematikailag megbízhatóbb összehasonlításokra támaszkodhatnak. A 49 fős tanári karból 28 fő született a trianoni Magyarország területén, tizenhat az elcsatolt részeken, ebből tizennégy Erdélyben és a Partiumban, egy Kárpátalján, és egy a Délvidéken, egy fő pedig a Magyar Királyság határain kívül, Galíciában született. Láthatjuk, hogy a trianoni területen születettek aránya (62,2%) csak kicsit kevesebb az országos aránynál (64,1%)²⁶. Ugyanezt tapasztalhatjuk az elcsatolt területeken születettek esetében is, ahol az országos arány 33,3%, a vizsgált populációban pedig 31,1%-ot tesznek ki az ilyen területen születettek. Városban (rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú együtt) született a vizsgált tanárok közül 48,8% (22 fő), a

²⁶ Ez és a további adatok in Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 96. kötet 145. o.

legtöbben -öten- Budapesten, ketten-ketten Miskolcon és Nagykarolyban. Ha külön vizsgáljuk a trianoni és az elcsatolt területeken születetteket, akkor azt kapjuk, hogy az 1918 utáni Magyarországon és városban született tizenhárom fő (46,4%), az elcsatolt területeken ez az arány 64,2% (9 fő). Ha az 1886. évi XXI. törvény-cikkben önálló törvényhatóságuként meghatározott városokat nézzük, akkor a teljes tantestületben csak tíz fő, azaz 20,4%, az elcsatolt területeken két tanár, az 1918 magyarországi utáni területeken pedig nyolc tanár született ilyen városban. Úgy tűnik tehát, hogy a tanári kar többsége, ha nem is falusi, de vidéki, kisteleplületes, kisvárosi környezetből indult, és ez az arány csak az elcsatolt területet önállóan tekintve változik meg.

Középiskola, egyetemi tanulmányok, szakmai munka

A források alapján 32 tanárról tudjuk, hogy hova járt középiskolába, illetve hol érettségizett. E 32 fő 32 gimnáziumban fordult meg a tanulmányai ideje alatt, de az érettségi vizsgák már csak 22 középiskola között oszlanak meg. Hárman érettségiztek reáliskolában, a többiek mind humán gimnáziumban (ez 90,6%-os arányt jelent). Az ismert esetek közül 23-an tanultak református gimnáziumban (71,8%), s 21-en ott is tettek érettségi vizsgát (65,6%), négyen érettségiztek evangélikus gimnáziumban, négyen államiban, ketten katolikusban, két főnél pedig nem lehetett eldönteni, hogy milyen fenntartású gimnáziumban érettségizett. A legtöbben a Budapesti Református Főgimnáziumba jártak (6 fő), de csak hárman érettségiztek is itt. A trianoni Magyarország területén érettségizett 20, Erdélyben tíz, a Felvidéken két tanár. Meglehetősen egyértelmű a református iskolákban tanult tanárok fölénye, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a két katolikus iskolában érettségizett személy szülővárosának piarista gimnáziumába járt. Megállapíthatjuk, hogy nem igazán jellemző a diákoknak alma ma-

terükbe tanárként való visszatérése, hiszen a vizsgált időszak alatt csak három olyan tanárt találtunk, aki a Budapesti Református Főgimnáziumba érettségizett, később pedig ott tanított. A református oktatási intézményekhez való kötődés azonban egyértelműen ki-mutatható.

A egyetemi, főiskolai diploma megszerzésének helyét 43 személynél tudtam meghatározni (87,7%). Az egyetemi, főiskolai tanulmányok helyét tekintve egyértelműen Budapest, ezen belül is (érthető módon) a Budapesti Tudományegyetem vezet. Az ismert esetekből 31-en tanultak Budapesten (72%), közülük a testnevelő tanárt kivéve mindenki tanult a budapesti Tudományegyetemen (69,7%). A vidéki egyetemek közül Kolozsvár ad 6 tanárt, Debrecen és Szeged kettőt-kettőt; Bukarestben végzett egy személy, a Sárospataki Főiskolán még egy. Két testnevelő tanár csak tanfolyamot végzett. A debreceni és szegedi egyetemek csekély képviselete valószínűleg azzal magyarázható, hogy első diplomásaik későn, az 1920-as évek közepén végeztek.

Adataink szerint hárman voltak a korszak elit tanárképzőjének, az Eötvös Collegiumnak a hallgatói, ami a Collegium szerény létszámát tekintve figyelemreméltó tény, de mivel tagjai között a református vallásúak mindig felül voltak reprezentálva, nem is oly meglepő.²⁷ Doktorátust tizenheten szereztek (34,6%), sokszor rögtön az egyetemi tanulmányok végén. Az életrajzokban megfigyelhető, hogy a doktorátus megszerzése nem minden esetben jelentett automatikusan elköteleződést a tudományos munka iránt. Sokszor a doktorátust egy „egyszerű” tanári pálya követte. A tudományos, szakmai munka mértékét azonban jól mutatja a könyvek, publikációk, tanulmányutak száma, illetve a tanügyi (szakmai, érdekképviseleti) szervezetekben való részvétel. A tanári karban nyolc személynek (16,3%) jelent meg könyve, minden negyedik publikált több-kevesebb rendszerességgel szakmai folyóiratokban,

²⁷ Szabadon szolgál a szellem, Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből, szerk.: Kósa László, Budapest, 1995, 62. o.

napi- és ifjúsági lapokban. Egy tanárból lett a szegedi egyetemen egyetemi tanár, egy másik pedig magántanári képesítést szerzett a Budapesti Református Theológiai Akadémián. Tanügyi szervezetekben öt személy vett részt valamilyen módon, heten voltak tanulmányi úton (14,2%)²⁸ összesen 8 országban. A legtöbben (négyen) Németországban jártak, ezt követi három személlyel Nagy-Britannia, majd két személlyel Franciaország. Svájcban, Lengyelországban, Hollandiában, Dániában, és Olaszországban egy-egy fő fordult meg. Elég világosan látható a protestáns országok túlsúlya a tanulmányi úti célok között, hiszen a katolikus Lengyelországon, Olaszországon és Franciaországon kívül, ahová összesen hárman vették útjukat, mindegyik meglátogatott ország klasszikusan protestáns országnak számít, a hosszabb ösztöndíjak pedig csak ilyen országokba szóltak. A nyelvtudást²⁹ vizsgálva (31 főről van adatunk) ebben a tanári karban is érvényesül a tanárok egészére jellemző német nyelvi dominancia, hasonlóan magas aránnyal. A 49 fős tanári karban szinte minden idegen nyelven tudó tanár beszél németül (24 fő, 77,4%), második helyen, valószínűleg a protestáns angolszász országok miatt, hét fővel az angol áll (22,5%), öt követi a francia négy tanárral (12,9%), majd a román két fővel, az olasz, orosz és a holland egy-egy fővel.

Ha áttekintjük a tanári kar szakmai ismereteit, kifejezetten impozáns kép tárul elénk, hiszen minden harmadik tanár rendelkezik doktorátussal, majdnem minden ötödiknek jelent meg könyve, minden negyedik publikál, s legalább minden második beszél valamilyen idegen nyelven. Amennyiben ehhez hozzávesszük, hogy minden negyedik tanár viselt valamilyen társadalmi tisztséget, lassan érthetővé válik, miért lett elit iskola a Budapesti Református Gimnáziumból. A magas szakmai színvonalhoz és egy együttmű-

²⁸ Tanulmányi útnak vettem az egy hónapnál hosszabb külföldi, tanulmányi célú utakat.

²⁹ A nyelvtudásnál, mivel a tudás mértéke ellenőrizhetetlen, teljes mértékben elfogadtam a források állításait; illetve aki hosszabb külföldi tanulmányokon vett részt, annál feltételeztem az adott ország nyelvének ismeretét akkor is, ha azt a források kifejezetten nem említették.

ködésre kiválóan képes tanári kar kialakulásához hozzájárult az is, hogy a gimnáziumban az egy főre jutó átlagos tanítási idő tizennégy év. Ennek a számnak a nagyságát még jobban kiemeli az, hogy a tanárok 64,4%-ának³⁰ (29 fő) nem ez volt az első munkahelye, sőt 40%-uknak kettő vagy annál több munkahelye volt a Budapesti Református Főgimnáziumba érkezésük előtt, és csak tizenöt fő kezdett rögtön a tárgyalts iskolában. Fontos megjegyeznünk, hogy a tanári kar 77,5%-a (38 fő) a gimnáziumból ment nyugdíjba, ami az előző munkahelyek magas arányát nézve azt jelentheti, hogy a tanárok többsége szakmai karrierje csúcsának ezt a munkahelyét tartotta, de legalábbis jól érezte magát az iskolában. Az iskolához való hűséget még jobban mutatja, hogy további négy fő magasabb pozícióért (képviselőség, egyetemi tanárság, középiskolai igazgatói, országos egyesület vezetői posztja) hagyta el a gimnáziumot, a maradék hét személyről nem dönthető el, miért és milyen körülmények között távoztak a tantestületből. Tehát csak legfeljebb hét tanár hagyta el a gimnáziumot más középiskoláért.

Két jellemző: a tanárok magas szakmai színvonala és a huzamosabb ideig együtt dolgozó tanári kar tűnik lényegesnek, mikor arra keressük a választ, miért kerültek be olyan sokan a tudáselitbe éppen ebből a gimnáziumból. Életutakat végigkövetve kitűnik, hogy a tanárok többsége elkötelezett református volt, már a középiskolát is ilyen intézményben végezte, munkahelyeiknek jó része is ilyen felekezeti iskola volt. Mikor a Budapesti Református Gimnáziumba kerültek (általában több éves működés után), már kiforrott tanárok voltak, letisztult elvekkkel, tapasztalatokkal. A doktrínák és a publikációk viszonylag magas száma mutatja, hogy a tanárok igyekeztek az oktatást és a nevelést összeegyeztetni a tudományos munkával, a kor tudományosságával való együtt haladással. Ez a szándék még inkább megmutatkozik, ha elolvassuk az iskolai évkönyvekbe írt cikkeiket, tanári székfoglalóikat. Ha figyel-

³⁰ Azt a 45 tanárt számítva 100%-nak, akiről volt adatom

mesen olvasunk, a statisztikai adatok mögött felfedezhetjük azt a tanári ethoszt, igényességet, mely az iskola sikerességének egyik jelentős oka volt.

A Budapesti Piarista Főgimnázium tanári kara 1918-48 között

A Budapesti Piarista Főgimnáziumban 1918-48 között 115 rendes tanár tanított. Ennyi ember életútjának részletes feldolgozása nyilvánvalóan igen bő dolgozati kereteket kívánna, ezért kénytelen voltam a két világháború közötti teljes tanári karból mintát venni. A rendelkezésemre álló mintavételi eljárások közül a véletlen kezdőpontú szisztematikus mintavételt választottam. A tanárok nevét, hogy a mintavétel során az esetleges periodicitásból eredő torzításokat elkerüljem, alfabetikus sorrendbe raktam, és egy véletlenszám-táblázat³¹ segítségével kijelöltem a minta kezdőpontját, a nyolcadik elemet. A nyolcadik elemtől kezdve minden harmadik elemet bevettem a mintába. Ennek ellenére, mivel a populáció elemszáma (115) csak az öt és huszonhárom prímeikkel osztható, a mintavételi intervallum 3,02 lett, a kiválasztási arány pedig 0,33. Így a mintába 38 tanár került be, ebből kettő volt világi.

Az életutak felderítésénél felhasználtam a Magyarországi Piarista Rendtartomány történeti névtárát, mely minden ehhez a rendtartományhoz tartozó személy szerzetesi életének főbb pontjait tartalmazza (születés, belépés a rendbe, fogadalmak, pappá szentelés, működési helyek és rendi beosztások, halál) addig az időpontig, ameddig a rendtartomány tagja volt. Ezenkívül felhasználtam az iskolai évkönyveket, a novíciusi anyakönyveket, a külön-

³¹ in Babbie, Earl: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata, Balassi Kiadó, Budapest, 1995., D függelék, 584.o.

böző életrajzi lexikonokat és az ELTE Szociológiai Intézetében folyó tudáselit-kutatás adatbázisát. Legfontosabb forrásaim azonban a rend arra felkért tagjai által írott kegyeletes életrajzok (suffragiumok) voltak.

Érdemes ezt a kevésbé ismert forrás csoportot egy kissé jobban szemügyre venni. Latinul a halottakért való közbenjárást, imádságot nevezik suffragiumnak, és mivel ez a Római Katolikus Egyházban már a kezdetektől jámbor cselekedetnek számított, a piarista szerzetesek is imádkoztak meghalt rendtársaikért. Ezért volt szükség az elhunytak névsorára, és rendelte el a rend generálisa 1621 után, hogy minden előljáró küldje el neki az alá tartozó rendtárs nevét és halálának időpontját a többi rendháznak való továbbítás céljából.³² Magyarországon 1697-től kezdték el vezetni az elhunytak listáját. A listák kezdetben csak az elhunytak nevét, halálának helyét és időpontját tartalmazzák, de a XVII. század végére gyakran rövid életrajzokkal, méltatásokkal is kibővültek³³. Ettől kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan írták a suffragiumokat, eleinte latinul, 1867 után pedig magyar nyelven. 1883-tól már nem kézzel másolják őket, hanem nyomtatásban, illetve házi sokszorosítással terjednek. Az eredeti funkció is teljesen eltűnik, már részletes önéletrajzot írnak. 1973-ig folyamatosan írják a kegyes életrajzokat, utána 1983-ig egy hosszabb szünet következik, 1983-88 között újra van felelősük, ám azóta sajnos csak esetlegesen készül el egy-egy életrajz.³⁴

Már a keletkezés történetéből is sejthető, de olvasásuk közben még inkább kitűnik, hogy ezeknek az életrajzok nem történész számára készültek, és nem is történészek írták őket. Mindig esetle-

³² *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666-1997*, Curia Provincialis Hungariae Scholarum Piarum, Budapestini, Anno 1998, 15. p.

³³ *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666-1997*, Curia Provincialis Hungariae Scholarum Piarum, Budapestini, Anno 1998, 16. p.

³⁴ *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666-1997*, Curia Provincialis Hungariae Scholarum Piarum, Budapestini, Anno 1998, 17-18. p.

ges, az írótól függ, mennyit mond el az adott rendtag családi háttéréről, gyermekkoráról, mennyire részletesen taglalja a rendben eltöltött éveit. Ezért a suffragiumokból szerzett adataink meglehetősen egyenetlenek, van, akiről szinte mindent megtudunk, van, ahol az életrajz alig bővebb a történeti névtárnál. A másik szempont, amire figyelni kell az adatok felhasználásánál, hogy az élettörténeteket rendtársak írták, sokszor barátok, de mindenképpen olyanok, akik egy közösségbe tartoztak az elhunytal. Ebből következően az eredményeket kiemelték, a hibákat pedig, ha nem is rejtették el, de tompították. Mindazonáltal a kegyeletes életrajzok nagyon érdekes és jól használható források, más adatokkal ütköztetve kiválóan rekonstruálhatók belőlük piarista tanári életek. Sajnálatos, hogy eddig nem figyelt föl senki a bennük rejlő információk értékére.

Felkészítés a rendi életre. Piarista tanárképzés

A piarista tanárok életében szerzetesi mivoltukból fakadóan nagyon sok közös elem van. Különösen igaz ez pályájuk első szakaszára, a noviciátusra, valamint az azt követő évekre. A váci noviciátus, mely 1948-ig a Tanácsköztársaság idejét kivéve folyamatosan működött, 1852-ben alakult. Alapításával vette kezdetét a rend számára az 1849 utáni újjáépítés. 1861-ig tartott, amíg teljesen visszaállt az 1848 előtti gyakorlat: egy év noviciátus után a rendi növendékek az első két évet a nyitrai, a harmadikat pedig a pozsonyszentgyörgyi intézetben végzik. Mivel a pozsonyszentgyörgyi intézetet 1871-ben bezárták, a teljes teológiai képzés ettől kezdve Nyitrán történt.³⁵ Az 1858. évi káptalan döntése, miszerint ezentúl a gimnázium negyedik osztályát elvégzett tanulókat is felveszik a rendbe, egy új intézményt iktatott be a növendéknevelés folyamatába: a stúdiumot. A stúdium, mely 1859-

³⁵ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek: *A Magyar Piarista Rendtartomány története*, Magyar Kegyetanítórend, Budapest, 1943, 217. o.

ben a kecskeméti rendházban nyílt meg, arra szolgált, hogy a rendbe bekerült jelöltek külön felügyelet alatt, a szerzetesi élet bizonyos szabályait betartva végezzék középiskolai tanulmányaikat. A kecskeméti stúdium csak 1877-től vált kizárólagossá, ekkor kötelezően ide küldtek minden más piarista gimnáziumban tanuló kispapot.³⁶ A teológiai képzés és a rendi nevelés 1877-re lényegében konszolidálódott, sőt, egy új intézménnyel is gazdagodott

A tanárképzés kérdése már nem oldódott meg ilyen könnyen. 1848-ig az állam semmilyen módon nem kérte számon a szerzetes tanárok pedagógiai tudását, teljes autonómiát adott a rendnek a tanárképzés megoldásában. Az Entwurf megjelenésével és magyarországi hatályba lépésével ez a kényelmes helyzet egycsapásra megváltozott. A rendtagoknak is vizsgát kellett tenniük, később pedig rájuk is vonatkozott az egyetemi órák hallgatását előíró rendelet. Ezeknek a követelményeknek a rend az éppen fennálló szerzetesi tanárhiány³⁷ és fent leírt képzési struktúra miatt nem tudott megfelelni. A rend vezetői ugyan kértek és kaptak is felmentést a kötelezettség alól szerzeteseik számára, de egyre egyértelműbbé vált, hogy nem kerülhető el a piarista szerzetesek képzésének komoly átalakítása. Ennek első jele az 1876. évi nagykáptalan határozata, miszerint a piarista növendékek a nyitrai teológia elvégzése után egyetemre kerüljenek, és csak ezután tegyék le a tanári vizsgát³⁸. Emiatt azonban újabb problémák merültek fel, hiszen a két iskola egymás utáni elvégzésével vagy túl hosszúra nyúlt a képzési idő, vagy a rövidebb tanulmányi idő miatt (mivel az egyetemi követelmények egyformák voltak az egyháziak és a világiak számára) túl nagy megterhelés hárult a növendékekre.

A bajra megoldásként a tanulmányok párhuzamos végzése kínálkozott. Ezt lehetővé teendő nyílt meg 1894-ben a kolozsvári

³⁶ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek i. m. 218. o.

³⁷ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek i. m. 219. o.

³⁸ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek i. m. 221. o.

Kalazantinum, a piarista rend első hittudományi és tanárképző intézete, 1895-ben pedig hasonló intézmény nyílt Budapesten is.³⁹

A Kalazantinumok célja nem egyszerűen a párhuzamos tanulmányok lehetővé tétele, hanem hogy olyan tanárt faragjon a jelöltekből, „aki nemcsak azszal van tisztában, amit elő akar adni, hanem azon eszközökkel és módokkal is, miképpen kell valamit úgy előadni, hogy azt az ifjak teljesen elsajátítsák, s amit elsajátítottak, az ne holt ismeretanyag, hanem szellemi erejükre ébresztő, önállóságukra rendszeresen fejlesztő, egyéni lelkületökre s gondolatvilágukra termékenyítő és képző hatású legyen.”⁴⁰ Tehát a Kalazantinumoknak a rendi hittudományi intézet mellett volt egy rendi tanárképző része is. A munkarend megszervezésében igyekeztek a növendékek számára a kettős követelménynek való megfelelést minél jobban megkönnyíteni, például a teológiai jellegű órákat kora reggel és délután tartották, hogy azok ne ütközzenek az egyetemi előadásokkal.⁴¹ A gyakorlati képzés keretében hospitálással kellett megismerniük szaktárgyaik előadási módját, a nevelés és oktatás főbb segédeszközeit és technikáit, a gimnázium szervezeti.⁴²

A Kalazantinumok felállításával egy időben bővítették ki a váci noviciátust. A megnövekedett számú gimnazista korú jelöltek számára 1895-ben a Liptó megyei Rózsahegyen is megnyitottak egy stúdiumot.⁴³ A két Kalazantinum és a két stúdium léte azonban gondokkal járt. A kettős intézményi hálózat kettős hagyomány kialakulásához vezetett, ami a rend egysége és szerzetesi élet szempontjából nem volt kívánatos. Ezért, amint erre lehetőség nyílt, a

³⁹ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek i. m. 223. o.

⁴⁰ A Kegyes Tanítórend tanárképzési vonatkozású dokumentumaiból: Tájékoztató a gyakorlati tanárképzés szervezése ügyében in: Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen, szerk.: Kékes-Szabó Mihály és Pukánszky Béla, Országos Közoktatási Intézet, 1998, 139. o.

⁴¹ i. m. A Calasantinum vázlatos tervezete, 156. o.

⁴² i. m. Kiegészítő rész a Calasantinum tervezetéhez: a Kegyesrendi gyakorlati tanárképző tervezete a III. éves rendi tanárjelöltek részére, 165. o.

⁴³ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek i. m. 224. o.

két-két intézetet összevonták, 1916 őszén Budapesten megnyílt az egységes Kalazantinum, 1917 őszén pedig Kecskeméten az egységes stúdium.⁴⁴ Ezzel lényegében megteremtődött a piarista tanár- és növendékképzés két világháború közötti rendszere, mely máig ugyanezen keretek között működik.

Születési hely, származás

A születési helyeket két világi kivétellel a teljes tanári kart illetően sikerült meghatároznom. 36 főből 24 született a trianoni Magyarország területén (66,6%), ami kissé magasabb az országos aránynál (64,1%)⁴⁵, de ahhoz hasonló tendenciát mutat. Az elcsatolt részeken született tizenkét tanár (33,3%, megegyezik az országos aránnyal), ebből heten a Csehszlovákiához csatolt területeken, négyen Erdélyben, egy az Ausztriához csatolt területeken. Fontos észrevétel, hogy míg a református tanároknál Erdély dominál, itt a Felvidék adja a legtöbb embert az elcsatolt területek közül. Rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú városban született tizenhat fő (44,4%). Legtöbben (hat tanár) Budapesten, ketten-ketten Vácott és Léván. Amennyiben külön vizsgáljuk az 1918 utáni és az elcsatolt területeket, akkor azt kapjuk, hogy a trianoni területeken városban született 11 személy (45,8%), illetve az elcsatolt területeken 5 fő (41,6%). Ha csak a törvényhatósági jogú városokat vesszük szemügyre, akkor csupán 22,2%-uk (8 személy) született itt, ebből hat a mai Magyarországon, kettő pedig az elcsatolt területeken. Tehát, hasonlóan a református tanári karhoz, itt is inkább a vidéki, kisvárosi háttér a jellemző.

Az apa foglalkozását 35 esetben sikerült felderítenem (ez a teljes tanári kar 92,1%-a). A megfelelő társadalmi kategóriákba

⁴⁴ Balanyi-Bíró-Bíró-Tomek i. m. 225. o.

⁴⁵ Ez és a további adatok: in 1930-as népszámlálás Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 96. kötet 145. o.

elhelyezve a foglalkozásokról a következőket mondhatjuk: legnagyobb arányban a *kispolgári réteg* képviselheti magát (54,28%, 19 fő), ezen belül is az iparosok vannak túlsúlyban tíz személlyel, a másik kilenc személy altiszt. *Paraszti rétegből* hat fő (17,14%) származik. A *középrétegek*hez tartozik kilenc fő (25,71%), többségük (6 fő) köztisztviselők közé tartozik. Az önállókhöz sorolható 17 apa (48,57%), ami alacsonyabb az országos 58,8%-os aránynál⁴⁶. Közzolgálati és szabadpályás foglalkozásokhoz tartozik tizenhat apa. Ez jóval magasabb az országos 27,3%-os aránynál. Az ismert adatok alapján annyit mondhatunk, hogy komoly kispolgári és enyhe alkalmazotti többség figyelhető meg a tanári karban, csak kissé ellentmondóan az országos adatokhoz képest. Az így feltárt jellemzők viszont erősen különböznek a Budapesti Református Főgimnázium tanári karánál tapasztaltaktól, ott a középrétegbeliek voltak többségben.

Középiskola, tanári pályafutás, szakmai munka

A fejezet elején már ismertetett piarista novíciusi és stúdiumi rendszer miatt nem érdemes azt vizsgálni, hogy a tanárok hol melyik iskolában érettségiztek, hiszen egy fő kivételével éppen a képzési rendszerből adódóan mind piarista gimnáziumban érettségiztek. Érdemesebb azt kutatni, milyen gimnáziumba jártak tanáraik a rendbe való belépés előtt, így fényt deríthetünk arra, honnan, mely középiskolákból toborzódott a tanári testület. Összesen 26 személyről (68,4%) sikerült kideríteni, hogy milyen középiskolából kérte a felvételét a rendbe. A 26 tanárból összesen csak négyen (15,3%) nem jártak piarista iskolába, ebből kettő jött állami iskolából, egy a budapesti II. kerületi királyi katolikus, egy pedig a pápai bencés gimnáziumból. A tanároknak tehát 92,3%-a járt katolikus

⁴⁶ 1930-as népszámlálás Magyar Statisztikai Közlemények új sor. 114. kötet 172-173. o.

intézménybe a felvétel előtt. A piarista középiskolák közül (ahova a tanárok 84,6% járt) a budapesti, a váci és a szegedi gimnázium emelkedik ki négy-négy fővel. Hasonlóan a református tanári karhoz, a tanári utánpótlást itt is a saját iskolák biztosítják, csak az arány még nagyobb.

Mint a szerzetes tanároknál általában, a piarista tanároknál is jellemző, hogy a rendi vezetés tudatosan helyezi egyik iskolából a másikba őket a rend szükségletei szerint. A Budapesti Piarista Főgimnázium tanári karát vizsgálva a következő adatokat kapjuk. 29 főt (80,5%)⁴⁷ helyeztek át négyszer vagy annál többször, háromszor 5 személyt, kétszer 1 és egyszer 3 személyt. (Ha nem államosították volna az egyházi iskolákat, az áthelyezések száma még magasabb lenne, mivel sok fiatal rendtagot 1948 után nem volt hova helyezni.) Mindezt figyelembe véve a tantestületben átlagosan eltöltött 9,38 év már nem is tűnik olyan kevésnek, bár messze alatta van a református tanári kar 14 éves átlagának. A rend áthelyezési politikájának egyénre szabottságát mutatja, hogy az az 5 tanár, akit csak háromszor helyeztek át pályafutása során, kiemelkedő tudományos munkát végzett vagy a szakmai-társadalmi szervezetekben vitt nagy szerepet.

A teljes tantestületben (a világiakat is számítva) tizenhat fő (42,1%) rendelkezett doktorátussal. A doktorátus itt sem jelentett feltétlen elköteleződést a tudományos kutatás iránt. Egyetemi, főiskolai tanári pályára négy szerzetes lépett a tanári karból. A publikációról (annak létéről vagy nem létéről) 29 szerzetes tanár esetében tudtam információt szerezni. Közülük 20 (68,9%) tanár írt cikket, tanulmányokat szakmai folyóiratok, ifjúsági és napilapok hátsólapjaiba, esetenként ezek szerkesztői is ők. Öt tanár (17,2%) publikált idegen nyelven is, tíz tanárnak (34,4%) jelent meg legalább egy könyve, néhánynak több is. A szorosán vett szakmai műveken kívül írtak színdarabokat, ifjúsági regényt, és megvalósult (!) film-

⁴⁷ Itt az összes szerzetes tanárnál, vagyis 36 főnél sikerült kiderítenem az adatot.

forgatókönyvet is. Tanulmányi úton négyen voltak, de ezalatt összesen tizenkét országban jártak. Forrásaim nyolc személy nyelvtudását említették, ebből négyen beszéltek németül, ketten olaszul. Spanyolul és szlovákul pedig egy-egy személy beszélt. Szakmai szervezeteknek - a 29 tanárból, akiknél erre utalást találtam - 20-an voltak tagjai (68,9%), köztük Sík Sándor, aki a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, és Körösi Albin, akit több spanyol földrajztudományi szervezet választott meg tagjává. Egyházi és egyéb szervezeteknek összesen 14-en voltak tagjai. A tanárok közül kilenc viselt valamilyen cserkészvezetői tisztséget (31%), öten vettek részt a levante mozgalomban, és hárman voltak az Americana mozgalom dominusai.

Ha végigtekintünk szakmai ismereteiken, láthatjuk, hogy majdnem minden második tanár rendelkezett doktorátussal, szinte mindegyik publikált, többen idegen nyelven is, minden harmadiknak megjelent legalább egy könyve, majdnem mindenki tagja volt valamilyen szakmai szervezetnek, és tekintélyes részük vállalt szerepet a cserkészmozgalomban. Vitathatatlanul tekintélyt parancsoló szakmai paraméterek, komolyabbak, mint a református gimnázium tanári karában. Ezenkívül a tantestületet elemezve úgy tűnik, hogy a rendi vezetés is kiemelten kezelte budapesti gimnáziumát, ugyanis kiemelkedően magas szakmai munkát végző tagjait az átlagosnál jóval hosszabb ideig tartotta Budapesten, kezdő tanárokat pedig a legtrikább esetben helyeztek ide: a tanári kar szinte kizárólag tapasztalt, gyakorlott tanárokból állott.

A piaristák tanárképzési rendszere, a szerzetesi életmód, a tanári hivatás és a diákok iránti elkötelezettség (mely fogadalmukban is megjelenik) hozta magával a piarista középiskolák általánosan magas színvonalát. Ezek közül az iskolák közül is kiemelkedik a Budapesti Piarista Főgimnázium, ami elsősorban a rendnek a tárgyalt iskolát előnyben részesítő tanári politikájának köszönhető. Nem véletlenül vált a budapesti gimnázium máig hatóan a piarista oktatás jelképévé.

Összehasonlítva a két tanári kart, kitűnik, hogy a legtöbb tanárnál a kutatás, a tudományos munka és az oktatás szerves egészet képez. Igaz ez még akkor is, ha a piarista tanárok szakmai teljesítményei egyértelműen tekintélyesebbek, mint a református gimnáziumban tanítóké. Ez utóbbi jelenség valószínűleg főként a szerzetesi életformával függ össze, mely több időt hagyott mind a tudományos munkára, mind a közéleti szerepvállalásra, mint az a családos tanárok esetében lehetséges volt. Egyik iskola tanárai sem korlátozták a diákjaikkal való foglalkozást a tanórák időtartamára, és tanítás közben igyekeztek nemcsak a tananyagot, hanem az általuk fontosnak tartott erkölcsi normákat átadni, azokat a diákokban meggyökereztetni. Hittek mondanivalójuk érvényességében, és meg voltak győződve arról is, hogy azt meg kell ismertetniük a tanítványaikkal.

Ha a két testület tagjainak származását vetjük össze, rögtön kiviláglik, hogy míg a Budapesti Református Főgimnázium tanárainak a tanári munka sokszor csak társadalmi státuszuk megtartása, addig piarista tanárnak lenni szinte mindig felemelkedést jelent az előző generációhoz képest. Úgy tűnik, a klasszikus egyházi, szerzetesi mobilitási út még a két világháború között is működik, és főleg a kispolgári rétegek számára nyújt lehetőséget a kiemelkedésre.

The essay of MÁRKUS KELLER is connected to the research currently under way in the Sociological Institute of ELTE, about elites. The essay is an analysis of the staff of a Catholic and a Calvinist elite high school, between the two world wars. It gives us the social background, the career, the social role of the teachers. It also shows us the wider picture of the teachers' social status in the given period, in the light of statistics. The second part of the essay the researcher attempts to give an answer to the question: Why these high schools were called elite? The essay puts an emphasis on the role of religious schools in the society of that time.

Die Studie von MÁRKUS KELLER: *Zwei elitäre Mittelschulen in der Horthy-Zeit* schließt sich an die Forschungsarbeiten der historischen Elite des Institutes für Soziologie an der Universität ELTE in Budapest. Der Aufsatz analysiert die Lehrkörper von einem reformierten und einem katholischen (Piaristen-) Elitengymnasium in der Zeitperiode zwischen den beiden Weltkriegen. Er skizziert den gesellschaftlichen Hintergrund der Lehrkörper, die Laufbahnen und die Übernahme von gesellschaftlichen Rollen der Lehrer. Das alles steht vor einer Tabelle über die statistischen Charakteristiken der ganzen Lehrerwelt zwischen den beiden Weltkriegen. Die Lehrkörper untersuchend wird klar, dass während für die meisten Lehrer des Piaristengymnasiums in Budapest der Lehrstelle in einem Gymnasium eine Mobilität nach oben bedeutete, da die meisten von ihnen aus einer kleinbürgerlichen Familie der unteren Mittelklasse stammten, gehörten die Eltern der meisten Lehrer in dem Reformierten Gymnasium zu der Mittelklasse, und für sie bedeutete der Beruf des Lehrers seltener einen Aufstieg. In dem zweiten Teil des Aufsatzes versucht der Verfasser, Antworten auf Frage der Gründe der Qualifizierung der beiden Mittelschulen als 'elitär' zu finden.

Posta István

A megértés és az elbeszélhetőség együttes problémája Mészöly Miklós első regényeiben

Bevezetés

A mai magyar prózának az elbeszélés módját középpontba állító kérdésfeltevései minden bizonnyal Mészöly Miklós első regényeiben találják meg egyik legfontosabb előzményüket, illetve kezdetüket. A *Magasiskolától a Filmig* és tovább vezető út állomásai a beszédmód lehetőségeinek egy-egy újabb megközelítését jelentik.

A beszédmódra vonatkozó kérdés Mészöly regényeiben tágabb, a szövegekben is tükrözött világképbe illeszkedik. Megközelítem szerint nemcsak a *Filmmel* kezdődő szövegek, hanem három regény, a *Magasiskola*, *Az atléta halála* és a *Saulus* világában is a megismerhetőség és a megértés problémája áll a középpontban, és a személyiségalakulás és az önazonosság kérdésének mélyén is ezt találjuk. Az elbeszélés lehetőségének keresése ehhez kapcsolódik, amennyiben a szövegek mindvégig a kifejezhetőség és az elmondhatóság lehetőségét kutatják, egyszerre a történet és az elbeszélés mikéntjének metaszintjén is.

Az ötvenes évek irracionális elemeket felhasználó, a hétköznapi, érzéki tapasztalatokat transzcendens jelentésekkel vegyítő novellái is előlegzik már e regények bizonyosságkeresését és megismerés-problémáját. Az ötvenes-hatvanas évek realista kánonja a megértést a köznapi élmények egysíkú értelmezésén túl kereső, a biztos tudás helyébe a bizonytalanság tudatát állító novellákat és regényeket nem tudta integrálni. A hagyományos epikai világmagyarázat megismerő-képességét, az irodalmi beszéd valóság-

tükrözését ez a fajta beszéd mód kétségbe vonja. A korban az irodalomtól elvárt állásfoglalás, ítélezés helyett Mészöly regényei „csak” a látás és az átélés élményeit közvetítik;¹ ezzel az befogadás automatikussága, magától értetődősége helyett az értelmezés feladat-jellegét, a szöveg hatás létrejöttében betöltött aktív szerepét hangsúlyozzák.

Az említett három regény alapvető többértelmősége ellenére valamit mindig megőriz a történet hagyományos egyenes vonalúságából: bár a későbbi két műre egyre inkább a töredezettség és az utalásos szerkesztésmód jellemző, a szövegekből mindig feltárul egy egységes „történet”, a főhős megváltozásának valamilyen határozott irányba tartó folyamata. Mészölynek a Saulus utáni művei ezt a linearitást bontják meg, kifejezetten magára az elbeszélés aktusára irányítva a figyelmet. A *Pontos történetek, útközben* ezt épp a narratív funkciók redukálásával, a tapasztalati közlés alakítatlanságával éri el, a *Film* pedig – amely ugyan a megismerés és az elbeszélés problémáját az említettekhez hasonlóan, együttes kérdésként állítja a középpontba, ennyiben azokkal tartozik egy csoportba – a lehetőségek határáig jut ebben a kérdésben. Ez a mű a „pontosság poétikáját”² oly módon értelmezi át, hogy a látvány képeit a rá vonatkozó reflexióval együtt mutatja be: a beszélő maga is a tárgyilagos beszámoló részévé válik, egyszerre kíván a történeten „kívül” és „belül”, végsőkéig objektív és szubjektív is lenni.

A Mészöly-művek sorának korszakolására több szempont adódhat, a *Film* című regény azonban mindenképpen kiemelt szerepet tölt be a fordulópontok meghatározásánál. Számomra e regényig tart az a sor, amelyben a szövegek többé-kevésbé hagyományos módon alakított történetét a beszédmóddal való összefonódottságában lehet elemezni, hisz itt már ez a történet felbomlik a folyamatos reflexiókban. A *Film* után az addigi reflexív sűrítettség

¹ V.ö. Béli Miklós: *Az epika megtisztítása és felvezetése*. in: B. M.: *Válaszok*. 1983. 311-323.
² Szirák Péter: *Folytonosság és változás. A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 20.

„áradó, az esetlegességeket szabadjára engedő hömpölygés”-be való átváltását is értékelhetjük korszakváltásként,³ vagy számolhatunk inkább az epikai funkciók folyamatos, korszakváltások nélküli újrendeződésével is.⁴

A regények világképe

Mészöly Miklós életművének egészét tekintve, de olvasatom szerint közelebről az itt vizsgált három regényre koncentrálni is találoan fejezi ki a szövegek középpontjában álló kérdés lényegét Balassa Péter egyik Mészöly-elemzésének címe: *Mennyi, ami tudható?*⁵ Ezekben a szövegekben és a szövegek képi és gondolati világához kapcsolódó esszékben nem annyira a tudás tartalmának, mint inkább e tudás, megismerés, megértés esélyének, lehetőségének, határainak problémájával találkozunk. A regényekben megmutatkozó világkép koherens feltáráshoz a Mészöly-esszék gondolati anyaga, szoros kapcsolódásuk miatt, jól alkalmazható.

E világkép szerint a világnak és világban-létének megismerésére törekvő ember e megismerés lehetetlenségének abszurditásával találkozik, és egyetlen lehetősége ennek az adottságnak a következetes felvállalása. Ez a következetesség a szembenállás és az önmegfogalmazás kényszerének felismerésében és elfogadásában áll, az ember léthelyzetének pontos feltérképezésében és a megértés lehetőségeinek, módjának és maximumának felkutatásában. Ezen az úton járnak Mészöly hősei, a solymásztelepre érkező vendég, az ismeretlen pályákat kereső atléta és a Törvény rendjéből kihullott Saulus is.

„Nem a honnan-hová-miért az igazán abszurd, hanem a *van*. Nem a vaksötét az igazán megrendítő, hanem a fény ellenállá-

³ V.ö. Balassa Péter: *Mennyi, ami tudható?*. in: *Jelenkor*, 1991. 1. 42-44.

⁴ Szirák Péter: i.m. 22.

⁵ *Jelenkor*, 1991. 1. 42-44.

sa, elemezhetetlensége.” Ezt Camus-ról írja a szerző egyik esszéjében⁶, akitől a *Saulushoz* mottót is választ. Az ember Mészölynél is, Camus-höz hasonlóan, a világ szembenállásával, megközelíthetlenségével, pusztá létével találkozik, ez a „tény” azonban az ő hősei számára kihívást, felszólítást jelent. A lét végső kiismerhetetlensége, homálya, a tárgyak, dolgok idegensége uralkodik az ember lakta világban. Ez az „ontológiai megrendülés”⁷ a bizonyosság lehetőségével való számvetésre kényszerít, az embernek nemcsak a világra, hanem önmagára vonatkozó tudásával kapcsolatban is.

A világ makacs megközelíthetlensége az embert a korábbi, naiv, a megértés evidens esélyével számoló gondolkodásmódjának feladására készíti. Biztos tudás nem szereshető a dolgok kimerítő megismerése által, azok összetettségükben, ellentmondásosságukban, távoliségükben ellenállnak a hozzájuk közeledő embernek. A kutakodó tudás önhittségében csak ismereteket halmoz, valódi megértés nélkül. Az ember számára mindebből következő erkölcsi parancs csak ennek az ellentmondásos, kiismerhetetlen létnek a tudatos felvállalása lehet. Az egyetlen alternatíva a homály közegének pontos rögzítése, a „tettenérés”, a dolgok „megnevezése”; az ember reménye az „értelemmel átvilágított céltalanság”. Az ember számára kiszabott lét a homály világos érzékelésének ambivalens lehetőségét nyújtja. Az egyedül biztos: illúziók helyett a „magunkhoz szelídített abszurdban”⁸ bízni.

A naiv tudás feladása így nem a megértés kényszerének megszűntét, hanem éppen az ellenkezőjét jelenti. Mészöly hősei olyan köztes pozícióba kerülnek, ahol a jelenbeli „feltárást”, a körülvevő realitás következetes felmérését mindig a megértés valamikori, jövőbeli beteljesedésének vágya hajtja. Bizonyosság és bizonytalanság, hit és hitetlenség közötti helyzet ez: a lét abszurditá-

⁶ Mészöly Miklós: *A világosság romantikája*. in: M. M.: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 111-122. 114.

⁷ u.o. 116.

⁸ u.o. 121.

sának és bizonytalanságának ontológiai tapasztalata az ember tudásbeli, ismeretelméleti bizonytalanságával jár együtt. Ennek következetes megélése jelentheti a valódi megértés esélyét. „A hivatalossá jegesedett biztos válasz ... halványabb a bizonytalanság nyitottságánál.”⁹ A bizonyosság és bizonytalanság közötti lét vállalása az állandó „útközbeniség” pozícióját jelenti, mintha a hősök számára a soha meg nem érkezés lenne célul kitűzve. Az állandó jelenben vagyunk, mely mindig a *túlira* koncentrál, ami viszont nemcsak láthatatlannak, de mintha elérhetetlennek is bizonyulna. Mészöly szövegeire az „előtt”-nek és a „nélkül”-nek ez az egybejárás jellemző.¹⁰ A reményt az jelenti, hogy a jelenbeli kényszereknek való kitettség vállalása – elrejtett, még nem ismert módon – a megértéshez vezethet: „Egy pillanatra sem szabad tehát hátat fordítanunk a tűző napnak, a *megváltás* egyetlen lehetséges dimenziójának... *Addig* azonban pokol a jelen idő, és vereség minden előlegzett remény.”¹¹

Az ember számára kiszabott pusztá jelen megélése a *közérzet* által lehetséges. A környező világ létjellemezői nem megismerő kikutatásukban, hanem az *atmoszféra* megértésében mutatkoznak meg. A közérzet közvetítésével maradéktalanabban élhetjük át a számunkra a jelenben adódó élményeket, mint a töredékes megismerés által. A megértéshez ez a közérzeti átélés visz közelebb. Emiatt válik oly fontossá Mészöly számára a *tér* érzékelése: a tág értelemben vett térbeliség jelenti azt a tapasztalati háttérrel, amiben a közvetlenül átélt élmények általánosítható jelentőséget kapnak. Ezért épülnek Mészöly regényei alapvetően a hős térbeli tájékozódásának folyamatos élményeire. És ebben a térbeliségben megtapasztalt közérzetben jelentkezhet a pusztá ismereteken túl a kere-

⁹ Mészöly Miklóstól idézi: Károlyi Csaba: *Rekonstrukciók*. in: K. Cs.: *Ellakni, nézelődni*. 1994. 49.

¹⁰ Eisemann György: *Abszurditás és tragikum közös vonzásában*. in: Alexa Károly-Szörényi László (szerk.): *Tagjai vagyunk egymásnak*. A *Tarzsai szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*. Szépirodalmi Könyvkiadó/Európa Alapítvány, 1991. 83-86.

¹¹ Mészöly Miklós: *A világosság romantikája*, 122.

sett megértés: „A megértés így lett egyre nyíltabban a megismerés atmoszférátöbblete. Valami, ami nem tudható, csak közérzetünkkel birtokolható.”¹²

A megismerésnek ellenálló világ a beléje vetett emberben a szembenállás és a kiszakítotttság közérzetét alakítja ki. A megértést hajszoló ember az önmagukat, lényegüket fel nem fedő dolgokkal, a környezet, természet, társadalom elrejtettségével találkozik, olyan térben, ami nem annyira magára hagyja, hanem inkább magányra kényszeríti. A ráboruló égbolt, a tűző nap és a vallató fény ennek a szembenállásnak a felismerésére kényszeríti, amiből pedig az önmegfogalmazás szüksége következik. „Itt már leleplezett vagyok, a helyem kiszabott, egyéni helytállásra vagyok kényszerítve, nincs köldökszínór, ami kötne valahová, különbségekben és távolságokban érzékelem magamat, határozottan szemben vagyok, és nem benne.”¹³ A vágyott megértést viszont nem a kívül- és szembenállás, hanem éppen az azonosulás jelentheti. És ezzel érkezünk el a mészölyi világkép egyik kulcsfogalmához: az azonosság, azonosulás, önazonosság megtalálása jelenti azt a távlati célt, azt az elérendő állapotot, ami Mészöly itt tárgyalt regényeinek főhősait hajtja előre.

A külsővé vált, idegen lét megértése, mint láttuk, a dolgok megismerése útján nem lehetséges: a megértéshez vezető út ehelyett a személy önmegismerésén át vezet. A kívülről kényszerített önmegfogalmazás az egyén körülhatároltságát erősíti meg, de ez éppen az önazonossághoz vezet el, hisz ez az önmegfogalmazás „nem választható el a fokozottabb öneszméléstől, önátvilágítástól, magunkbirtoklástól”¹⁴. Az önmaga megértése, megfogalmazása felé forduló ember számára átélhetővé válik a tér egyébként megnevezhetetlen élménye, az öneszmélésnek ezen a legmagasabb fokán megszűnik az örök szembenállás. „... a végső elhatároltság a legál-

¹² Mészöly Miklós: *A mesterségről*. in: M. M.: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 102-110. 108.

¹³ Mészöly Miklós: *A tágasság iskolája*. in: M. M.: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 5-25. 9.

¹⁴ u.o. 10.

talánosabb tárttság, amiben szükségképpen szűnik meg a kiterjedtség közérzete.”¹⁵

Az azonosság tehát, ami az előbb az atmoszférának a közérzetben megvalósuló átélésében jelentkezett, egyben önazonosság. A világ az ember számára csak sajátos, egyéni módon, mégpedig csak közérzete számára adott, magában valóan nem. A megértés így nem más, mint a világ önmagában való megértése, azaz ennyiben önmagam megértése. A mészölyi hősök sokféle azonosulási vágyának a mélyén az önazonosságnak ez a fogalma áll. A *Magasiskola* táguló terében, amit a sólymok röptetése közvetít, *Az atléta halálában* a vágyott maratoni teljesítményekben vagy a *Saulus* főhősének az új hit felé törekvésében ugyanúgy ezzel találkozunk. Emellett a regényekben vissza-visszatérő látványleírásoknak, a fény motívumának vagy a hősök állandó, alapvető térélményeinek narratívva való jelentésében is az önazonosság keresése jelenik meg.

Ennyi magyarázat után sem lehetséges azonban az azonosság fogalmát és összetevőit kimerítően feltárni: „... az azonosulás pedig csak valami abszolútban teljedhet ki, vagy a határvidéken.”¹⁶ A regények feszültségét épp az tartja végig fenn, hogy ez a cél, az irány, ami felé a hősök elköteleződnek, nem táruul fel egyértelmű világossággal, még az ő számukra sem. Küzdelmeiket, személyiségvesztésüket ez okozza, ez az alapvető ellentét fogalmazódik meg több szinten a szövegekben. A tudás Mészölynél „ráírnyulás, behatolás, megragadás, meghódítás és azonosulás, amelynek jelentése, értelme állandó akadályok, kudarc, vereség, következtében végül is változatlanul titok marad.”¹⁷

A regényekben ilyen módon problematizálódó tudás-kérdés tehát egyfelől a végső értelem és jelentés, a bizonyosság, a teljes azonosulás lehetőségé felé nyitott, másrészt viszont e kérdést ezzel

¹⁵ u.o. 12.

¹⁶ Mészöly Miklós: *Munka közben*. in: M. M.: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 190-205. 198.

¹⁷ Balassa Péter: *Mennyi, ami tudható?*. in: *Jelenkor*, 1991. 1. 42-44.

együtt épp e horizont elhomályosulása, elvesztése, a teljesség tudásának „emléke” mozgatja. A hősök „mozdulatlan fejlődését” ez a köztes, ellentmondásos pozíció motiválja.

A Mészöly által Camus írásmódjára használt „ontologizáló próza” kifejezés az eddigiek értelmében az ő regényeire hasonló értelemben használható. Ez a „közérzet- és azonosságfilozófia” az itt elemzendő három szövegben következetesen érvényesül, kiegészítésekkel, hangsúlyeltolódásokkal, egyre elrejtettebb, metaforikusabb jelentésekkel, valamint a regénytörténet és a beszédmód egyre szétválaszthatatlanabb összefonódásával. Nemcsak a történet szintjén, a hősök megváltozásának útjára érvényes persze a tudás értelmének előbb említett „titok”-volta, végső elérhetetlensége, hanem a szerző általános esztétikai felfogásában is megjelenik ez, ami már a szövegek kifejezésmódját határozza meg. A művészet, amely Mészöly felfogásában jellegzetesen a végtelen megközelítést célozza meg, és amit a fejlődés célja helyett csak irányának észlelése, azaz az „örökké-úton-levés” jellemez, „csak addig önma-ga, amíg a distanciában ragadható meg: az azonosulás állapotában kényszere és lehetősége is megszűnik.”¹⁸ Ez az esztétika az elbeszélés módját is úgy alakítja, hogy maga a történetmondás, a fogalmazás mikéntje válik a megértés-folyamat tükrévé¹⁹, azáltal, hogy a szövegekben a fabula szintjén értelmezett azonosság-probléma a beszédmód szintjén az elbeszélés lehetőségének kérdésként jelenik meg.

Az elbeszélés módja

A szövegek gondolati tartalmának középpontjában az általam választott szempontból a *megértés* előző fejezetben tárgyalt kérdése áll. Az a mészölyi világképet jellemző alapvető meghatározott-

¹⁸ Mészöly Miklós: *A tágasság iskolája*, 16.

¹⁹ Balassa Péter: u.o.

ság, amit ott a megismerés és a tudás ontológiai kételyének nevezünk, az irodalmi szövegek megalkotottságában a leírás, a megjelenítés és általában az *elbeszélés problémájaként* jelenik meg. A megismerhetőség és elbeszélhetőség e „kettős szorításában”²⁰ a szöveg ugyanúgy nem érheti el a kifejezés maximumát, ahogy a tudás sem a megértés teljességét. A regények itt bemutatott jellemzői, a tény-szerűség, a töredékesség, a tér- és időleírások jellegzetességei a lét sajátos tapasztalatából, bizonytalan és kiismerhetetlen jellegéből adódnak. A szövegeknek így nemcsak a témájukban megjelenő gondolati tartalma, hanem maga a megjelenítés módja válik a léttapasztalat kifejezőjévé. A szöveg ezáltal mintegy *azonosul* a leírás bizonytalanságot sugalló tárgyaival, a főhős által átélt történetekkel, az általa látott képekkel, látványokkal, megélt élményekkel. Az elemzés számára adódó kérdés az, hogy hogyan, milyen eszközökkel valósul meg gondolati tartalomnak és beszédmódnak ez az azonosítása.

A regények e technikájának következményei a szövegeken kívüli valóságba nyúlnak. Azzal, hogy az elbeszélés módja válik a valódi témává, a regények történetének csak ezzel összefonódva marad jelentősége, s ebből fakad a befogadóra tett hatás is. „A szöveg elmondhatósága egy teljesen cseppfolyós és ezerféle módon kánon nélküli világban létkérdéssé lett, önmagunk személyes kérdésévé, igazolásává nyelvi értelemben is.”²¹

Ez a poétika, mely a megértés lehetetlenségével és szükségével együtt ismeri fel a kimondás ugyanezen ellentétes jellegzetességeit, a hiteles beszéd módját kutatja. E hitelességnek a bizonytalanságot, a többértelműségeket kell felvállalnia. Az ember számára a csak a közérzetben, az atmoszféra megélésében megérthető lényegiség nem írható le, nem mondható ki egzakt véglegességgel – az egyetlen lehetőség mégis ennek az utolérhetetlennek a pontos

²⁰ Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995. 23.

²¹ Balassa Péter: *Észjárás és forma*. in: B. P.: *A színeváltozás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 207-233. 228.

rögzítése. „... a legtöbb, amire vállalkozhatunk: világosan megírni a homályt.”²² A kimondhatatlannak a létével találkozik az ember – a solymásztelep látogatója, az atléta és Saulus is – napi élményeiben és az egzisztenciáját érintő hívásokban. Mélyére hatolni nem lehet, csak a felszínen érzékelhető közérzeti következményeiben megközelíteni, emiatt megkerülhetetlen készítés e bizonytalannak minél pontosabb, minél több bizonyosságot nyújtó leírása. A feladatot képtelenségével, elérhetetlenségével együtt kell vállalni. (Mészöly ezt írja a magyar nyelvről: „Minden gazdagságunk ebben van: a logikus, konkrét, masszív – a félreérthetetlen többértelműségben.”²³) Az elbeszélő és az elbeszélte dolog közötti távolság feszültségének ez a következetes fenntartása és kifejezése hozhatja létre a vágyott hitelesebb kifejezőmódot.²⁴

Az elmondhatóság kérdése tágabb értelemben a művészet „transzcendens” jellegére mutat rá: az egyént meghaladó létjellemzők megközelítésének lehetőségére. Ezek elérhetetlensége az út befejezhetetlenségét sejteti, a homályban maradó cél örök vonzása azonban ennek ellenére reményt kelt. "A teljesség, a perspektivikus pillantás, ha vigasztalan is, teljesség; íme a látvány..."²⁵

Ehhez kapcsolódik a szövegek alapvetően metaforikus kifejezőmódjának jelentősége. A metafora „tulajdonképpen” jelentése nem határozható meg egyértelműen, ennek ellenére az emberi gondolkodás bizonyos tartalmait csak metaforikus módon ragadhatók meg, fogalmi módon nem. Ez a metaforikus gondolkodás mód „közvetlenül” próbál az olyan élményekhez eljutni, amelyek a fogalmi gondolkodás számára ismeretlenek vagy kifejezhetetlenek maradnának. Főleg ilyen jellegű élményleírásokkal találkozunk Mészöly regényeiben.

²² Mészöly Miklós: *A mesterségről*. 106.

²³ u.o.

²⁴ v.ö. Szegedy-Maszák Mihály: *A múltás elpusztíthatatlansága*, in: *Kortárs*, 1986. 4.

²⁵ Balassa Péter: *Mennyi, ami tudható?* in: *Jelenkor*, 1991. 1. 42-44.

Mészöly hősei a regényekben mindvégig a megértés bizonyossága *előtt* állnak, a végtelent, a kimondhatatlant üzve, de soha el nem érve; a jövőbeli beteljesedés reményével telve, de egyben sikertelenségével, lehetetlenségével számolva. Ez a kettősség a köztes lét, az *állandó jelen* atmoszféráját teremti meg. Olyan időérzetet közvetítenek a szövegek, ami „az időnélküliségben való szüntelen mégis haladás szuggesztíóját kelti.” Ebben a közegben a történetek és a történelem sem kronologikus sorban, múlt-jelen dimenzióban mutatkozik meg, hanem az átélésre jellemző jelenidejűségben. A felszíni esetlegességekkel szemben a történeti lét „atomi hasonlóságait” keresi a szöveg, azt a réteget, ahol a „lényeg” mutatkozhat meg a megértés számára. Az időről, egyidejű átélésről való gondolkodás ezzel a „végső kérdések” felé vezet tovább: „Milyen mértékben segíthet a narrativitásról és az időről folytatott reflexió abban, hogy képesek legyünk együttgondolni az örökkévalóságot és a halált?”²⁶ A szöveg az így ábrázolt világban az „inzultáló jelenlét” élményét közvetíti.²⁷

A regények időszerkezetét a beszélői hitelesség jegyében nem a kauzalitás és a kronologikus szervezés, hanem a szinkronitás-aszinkronitás ritmusváltakozása. Ez az események jelenbeli felidézését, az emlékezés technikáját, annak asszociatív módját tükrözi.²⁸ A történetek helyén ezzel azok tudatbeli lecsapódása áll. Elsősorban ez a módszer alapozza meg az elmondhatóság problémájának megfogalmazódását a regényekben: az emlékezésre a jelenidejűsége túl elsősorban a töredékesség, kihagyásosság, a felidezés hiányosságai jellemzőek.

A közérzet és az atmoszféra érzékeltetése jelenti a regényekben a megértés közegét, emiatt a tárgyi tapasztalatok, a tények, a látvány leírásai és a térélmények alapvető jelentőségűvé válnak.

²⁶ Paul Ricoeur kérdését idézi: Károlyi Csaba: *Rekonstrukciók*. in: K. Cs.: *Ellakni, nézelődni*. 1994. 56.

²⁷ Mészöly Miklós: *Hagyomány és forradalom*. In: M. M.: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 71-75.

²⁸ Thomka Beáta: i.m. 17.

Az elmondhatósággal szembeni kétely abból fakad, hogy a tárgyias-ság és objektív pontosság olyan foka, ami a közérzeti megértést tökéletesen tükrözné, elérhetetlen. A leírások a látás homályának és a többértelműségnek az élményét tartják fenn. E látványok alapvetően metaforikusan értelmezhetőek: a közérzet bizonytalanságának kivételéseként, a személyiség külsővé, térbelivé válásaként. A leírt kép mindig többértelmű, túlmutat önmagán, „de amire mutat, arról nem azt tudjuk, hogy micsoda, hanem azt, hogy oda mutat a kép.”²⁹ Az önmagukon túlmutató tények jelentése, a megértés célja valahol *túl* van, amit a kimondás csak megközelíthet, ami felé csak elmozdulhat, megmaradva a „mozdulatlan fejlődés” feszültségében.

A látványleírások legjellemzőbb motívumai között a fény, a világosság és a kontrasztok lényegi jelentőséget kapnak, emellett az erősen kontúros tárgy-leírások valamint a térbeliség kap központi szerepet, ami mindig az én-elbeszélő határozott nézőpontjából, jellemzően zárt helyről kifelé irányulóan, szűk részből, ferde szögből láttatott. Ezek a leírások a közérzet bemutatásakor narratívá válnak, a főhős által láttatva egy időben megvalósuló „történetet” mondanak el, a látványt látó szereplő világáról.³⁰ „A sorrend, ami szerint a megnevezések a leírásba épülnek, sajátos leképezése a megismerési folyamat fázisainak.”³¹

Az ábrázolt egyedi tapasztalati leírások mindig egyetemes vonatkozásokat modelleznek. Ez a látásmód új, sajátos világrendet teremt meg a szövegben belül. A tökéletes „realizmusra” való törekvés itt nem a valóság tükrözését jelenti, ami nem is lehetséges, hanem a főhős tapasztalatában megszülető egyedi valóságélmény hiteles leírását: „...és így érhetnénk tetten, ami éppen a mi tettenérésünktől lesz azzá, ami.”³²

²⁹ Károlyi Csaba: *Fény és hajsz*. in: *Jelenkor*, 1991. 1. 53-56.

³⁰ Thomka Beáta: i.m. 28.

³¹ J. Slawinskít idézi: Thomka Beáta: i.m. 28.

³² Mészöly Miklós: *A mesterségről*. 105.

Ez a külsővé vált személyiség arra utal, hogy itt személyesség és személytelenség ambivalens kettősségével találkozunk. Az elbeszélő általában krónikás, tanú, a személytelen objektivitás látásmódját kelti egzaktan ható leírásaival – viszont mindhárom szövegben egyes szám első személyben beszél. Személyes és személytelen elbeszélés keveréke az önmegfogalmazás készítésére utal: a külsőben elrejtett „titokba” való minél mélyebb behatolás a térbeliség e rendszerében a cselekvő önmaga-keresését jelenti. „Az igazi rét, amit a létezés leckéül felad, hogy személyessé tegyünk a személytelen: a takarást nyitottsággá.”³³ A látvány „tettenérője” önmaga határait tapasztalja meg a megismerés és az elbeszélés korlátaival. Mindemellett a legszemélyesebb nézőpontból megfogalmazott látványleírások általános, az egyes szemlélő látásmódjánál tágasabb ontológiai tapasztalatokat is közvetítenek.

A Mészöly-szövegek kihagyásos, utalásos és metaforikus szerkesztésmódjukkal a befogadó aktív közreműködését kívánják meg. A szöveg „réseit” az olvasónak kell kiölnie, a regények nem olvashatók az interpretáló személyes jelentésadása nélkül – azzal együtt viszont mindig többértelműek. A befogadó számára ugyanúgy nem tárható fel véglegesen a szövegben megalkotott világ összefüggései, mint ahogy az magában a szövegben is ilyenek mutatkoznak. A pontosság ellenére mi is, ahogy a regénybeli szereplők, elrejtett értelemmel találkozunk: a megértés és az elbeszélhetőség problémája egyé válik.

Szövegelemzés

Mészöly Miklós három műve, a *Magasiskola (Sötét jelek)*, 1957), *Az atléta halála* (1966) és a *Saulus* (1968), egységes abban a tekintetben, hogy mindegyik *egy* személy történetét, megváltozását

³³ Mészöly Miklós: *A világosság romantikája*. 117.

állítja a történet középpontjába, az ő látásmódját jeleníti meg, és ezt terjeszti ki egy egész világ olyan modelljévé, ami a lét általános tapasztalatát tükrözi. Ezt mindhárom esetben a parabola-szerű regényforma többértelmű alkalmazásával éri el.

Az irodalmi szövegek működésének és értelmezésének addigi hagyományos módját, ami az elbeszélés lehetőségét és a valóság tükrözését is megkérdőjelezhetetlennek, egyértelműnek és uralhatónak tartotta, Mészöly szövegei több szempontból is megkérdőjelezzik.³⁴ Fiatalkori novellái fokozatosan jutnak el a tényszerű, személytelen közlésmód alkalmazásán át addig az autonóm világteremtésig, ami először a *Magasiskolában* jelenik meg. A hatvanas évektől találkozunk a novellákban a nem közvetlen, nem történet-szerű elbeszélésmóddal,³⁵ valamint a tárgyak és tények általánosító, parabolikus jelentésű felhasználásával, például a *Jelentés öt egérről* (1967) című novellában és a regényekben is.³⁶

A három szöveg közül a *Saulusban* érvényesülnek legösszetettebb módon Mészöly jellemző elbeszéléstechnikai eszközei: az ontologizáló értelmű látványleírások, amik már a *Magasiskolát* is meghatározzák, valamint az önazonosságát kereső *hős nézőpontjának* az elbeszélés lehetőségét problematizáló *szexuális szándékkal* való összeolvadása. Az alábbiakban részletesen bemutatandó *Saulus* meghatározó jegyei közül a *Magasiskola* elsősorban a létélmény evidenciáját, a szembenállás és önmegfogalmazás kényszerét előlegezi. *Az atléta halála*, amely ezek mellett a személyiségvesztés, az önazonosság-keresés és a megismerhetőség problémáját állítja a középpontba, egyszerre tematizálja az azonosság és a beszédmód lehetőségeinek kérdését.

Az elbeszélhetőség kérdése az előző fejezetben tárgyalt mészölyi világgépnek a megértésre vonatkozó problémáiból adódik: a

³⁴ Szirácz Péter: Folytonosság és változás. A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 12.

³⁵ Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995. 96.

³⁶ Béládi Miklós: *A tények parabolája*. in: B. M.: *Válaszutak*. Szépirodalmi Kiadó, 1983. 288.

bizonytalanság és kiismerhetetlenség léttapasztalatának felel meg az elbeszélés lehetőségeinek kétségbe vonása. Ez a kettős, filozófiai és beszédmódot érintő mondanivaló *Az atléta halálában*, az elbeszélői reflexiók következtében, még egymástól jobban elválva, nyíltabban tematizálódik, a *Saulusban* viszont, ahol a főhős és az elbeszélő nézőpontja egybeesik, Saulus világa és az irodalmi beszéd kérdését felvető szerzői világ egységet alkot. Ez az egység a szövegnek olyan sűrítettséget ad, ami a befogadói értelmezést az eddigiekhez képest fokozottan próbára teszi, a regényszöveg többértelmű jelentésének kimeríthetetlenségével.

A *Film* című regény (1976), ami szintén az elbeszélői illetékeség témájára írott műként olvasható³⁷, és az író szerint is szorosan kapcsolódik az előbb említettekhez,³⁸ már túllép a történetben és a metaszinten felmerülő kérdések ilyen egységén, azzal, hogy maga az ábrázolás folyamata kerül bele a történetbe. Hagományos értelemben vett történetről, ami a korábbi regényeknek még kihagyásos és metaforikus szerkesztésük ellenére is egyik meghatározó elme volt, itt már aligha beszélhetünk. Az elbeszélés lehetőségeinek határaihoz ér ez a regény, kérdésfelvetései „majd mindent kétségbe vonnak, és mindennek az ellenkezőjét is.”³⁹

Saulus

Saulus története Mészöly regényében egy filozófiai példázat bemutatásának szolgál alapul. Műfaja szerint a regény parabola, melyben, olvasatom szerint, a főhős személyes tapasztalataiban, világnézetét érintő vívódásaiban egy ontológiai gyökerű, általánosabb probléma jelentkezik. Tehát nem pusztán a személyes meg-

³⁷ Béládi Miklós: *Az elbeszélő illetékesége*. in: B. M.: *Válaszutak*. Szépirodalmi Kiadó, 1983. 299-310.

³⁸ v.ö. Alexa Károly: *Beszélgetés Mészöly Miklóssal*. in: *Jelenkor*, 1981.1. 7-20.

³⁹ u.o.

értés igénye és lehetőségei tematizálódnak itt, inkább maga a lét többértelműsége, megfajthatatlansága, amely viszont az egyes embert mégis szembenállásra, önmegfogalmazásra és önmegértésre kényszeríti. Az ember számára kijelölt élettér egyszerre elviselhetetlenül világos és homályos közeg, amiben csak a legkövetkezetesebb önmegfogalmazás őrzi meg a személy integritását.

A szöveg kifejezőmódja

A regény a bölcséleti tartalomnak rendeli alá a szerkezetet, a történetvezetést, a kifejezőmódot⁴⁰. Az egyes szám első személyű elbeszélő nézőpontja az egyetlen, az ő személyes kérdéseiként és látásmódjaként fogalmazódik meg a szöveg bölcséleti tartalma, az ő nézőpontjába, tér- és időérzékelésébe van ez elrejtve. E tartalomhoz a szöveg *szűzségének* elemzésével jutunk el, Saulus megtérésének előtörténete a parabola *fabuláját* alkotja. Azonban a regény jóval többet tartalmaz ennél az elsődleges jelentésnél, a megtéréstörténet már emiatt sem válik a parabolában valamely didaktikus cél eszközzé. A bizonyosság keresésének problémáját tágabban értelmezve bölcséleti szempontból kell értelmeznünk a szöveget, de azt sem egy egyértelmű megfeleltetés módján: a parabolaregény az elbeszélés mód választott, itt elemzendő eszközeivel mindvégig elkerüli a közvetlenül „tanító” jelleget.⁴¹

A példázat műfaja már eleve mindig a „behelyettesítés” módszerét igényli az értelmezésekor, itt azonban jóval rejtettebb módon van a szövegbe építve a kifejtendő jelentés. Nem arról van szó, hogy csupán a történeti helyet és cselekményt kellene „átfordítanunk” a rejtett tartalom kibontásához: a szöveg egészében és részleteiben is *metaforikus és utalásos* kifejezőmódot használ. Ezt egészíti ki az erőteljesen kihagyásos szerkesztésmód, ezzel pedig a

⁴⁰ v.ö. Thomka Beáta: *Saulus személyiségstruktúrája*. in: *Új Symposion* 1969/48-49.

⁴¹ Szirák Péter: i.m. 18.

jelentés már legfeljebb csak megközelíthető, körülírható marad, mindig megőrizve valamennyit kifejtetlenségéből. E metaforahasznalat során jelentő és jelentett távolsága szokatlanul megnő, ezzel növelve a jelentés komplexitását.⁴² A *megérthetőség* kérdéssé válása pedig a másik mészölyi alapprobléma, az elbeszélés lehetőségének előtérbe kerülésével jár együtt – a tárgyaltak közül leginkább ebben a szövegben. A szöveg formáltsága, bonyolult szerkesztése, „átlátszatlansága” erős szerzői jelenlétre utal, és ez a megalkotottságra, tehát az elbeszélés módszerének kérdéseire irányítja a figyelmet. Ennek belátásához elsősorban a kifejezőmód olyan összetevőit kell számba vennünk, mint a látványleírások, a tér- és időábrázolás és a motívumszerkezet.

Az én-elbeszélő nézőpontja az egyetlen, ami a szöveg világát megjeleníti, ezért a parabolikus jelentésadásnak megfelelően az általa közvetített látvány-elemeket, valamint a tér- és időszerkezet sajátosságait is e beszélő közérzetének kivetüléseként kell értenünk. Azt pedig tudjuk, hogy a közérzet Mészölynél általában jelent látásmódot, léttapasztalatot.

A szöveg legmeghatározóbb képi elemei között szerepel az azonosítást, megfogalmazást kikényszerítő és a szembenállás szükségességét jelentő fény, megvilágítás, és az árnyék. A fény a környezet minden részletét, a város falait és a sivatagot egyaránt evidensen jelenvalóvá teszi, Saulust pedig állandó találkozásra és szembenállásra készíti; a sötéttel, az árnyékkal állandó kontrasztot alkotva pedig folyamatosan fenntartja a kettősség, eldöntetlenség ambivalenciáját, és egyben a döntéskényszer feszültségét. („*Mintha az egész testem árnyékba került volna, s csak a tarkómat tűzné a nap.*”) Egyben a fény motívuma áll a megismerés és megértés teljességének a helyén is, mint legintenzívebb léttapasztalat, ami kikutatásra vár: „*Lent a kút nál már végleges volt a sötét; a fény lehet ilyen végleges a láng belsejében. Ami ennyire fokozhatatlan, vajon különbözik is?*”

⁴² uo.

A szövegben ennél talán csak a látványt nyújtó látószögek, a nézőpont irányai jellegzetesebbek és következetesebbek. A bent-ről kifelé nézés, valamilyen nyiladékon, hasadákon, résen át feltáruló látvány a regény döntő pontjain jelenik meg, fordulópontokon, találkozásokkor, egzisztenciális jelentőségű élmények esetén. Például az „áruló rabbi” perét a terem bejárata elé akasztott szőnyeg nyílásán át nézi végig Saulus, a „nyolcnapos úton” egy szurdokból „egy ablakszerű nyiladékon látni lehetett a keleti part erdőségeit és a Nebo csúcsait. Az ilyen váratlan megnyilatkozások mindig nagyon erősen hatnak rám.” Saulus meghatározó létmódja a korlátok közé szorítottság, a kifelé igyekvés, a tekintetet ily módon vezető nyílás Saulus korlátozottságát hangsúlyozza. Szintén visszatérő látószög a felülről lefelé tartó irány, ami inkább a kívülmaradás és a távolságtartás szemszöge, ami általában torzítással jár, Saulus visszás helyzete miatt⁴³. Így tűnik el egy meredek sikátorban egy idegen zarándokcsoport, és Istefanos megkövezését is a kőfejtő széléről, fentről nézi végig: „Igaza volt a századosnak – lent valahogy sokkal nagyobbak a hullák.” De nemcsak a látás szöge, hanem általában a néző térbeli helyzete is metaforikusan értelmeződik, például térben írható le a megértésben való egyre mélyebbre jutás is, mint a következő részletben: „Szemem egy szintben a keményre taposott földdel s azokkal az apró gödrökkel, melyeket csak egy gyermek lába érez. S a még kisebbek, amelyekről csak egy bogár tud. És most egyszerre én is! Olyan volt az egész, mint valami figyelmeztető bepillantás, amit igazolásul kaptam az Úrtól.”

Saulus környezetébe kivetülő közérzetének leírásában tehát a tágran vett térbeliségnek kiemelt szerep jut, gazdag jelentéstartalmakat vesz magára. A fény mellett a színek, a geometriai formák, a távolság és közelség játsszák itt a főszerepet, mindegyik mélyebb, metaforikus jelentéseket hordozva. Az ég vagy a fűszálak vöröse, a sivatag vagy a falak fehérsége utal a főhős állapotára: „A sziklák is

⁴³ Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995. 113.

rozsdás-vörösek, csak a mi köpenyünk fehérek, mint a Hermon hava. Meghitt és mégis számkivetett ez a fehér szín most.”

A közelség jelentősége Saulus változásának előrehaladtával nő meg fokozatosan, a fizikai jelenlét evidenciájának, valamint az elválasztottság helyett az együttlét bizonyosságának élményét keltve. Jellegzetes Saulusnak a lefelé, a föld felé, földközébe irányuló vonzalma, a földről arccal az ég felé fordulása, a biztonságos talajról a szembenállás felvállalása, avagy épp fordítva, lefelé, a minél közelebbi megragadhatóság felé. Egyrészt a sivatagban a földön ülve fűszálakat számolni, másrészt sziklák között hanyatt fekvé imádkozni – mindkettő a jellegzetes saulusi között-létre vonatkozik, annak két pólusát „felmérve”. Az út vége felé egyre több a tudatos reflexió ezekre a mozzanatokra: „*Muszáj a részletekre odafigyelni. Napjában többször is elmondom magamnak: nézz nagyon közelről, nézz nagyon közelről. Vajon ettől lesz olyan a gyűlölet, mint a hiába kifent kés?*” ... „*Egy hangyát megsimogatni!*”

Rabbi Abjatár szobájának leírásában nagyon jól megfigyelhető a környezeti leírás jelentésbeli komplexitása, ahogyan a fény és a geometriai elemek motívumait felhasználva egy igen tömör képen sűríti a versenyzés célra irányultságát és hajszeját, valamint a Saulus előtt – még nem tudatosodva – feltáruló jövőbeli krisztusi horizontot: „*Éppen szembe fut az ablakkal egy oszlopos csarnok. Ahogy pontosan az ablak négyszögébe illeszkedik, valószínűtlenül beárnyékolja, de ugyanakkor ki is tágítja a szűk helyiséget: mintha sorfalak közé ékelt, üres pályára nyílna kilátás. A célvonalnál csillogó fémlapokkal borított mellvéd, ott kezdődik a Kedron-völgy szakadéka. És azon túl – mint valami fokozhatatlan háttér – az Olajfák-hegye. A belépőt azonnal megüti a keskenyre metszett látvány...*”

Saulus térbeli elhelyezkedése mindig nagyon feltűnő, erős jelenetetésű, a jelentés súlyának megfelelően. A szöveg jelentésének ontológiai szintjét is talán a létezés térbeliségére történő utalás képes a leghatározottabban felidézni. Ide illeszkedik a szöveg másik legjellemzőbb helye, ahol a személy egzisztenciális küzdelme és

a világról való egészen eredeti léttapasztalata olvad össze: „*Fönt a tetőn feküdtem, a sátram előtt, a csillagokat néztem. Hiába próbáltam eljutni valamilyen számvetésig, nem sikerült. Mintha két vasnyárs között feküdtem volna, kifeszítve. Még soha nem volt olyan látomásom, amilyenről a próféták beszélnek; de annál gyakrabban láttam magamat egy iszonyú nagy tér közepén, a saját üres jelenlétem legalján.*”

A regény egyik központi motívuma, ami jellege miatt a térbeliség problémaköréhez kötődik, a *Vicus Rectus*, az Egyenes utca. Már az első oldalakon szóba kerül a „*mérföld hosszú, nyílegyenesen kitérített kövezet, melyet tűz a nap, és fehér, mint a vászon, s legalább száz láb széles*”. Rendszeresen visszatérő motívumként mindvégig a világos, egyértelmű viszonyok, az elérhetetlennek tűnő bizonyosság, a biztosan járható út vágyképét jelenti, a helyet, ahova Saulus vágyik, és ahol talán már várják őt. Az utolsó sorok közt olvassuk az önmagát már az Úrnak átadott, útja utolsó lépéseit tevő Saulusról: „*Én meg hagyom, hogy az úttest közepére vigyen a lábam. Hosszú, egyenes utca, igazí Vicus Rectus, csupa nyitott kapuval, aztán valami napsütött puszta, az éggel, ahová az utca vezet –*”

A térbeliség ábrázolásának sűrítettségében is kifejtett gazdagsága mellett az én-elbeszélő által meghatározott *időbeli* viszonyok hasonlóan sűrített jelentést hordoznak, de kifejtettség helyett inkább nehezen felfejthető zavartságukkal tűnnek fel⁴⁴. A regényben a nyár állandósága a mozdulatlanság és a változhatatlanság közegét teremti meg, ami a beszélő belső idő-változásával áll erős kontrasztban. A regényben ez a kettősség alapozza meg a „mozdulatlan fejlődés” folyamatos feszültségét. A történet időszerkezete a főhős belső fejlődését, pontosabban állapotait tükrözi, bizonyos mértékig az asszociatív tudatműködés elemeit felhasználva. A jelen idő használata a hangsúlyos helyeken tovább erősíti a pillanatnyiságot, egész pontosan a megterés előtti utolsó pillanat élményét. Az

⁴⁴ v.ö. Fogarassy Miklós: *Térszerkezet, időszerkezet*. In: Alexa Károly – Szbrényi László (szerk.): *„Tagjai vagyunk egymásnak”. A Tarsuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*. Szépirodalmi Kiadó/Európa Alapítvány, Bp., 1991.135.

elbeszélő jelen időben szólal meg a legelső és a legutolsó „fejezetben”, az éber álom képeit bemutató idézőjeles szakaszokban, ezenkívül egyetlen középponti helyen, néhány önreflexív mondatban. Ezek a helyek azt a benyomást keltik, hogy az egész szöveg ebből a hangsúlyos, utolsó előtti pillanatból szólal meg, ehhez a pillanathoz vezető útként emlékezve az eltelt időre.

A regény szerkezetét és motívumainak rendjét is a végső átfordulás mint cél felé haladás határozza meg. A kitérők és az előre- és visszautalások nem lépnek ki a szövegnek ebből a menetéből, nem a horizont szélesítésére, sokkal inkább az alapprobléma mélyítésére szolgálnak: mindegyik epizód újabb szempontot, adalékot jelent a már a szöveg eleje óta formálódó kérdéshez. A szerkezetet a motívumok ismétlődése és jelentése formálja. A középponti, háromszor megjelenő motívum, a vak koldus alakja köré rendeződik a többi szerkezeti elem, a parabolának így három pilléren nyugvó ívét alakítva ki.⁴⁵ A vakság a látásra, sőt a lényeglátásra, a vak emberrel való találkozás a körülhatároltság tudatosítására, az identitás, az önazonosság egyetemes szükségére utal. Az első fejezetben megjelenő vak koldus adja át Saulusnak a regény közepén azt a tanítást, ami az út végén valóra válik: a koldus keresésének és megvakulásának története Saulusét előlegzi meg. A regény kezdetén Vicus Rectus helyett zsákutcába jut Saulus, ott találkozik a koldussal, akinek ő próbálja meg megmutatni az utat. Az Istefanosnak elmesélt történetben már őt vezeti a vak ember, akitől az önátadás, a tudatos lemondás vállalásának példázatát tanulja, és ekkor, Istefanos magyarázatára érti meg az azonosságról szóló tanítás lényegét. Az utolsó sorok anyajuh-képe és az ekkor megtalált Vicus Rectus pedig egyaránt a vak koldushoz, megértett és elfogadott példázatához kapcsolódik.

A regény beszédmódját a történetmesélésben, a leírásokban, a visszaemlékezésekben, az álomképek elbeszélésében és a

⁴⁵ Thomka Beáta: i. m. 115.

párbeszédekben is a *redukció* elve határozza meg⁴⁶: végigvitt és kifejtett ábrázolás helyett inkább csak a tartalom megközelítését, felmutatását találjuk, a jelentés problémátlan, közvetlen megragadása emiatt sosem lehetséges. A kifejtés utalásos jellege, ami bonyolult, mély jelentéstartalmak felé nyit utat, feszültséget kelt. Szinte egyik történetrész vagy dialógus sem lezárt, emellett sűrűn találkozunk a szövegen belül egymásra utaló, egymást idéző motívumokkal. A nagyszerkezet mellett a mondatformálás tömörsége is a sűrítettséget szolgálja, és a mondatok mellett az egyéni módon megalkotott kifejezések, szószerkezetek is gyakran olvasztanak magukba bonyolult, összetett, a konkrétumokon nemcsak egzisztenciális, hanem ontológiai-filozófiai irányban túlmutató jelentéseket: pl. „*fokozhatatlan báttér*”, „*az átmenet szélsősége*”. A regény szövege a lehetőségek határáig jut a sűrítésben.

A regény jelentésrétegei

Saulus története nem Paulusé. A regény menete a megtérés előtti pillanatokig vezet el, addig a határig, ahonnan már látható lenne, már idelátszana a hit bizonyosságához, a tudáshoz eljutott ember pozíciója – de *az* a hely *innen* nézve mintha mégsem létezne. Mintha a végső, az egyetlen lehetséges maradandó pozíció lenne ez az örök *innen*. A meghatározó történés, ami a szöveget alapvetően szervezi: a bizonyosság utáni hajsza. A keresés a már éppen elveszített egyik fajta bizonyosság felől indul el, és vezet a még éppen el nem nyert új bizonyosság felé. És így a kiindulópont és a végpont pozíciója tulajdonképpen ugyanaz: a fogódzók nélküli bizonytalanság. A szöveg folyamatos feszültséget tart fenn az elveszített és a még el nem nyert tudás között, és a *közöttnek* ebben a feszültségében mozog, mozdul el, ha egyáltalán valóban elmozdul.

⁴⁶ Thomka Beáta: i. m. 112.

Hisz mennyi mozgástér marad e *már nem* és *még nem* közötti bizonytalanságban? Kijelölhető-e itt olyan *biztos* pont, amihez bármilyen mozgást, elmozdulást mérni lehetne? Saulus helye, úgy tűnik, mindvégig a bizonytalanságnak ez a „mérhetetlen” helyzete. A megértés közvetlen közelében, de még mégsem ott, már elválva a Törvény biztonságától, de még nem csatlakozva az újhoz, ugyan mindig efelé mozdulva, de igazából nem közeledve. Alapvető ketősség vezet végig a szövegen: a mozdulatlan fejlődés, a célt el nem érő futás, az üzés, ami nem éri utol üzőttjét. Ez a végsőig feszített köztes pozíció szövegbe sűrítve pedig alig belátható mélységeket nyit meg, egybeesve a narráció kérdésével: elbeszélhető-e – és miként – az út (vagy inkább tér) a kétféle bizonyosság között.

A regényben a feszültségnek ez a tere nagyon erősen rétegzett jelentésszerkezetet hoz létre. A felszíni szövegréteg, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről, közvetlenül nyitja meg az utat egyre mélyebb összefüggések felé. A szöveg minden összetevője egy nehezen felfejthető értelemkonstrukcióba ágyazódik bele, amit többek között az alapvetően metaforikus beszédmód, a parabolikuság és a kihagyásos szerkesztés határoz meg. A szövegben a jelentéselemek szintjei egyáltalán nem válnak el egymástól, hanem mindig, minden részletben egyszerre vannak jelen, egymásra rakódva és utalva egymásra. Mégis, ahhoz, hogy a regény nagyon sűrű szövésű jelentésszerkezetét felmutathassuk, nem árt ezeket a rétegeket szálaira bontani és így megvizsgálni. Ezután válhat majd világossá, hogy mennyire egységes ez a végtére is többértelmű és homályban maradó jelentés.

Az eddigiek értelmében tehát a regény témája a *bizonyosság-keresés* az állandó kétértelműség és homály közegében. Ezt a témát az elbeszélés *módjától* – kissé erőszakoltan – elválasztva, rétegekre bonthatjuk, három alapvető szövegréteget különítve így el: a primer történetet, az egzisztenciális bizonyosság és azonosság vágyát és az általános ontológiai problematika megfogalmazását. A regény története szerint Saulus nyomozói feladatokra kap megbízást, dolga

a Törvény árulóinak kézre kerítése. A főhős létviszonyait az élet legapróbb zugaiba is elható Törvény határozza meg. A bizonyosság igénye és az elbizonytalanodás először is ezen a területen határozható meg: több nyomozásról, kihallgatásról, üldözésről is olvashatunk, amelyek azonban nemcsak hogy nem járnak sikerrel, de egyre több tévedés és egyre kevesebb magabiztosság jellemzi őket. Az üldözés elszántsága és következetessége helyébe az ártatlansággal, emberi gyengeséggel való találkozások,⁴⁷ a megértés és emberiség igényének előtérbe kerülése, de főként Saulus önazonosságvesztése következtében egyre inkább a meggyőződés hiánya és az űzöttség érzése kerül. A Törvény rendje, pontosan rögzített értelme is, önmaga ellentétébe fordulva, egyre inkább a kétértelműség és kiismerhetetlenség közegét teremti meg. A Törvényértelmezésnek ez a homályossága jóval túlmutat önmagán, a szövegbe mélyebben beágyazott egzisztenciális és ontológiai jelentéssrétegek felé. Hasonlóan szűkebben és tágabban is értelmezhető a megfigyelés és megfigyeltetés motívuma: Saulus megérti, hogy ő is megfigyelés alatt áll, utána is nyomoznak. Űzöből űzötté válik, ez az űzöttség pedig a regény következő, egzisztenciális jelentőségű értelem-rétegének az egyik központi motívuma. A fogódzók és személyes kapcsolatok hiánya, Saulus közösségen kívülisége, személyiségvesztése egy általánosabb azonossághiányként értelmezhető – és ez már a szöveg filozófiai-ontológiai jelentéssrétegéig vezet el. A tudásprobléma, ami a szövegben a bizonyosság keresését jelenti, ezen a legmélyebb szinten az *ontológiai kétely* fogalmával írható le. A primer történet síkján ezzel már jóval túlléptünk, az ontológiai problémák elsősorban a kifejezésmód metaforikus és utalásos módjával együtt tárhatók fel.

Saulus története kétezer évvel ezelőtt játszódik, olyan világban, amit a zsidó közösség zárt rendje, a hagyományok evidens jelenléte és a Törvény mindenre kiterjedő útmutatása határoz meg.

⁴⁷ Fogarassy Miklós: i. m. 127.

Nemcsak a közösség, hanem az egyes egyén is e törvény kereteiben helyezi el és értelmezi tetteit, gondolkodásmódját és világról való tapasztalatait, így nemcsak a közösségi identitás léte, hanem a személyes egzisztencia legalapvetőbb kérdései is ehhez a Törvényhez méretnek. A szöveg alapproblémái, a megértés, tudás és azonosság kérdése a templomi nyomozó Saulus számára első megközelítésben a Törvényre vonatkoznak. Az önmegértés útja egybeesik a Törvény mélyebb megértésének folyamatával, és a tágabb értelemben vett azonosságprobléma is elsősorban e keretben vizsgálható. A törvénynek alapjellemezője ugyanis a kettősség: egyrészt univerzális igényt támaszt az alája tartozók minden szinten való meghatározására, e terület részletes és pontos lefedésére – másrészt viszont a Törvény magyarázatát, a magyarázat szükségességét lényegi kétértelműség, homály jellemzi. Pontosán a homálynak és pontosságnak ez az egybejártsága teszi ezt a világot a szerző számára alkalmas médiummá a korábbi fejezetekben említett filozófiai és esztétikai törekvéseinek kifejezésére. Az önazonosságát kereső Saulus alapkérdése e tekintetben az lesz: miképpen lehet ebben a végső kétértelműségben biztos tudást, megértést szerezni, milyen utat kell a személyiségnek ehhez bejárnia? Olvasatomban a regény főhőse ambivalens fejlődésen – vagy inkább csak *változáson* – megy át, amennyiben a kívánatos megértés feltételévé bizonyos értelemben éppen a személyiség *elvesztése* válik. A világ – a Törvény – alapvetően kiismerhetetlen, homályos voltát, és ezzel együtt az Úr akaratának való feltétlen önátadást kell elfogadnia ahhoz, hogy az azonosságot és a megértést önmaga számára biztosítsa. A Törvénynek *ehhez* a megértéséhez kell, hogy Saulus eljusson.

Saulusnak a Törvényhez való minden kapcsolódási pontján kétértelműségekkel találkozunk: nyomozói munkájában, az „árulókhoz” való viszonyában, motivációiban, a Törvény letéteményeivel való kapcsolatában, a törvényt magyarázatokban. A templomi nyomozó nyomozóútjait „a Törvény gyermeke” szívósságával járja, de sikertelenül: árulók kézre kerítése helyett ártatlanokkal, büntelen

bűnösökkel, de főleg saját magával kell szembesülnie. Egyszer makacs elszántsággal, a megbízatás iránti vak elkötelezettséggel vádol, üldöz, másszor meg szerepéből teljesen kiesve próbál bizonyosságra, kapaszkodóra találni – hogy aztán még makacsabban folytassa munkáját. De kiderül, hogy valójában ez a kettő is egy: „*Rátörni a bűn magányára, a szegyenre, amit nem lehet kiszámítani! A Te pillantásodat keresem abban is, Uram, ami Téged akar bemocskolni...*”

A nyomozóutak során a társaitól való el- elszakadás, azok bizonytalanságban hagyása konkrét utalás a Törvényhez saját egyéni, kereső módján viszonyuló Saulusra, aki egyre gyakrabban lép ki szerepéből (például az Istefaossal való beszélgetéskor: „*Már számon volt, hogy faggatni kezdem – kicsoda, hová való, kiket ismer –, de aztán mégse. Úgy éreztem, most jobb így.*”) Ez a Törvény képviselőivel való kapcsolatában is megnyilvánul. Az élet ellenőrzésében abszolút hatalmat gyakorló Nagytanács bízta meg a feladatokkal, ám ezen túl is a Törvény ezen intézménye határozza meg létében – önazonossága visszanyerésével, átfordulásával azonban mind határozottabban nyilvánul meg különállása: „*Úgy éreztem, a parancs és kötelesség is egyre inkább rám marad – nem az érintett, amit ők rónak ki.*” Végül pedig már így beszél: „*Elvesztettem a mértéket. De így jó...*”

A kint- és bent-lét egyidejűsége, ami sok szinten jellemzi a szöveg világát, a Törvény alkalmazásában és magyarázatában a legerősebb. A Törvény önmagában nem ad elégséges támpontot, csakis az értelmezéssel együtt él. Nem lehet egyértelmű szabályokra lefordítani, és így a betartása vagy be nem tartása is igen közel kerül egymáshoz. A történetben négy éve, az áruló rabbi működése óta, a gyanúsítások, feljelentések mérgező levegőjében már az ártatlanság fogalmának sincs tiszta jelentése, ártatlanság és bűnösség egymásba játszanak, elválasztásukhoz az emberi megismerőképeség mintha elégtelen lenne. Rabbi Abjatár ezt mondja egy vádlottról: „*Ha nem tartjuk bűnösnek, még nem jelenti azt, hogy nem kell bűnbödni. Ha megbocsátunk, attól még nem lesz ártatlanabb. Se kevésbé bűnös, ha megbüntetjük.*” Ebben is a létviszonyok lényegi kétértelműsége je-

lentkezik. A bűn ily módon, a magyarázatok szükségszerűsége miatt, állandóan testközelen van, mintha a Törvény pusztá léte tenné lehetetlenné a tiszta, világos elhatárolódást. Saulus számára pedig, aki éppen a mélyebb megértésre törekszik, ez döntő, személyes kérdés. Az említett váddal kapcsolatban mondja ezt: „*Ha követni akarjuk a kísértést, amit mégse hibátlanul utasított el, magunkat kell a helyébe képzelniünk.*” Jellemző Saulus személyes törekvésére a következő mondat is: „*Ha megbocsátunk, azgal még nem sértjük meg a Törvényt. ... Szeretni akarom Jójadát.*” Mindeközben pedig, fokozatos elszakadásával, ő maga is egyre gyanúsabbá válik, és ez, figyeltetése majd kirekesztettsége, őbenne is tudatosul. A nyomozó maga is áldozattá, üzőtté válik.

Rabbi Abjatár egyik „pontoskodó, fárasztó” érvelése a Törvény iránti túlzó buzgalmat, a védelmében történt túlkapást az iránta megmutatkozó bizalmatlanságként ítéli el. Ebben ő is utal a Törvény – a „megtestesült egyértelműség” – mögötti érthetetlenre, amit az érthető Törvény fejez ki. „*Nem csak a szabályokat értjük, amelyek megmagyarázzák a bárány halálát? De ki érti közülnk a halálát? Mondhatjuk, hogy senki. Az egyetlen, amit megérthetünk, hogy a bárányt meg kell ölni. Bűn és vétség, ha elmulasztjuk megölni. A Törvény követeli.*” Saulus mintha állandóan e kettő, a Törvény írott tartalma és érthetetlen mögöttése között vergődne, ezt, a törvény betűje mögött álló értelmet akarná megközelíteni. Ez a „bűne”, ezzel kerül a közösségen kívülre, amely közösségnek a Törvényhez való viszonyát jól érzékelteti a következő epizód. Már útja vége felé járva idézi fel egy gyerekkori emlékét: egy görög tanító végighallgatása után, apja intésére, egyedül tölt egy délutánt. Este az apja azt kérdezte: „*Gondolkoztál?*” Azt feleltem, igen. *’Én nem gondolkodtam – mondta. – Emlékeztem.’ S akkor egyszerre rádöbentem a kicsiségemre.*”

Saulus különös érdeklődéssel fordul a vád alá fogott „árulók” ügye iránt. A regényben újra és újra felszínre kerül „a négy éve halálra ítélt áruló rabbi” emléke, aki nagyon sajátos módon tett kísérletet a Törvény újraértésére. Az említett gyanúsítottak ügyében

is előkerül az ő neve: „mintha...”, „valami hasonló...”, „olyasmi...”. Ezek az emberek valamilyen módon mind kikerülnek a kutató tekintet látóköréből, olyan helyzetbe jutnak, ami határozottan a köznapi, a megszokott érthetőségen *túl* van. A Törvény szempontjából olyan „ügyek”-ről van szó, amik a lehetőségeket, az adott, a biztosított kereteket szétfeszítik, olyan módon, hogy ezek az emberek egyszerre értik önmagukat a Törvény hatálya alatt állónak, de még valahogy máshogy is. *„Négy éve sokat beszéltek arról, hogy az áruló rabbi maga igyekezett előkészíteni az elfogatását; sőt, irányítani is megpróbálta, mintha az ítélkezés tekintélye is őt illetné. S mindezt úgy, hogy közben ugyanarra a Törvényre hivatkozott, mint mi.”* „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy visszavonjam a törvényt vagy a prófétákat.; nem azért jöttem, hogy megszüntessem, hanem hogy beteljesítem.”⁴⁸ – a régin belül megmaradó, de annak számára mégis érthetetlenül újat hozónak a feszítő ambivalenciája ez. A Saulust meghatározó „innen-lét” nézőpontjából, a Törvény szempontjából iszonyatosak, megdöbbentőek ezek a kijelentések, de valamiféle mélyebb megértés ígéretét hordozzák, s így éppen Saulus számára létét érintő kihívást jelentenek. Nyomozói munkája kezdetén, „elhívásánál” egyszerre találkozik Rabbi Abjatárral és az áruló rabbi megértésének igényével: *„Mit mondott? Nem értettem jól...’ – suttogtam izgatottan. De nem válaszolt azonnal. Kicsit eltolt magától, és a szemembe nézett. ‘Mit akarsz érteni rajta? Bevallotta. Azt mondta, ani hu’⁴⁹.”* Ettől kezdve Saulus arra van hivatva, hogy végül azok közé az emberek közé számíttasson, akik a Törvényhez ragaszkodnak, de annak egy mélyebb, “valódi” értelme él a számukra.

A szavak és tettek érthetősége a homályba tűnik, a Törvény-értelmezés szempontjából és Saulus saját kutatásai előtt is. Egyik ügyben a vádlotról ezt tudjuk meg: *„... És végig ilyen megátalkodott volt válaszaiban. Állította, amit a Törvény sem tagad, viszont cáfolni se tudta, hogy nem ő követte el, amit elkövetett volna.”* A megértésre

⁴⁸ Mt 5,17

⁴⁹ “Én vagyok.”

találás vágya azonban erősebb Saulusban annál, ebbe belenyugodhatna, tovább kutat, de a kutatásai során feltárulkozó határok a saját határait is rámutatnak. Jehut, akit gyógyíthatatlan ragály terjesztésével vádolnak meg, s aki aztán titokzatos módon gyógyul meg, a leprások telepének határáig követi. A betegek kirekesztése szimbolikus jelentőségű, valamiképpen a beavatottak körét jelöli ki. Az azonosságáért küzdő Saulus számára a legnagyobb kihívás ez a határ. Világossá válik számára, hogy ezt az „újat” önmaga ellenére kellene megértenie, és így az is, hogy a Törvény eddig gyakorolt, az érthetlent is fárasztó világossággal és pontossággal magyarázó értelmezése is folytathatatlan. Jehu érthetetlen elkötelezettséggel tesz bizonyosságot valamilyen Saulus számára ismeretlen tudásról, és ez újra szembeállítja régi önmagával: *„Hogy akar tanúskodni?” ... „...Nem tudom, mit bizonyít. A történeteknek nincs végük, elvesznek, mint Kedmah. És mégse hagynak békén... Elvesztegetett idő. Az ártatlanság féljánlatai! A kétértelműség bölcsessége!*

Kezdtem gyűlölni Rabbi Abjatárt.”

A történet végére jut el addig, hogy lemondjon arról, hogy e szorító helyzetben maga jusson el a megoldásig. Túl kell lépnie önmagán, a megértésen túli *hít*hez, hogy legyőzze az ellentmondásokat. Ez az az elzárt terület, ahova nem láthatott be, mikor még a Törvény embereként közelített felé. Idáig vezethet el a konkrét értelem útja, és itt már a Törvényre is egy végső tudás felől kell tekintenie: *„Én csak Őt tudhatom biztosan!” És Őbenne a Törvényt? És Őbenne a Törvényt.”*

A Törvényhez való viszonyán túl Saulus hitét, emberi viszonyait, valamint személyiségének alakulását is a bizonyosság és biztonság hiánya, valamint elérésük vagy visszaszerzésük vágya határozza meg. Ebben a problémakörben olyan, Saulus egzisztenciáját az eddigieknél is közvetlenebbül érintő kérdésekkel találkozunk, mint hitbeli megerősödéséért folyó küzdelme, személyes kapcsolatai, otthontalansága, a bizalom változása, akaratának érvényesítése majd feladása és etikájának mozzanatai.

A regény alaptechnikája az utalásos és metaforikus kifejezés mód, a szöveg jelentését pedig nagyon leegyszerűsíténné, ha pusztán a hitbeli megtéréshez vezető út ábrázolásaként értenénk, a hithez való viszony mégis igen gyakran kerül elő nemcsak képi módon, hanem közvetlenül bemutatva. Saulus korábbi meggyőződésének elvesztése persze nem csak hitének elbizonytalanodását jelenti, hanem általános jelentőségű, és ennek fordítottja is igaz: az Úrhoz fordulásaiban sem csak vallásos hite problematizálódik, hanem a létviszonyok eddig és ezután feltárando teljessége. A hit visszanyerésének vágyát tehát a már sokszor említett alapvető tudás- vagy bizonyosságkérdés egyik megfogalmazódásaként kell értenünk.

Azt a tapasztalatunkat, hogy Saulus törvényen, világnézetben, bizonyosságokon és mindenfajta közösségen kívül áll, csak megerősítik *emberi kapcsolatainak* hiányosságai és otthontalansága. A Törvény embereihez nagyon távolságtartóan, bizalmatlanul viszonyul, útjai során kísérőitől is inkább elszakadni, mintsem velük együtt lenni igyekszik. Nővérehez is nagyon ambivalens, megoldatlan kapcsolat fűzi, amit közelség és távolság egyszerre jellemez. Töredékes visszaemlékezésekből kapunk képet Saulus egykori feleségéről és fiáról, akik a személyesség talán egyetlen lehetőségét jelenthették volna, de Saulus mintha az együttlétre is, az emlékezésre is képtelen volna: „*Mégse közöttünk éltél. Se vele. Mellette voltál, és mégse közöttünk.*” Legintenzívebb kapcsolat szállásadójához, Tohuhoz, és annak lányához, Támárhoz fűzi. Ők ketten teszik lehetővé Saulus számára, hogy a hamisság, tisztázatlanság nélküli emberi viszonyokról, ezek létezéséről egyáltalán tapasztalatot szerezhessen, hogy önmagát ehhez mérhesse. Támár az egyedüli, akivel Saulus zavar és homályosság nélküli emberi kapcsolatot létesíthet, autonóm lénye, tisztasága és egyszerűsége felment a megértés megoldhatatlan feladata alól.

„*Akkor már másfél éve laktam Tohunál családtagként, és mégis útrakészen.*” Az állandó válaszkeresés, a megválaszolatlan és lezá-

ratlanság érzetét erősíti Saulus *otthontalansága*. Ez a létállapot jellemzi Saulus útját már a történet kezdete óta, a végére pedig sokkal mélyebb tapasztalatként tudatosul benne: „*Akkorra már minden leegyszerűsödött. És az is világos lett, hogy nincs hová hazamennem. Amit én tudtam, arról már nem volt kivel beszélnem a városban.*” Ez a változás a kiközösítettekével teszi egygé Saulus sorsát.

Tohuval ellentétben Saulus nem képes a „körülkerített” otthonosságra, az elzárkózás magatartását választani. Ehelyett az éles határhelyzetek, a szemtől-szemben állás jellemzi őt. A Gethsemanetól elválasztó városfalon sétál, „mint az élére parancsolt deszka”. „*Ami nem eléggé éles, még nem eléggé önmaga.*” Így állnak szemben zsidók a rómaiakkal, a poklosok az egészségesekkel, a Törvény az árulókkal, és alapvetően a szembenállás helyzetében képes Saulus is megfogalmazni önmagát. Az egyik, a már elhagyott póluson Rabbi Abjatár, a másikon Támár, vagy más szempontból Istenos áll. A kettő között pedig: „*Mintha két vasnyárs között fekéüdtem volna, kifeszítve.*”

Az önkéntes kirekesztettség állapotában Saulusnak az újjal, az ismeretlennel, az értékessel való találkozásai alapvetően a *szégyen* közérzetével járnak együtt: tapasztalatai valami mélyebb, az övénel igazabb létlehetőség jeleit juttatják el hozzá. A régi meggyőződés is jelen van még, figyelmeztetőleg, az új viszont még csak homályosan dereng. „*Olyankor vörös az ég a homoktól, mint a szégyen.*” – olvassuk az első oldalon, és aztán még néhányszor, hangsúlyos helyeken.

A történetből a megértéssel küszködő Saulus részvételen és szereteten alapuló *etikája* is kiolvasható. A regényre jellemző módon részben ez a kérdés is „ismeretelméletivé” válik: addig nem mondhatja ki Saulus, hogy túllépett a gyűlöletet is törvényessé tevő magyarázkodásain, amíg meg nem érti, hogy a valódi szeretet önmaga elvesztésével jár: „*Te féreg, azt hiszed, hogy szerethetsz? Csak utánamész, mint a birka. A szeretet az Úrtól van, és az Úr felé megy. Ő szeret, te üldözöd, és utol akarod érni. Ha Ő nem szeretne, hogyan tudnál te szeretni?*” E megértés előtt Saulus állandóan a bizalom vágya és

csalódása között hánykódik, a szeretet és az ártatlanság élményei pedig egyszerre mindig a szégyen érzetét is felkeltik benne. Fokozatosan adja át magát a választ nem váró bizalomnak és a szeretetnek, de eleinte még maga előtt is megszegyenülve, még elvakultabban tér vissza korábbi eszményeihez. Ebben a vívódásban magára maradva, magával szembesülve vágyakozik oly erősen a részvét után: „... *Én meg birtelen korbáccsal szerettem volna magamra verni. Pedig csak részvétre vágytam, s már a tárgyakéval is megelégedtem volna.*”

Kifejezetten reflexív tehát Saulus viszonya minden tapasztalatához, a tudatos önmegeteremtés útját kívánja bejárni. A szöveg egyik középponti paradoxonja, hogy e tudatosság végül éppen saját akaratának feladásához vezet el: „... *Késő. Más hírségre rendelték. Vagyok, cselekszem, futok, akár a szememet is behunyhatom közben, mindegy. Csak hajnalig bírjam ki, aztán úgyis az történik, amire előkészítettek.*” Ezt kívánja meg a szöveg egész atmoszférája által is előkészített felismerés: a bizonyosság felé vezető utolsó lépés nem lehet az értelemmel kísért fokozatos változás.⁵⁰ „*Egyébként vagy bekövetkezik, vagy nem, itt nincs középút.*” Itt – és ez az, amiről a regény már nem szólhat – az ismeretlennek való önátadásra van szükség: „... *csak akkor értettem meg: hogy előbb le kell törni, csak akkor találkozhatik az árnyékával.*”

⁵⁰ Radnóti Sándor: *Az elmaradt apoteózis*. in: R. S.: *Recrudescunt Vulnera*. Bp., 1991. 129-134.

"On the basis of the title '*Joint problem of interpretation and possibility of narrative in Miklos Meszoly's early novels*' ISTVÁN POSTA gave his study, it is plain that the main course of the study treats that relation which can be found between the diction realised in the novels studied in this work (*Magasiskola, Az atléta halála, Saulus*) and these novels' view of life. It follows that after profound expounding world concept reflected in the novels (shortly: admission of cognition's impossibility), analyses succeed opus by opus. These analyses point out how a diction undermining linear narration and making descriptive power of such narration peripheral achieves the fact that unsophisticated interpretation of ordinary experiences is proving doubtful and instead of that consciousness of uncertainty and divergence of interpretation are becoming manifest."

ISTVÁN POSTA hat seiner Studie den Titel *Das gemeinsame Problem des Verstehens und der Erzählbarkeit in den ersten Romanen von Miklós Mészöly* gegeben. Das wichtigste Thema in der Studie ist die Forschung nach dem Zusammenhang zwischen der Erzählungsweise und der Weltanschauung in den drei Romanen. Nach der ausführlichen Analysierung der Weltanschauung (das Einsehen der Unmöglichkeit der Erkenntnis) sind die einzelnen Analysen der Romane zu lesen. Aus der Studie kommt hervor, wie die den Darstellungskraft der Narration periferisierende Erzählungstechnik erreicht, dass die einseitige Interpretation der alltäglichen Erlebnisse zweifelhaft wird, und an seine Stelle des Bewusstseins der Unsicherheit tritt.

Baráth Katalin

Történelem - könyv

*Történelemszemlélet A holtak enciklopédiája című
Danilo Kiš - műben*

„Ami bennünket illet, nekünk más fogalmunk van a történelemtől. Meztelen igazság, mindenféle cicoma nélkül; az egyes tények alapos kutatása; a többinek agyó; csak semmi kitalálás, még a legapróbb dolgokban sem, csak semmi agyaskodás.”

/RANKE: Az újabb történetírók bírálata^a/

Először is,

hogy a következő egy-két lap betöltse a bármely tanulmány bevezetőjének kötelezően előírt feladatot, most bölcsen és lakonikusan meg kellene fogalmaznom, mi az oka az alant érkező dolgozat megszületésének, miféle felfedezés aprólékos leírását tartalmazza, és ha némi külsőleges színt is akarnók belelopni, azt is megválaszolnánk, „mit is jelent mindez azok számára, akik gyárakban dolgoznak, és csörgőórára kelnek reggelente”^b. A dolgozat készítése során azonban mély megfontolásra késztetett a Kiš és Borges sugallta feltételezés, miszerint a „történelem egy hatalmas liturgikus szöveg, amelyben az i betűk és a pontok is érnek annyit, mint egy-egy teljes szakasz vagy fejezet, ám egyiknek is, másiknak is meghatározhatatlan és mélyen titkolt a

^a Idézi: RÜSEN, Jörn, *A történelem retorikája*, 40. = *Narratívák 3.*, vál. N. KOVÁCS Tímea, Bp., 1999, 39-50.

^b CURRIE, Mark, *Elbeszélés, politika, történelem*, 24. = *Narratívák 3.*, 19-38.

jelentősége”⁷. Így kénytelen voltam feltenni a kérdést, milyen értéket tulajdonítsunk azoknak a szövegeknek, amelyek ezen a globális szövegen belül keletkeznek; sőt, továbblépve: milyen jelentősége van azoknak a szövegeknek, melyek a globális szövegen belül keletkezett szövegekről íródnak? A fent idézett feltételezés olyasmit sejtet, hogy a szövegek ez utóbbi kategóriája (ahová a jelen dolgozat is sorolhatik) aligha taksálható többre, mint a lábjegyzet lábjegyzete, s miután imigyen kiszakítottam a tanulmány mögül a jelentőségteljesség biztos hátterét, úgy találtam, nem szaporítandó a megírt szövegek számát, dolgozatom tárgyát a következő két idézettel fogom summázni⁸:

1. „a történelem azokat az értékeket és feltevéseket hozza magával, amelyeket az elbeszélő kizárás és cselekményszövés ír elő neki, így aztán a történelmi tudás gyakran szándéktalanul aláveti magát ezeknek az értékeknek, miközben feltételezi, hogy a múlthoz valamiféle átlátszó módon férhet hozzá.”⁹

2. „*A holtak enciklopédiája* pedig végleg leveti a prózavilágról az időbeliség kötelékét, az örök most a megvilágosodás erejével bukkan fel a tapasztalatok mélységéből. (...) A közép-kelet-európai kozmológia a Történelemtől elhagyott, elárvult, az életidőtől megfosztott világban fogalmazódik meg.”¹⁰

Azok az olvasók, akik megelégednek e két magvas gondolat tudomásulvételével, és nem kél föl bennük érdeklődés a fenti megfontolások vegyítésére és *A holtak enciklopédiájára*, Kiš művére való alkalmazásuk tanulságai iránt, illetőleg nyomban átlátták e gondolatok között fennálló összefüggések mélyeit, nos,

⁷ Léon BLOY, *L'âme de Napoléon*, idézi: BORGES, Jorge Luis, *A könyvkultuszról*, 292. = BORGES, *Az örökkévalóság története*, Bp., 1999, 286-292.

⁸ Természetesen újabb bonyodalmakat lehetne okozni, ha belekezdenénk az idézetek válogatásának és új kontextusba helyezésének szövegkonstituáló jellege tárgyalásába; de nem kezdünk bele.

⁹ CURRIE i.m.32. (Stephen GREENBLATT megállapításait összefoglalva.)

¹⁰ VÉGEL László, *Egy legendárium utóregzései*, 47. = Jelenkor 1989/1., 43-47.

javaslom, ők máris nézzenek érdemesebb olvasmány után. A többieknek azonban rendben és sorban összefoglalom, a következőkben milyen témákat érintünk:

1. *A holtak enciklopédiája* – általános megjegyzések. Stílus és technika
2. *A történetírás és Kiš írásmódjának köztes vidékei*¹¹
3. Az eredetből induló bukássorozat: lineáris történelemszemlélet és a „différance” (csak egy szerény áttekintés Currie nyomdokain); *A holtak enciklopédiájának történelemszemlélete: az írott polifónia (novellákra lebontva)*
4. *A történelem könyv-mivolta; A holtak enciklopédiájának könyv-variációi*
5. Vég

A holtak enciklopédiája (Enciklopédija mrtvih)

Hely az életműben

A holtak enciklopédiája (1989) Kiš utolsó előtti szépirodalmi műve (természetesen időben!). Műfaji-tematikus nézőpontból, mely két fő csoportra szeli az életművet: *a családi ciklusra és a dokumentumprózára*, pedig az utóbbiak között van a helye.¹ A dokumentumpróza műfaját az életműbe a *Borisz Davidovics síremléke* vezette be, *A holtak enciklopédiája* a Borisz Davidovics-hoz mértén tompított, kevésbé kihívó variációja

¹ Azaz: határmezsgyéi, ha nem lenne agyonhasználva ez a tanulmányoknak ál-költőiséget kölcsönző hajdani metafora.

¹ Erről (is) bővebben: MILOSEVITS Péter, *A szerb irodalom története*, Bp., 1998, 497-503.

annak az írói leleménynek, melyet ál-dokumentum – prózának nevezhetünk.² Az elbeszélésfüzér kilenc darabjának „mindegyike többé-kevésbé egy téma, egyetlen metafizikainak nevezhető téma jegyében fogant; a halál, már a Gilgames-eposztól kezdve, az irodalom egyik állandóan visszatérő témája.”³ Bár a főnti propozíció magában a mű *Post scriptum*nak nevezett utószó-forrásmegjelölő(-félrevezető?) részében olvasható, úgy vélem, a halál-motívum variációinak taglalása nem jár bőséges „haszonnal” (amennyiben bármiféle haszonnól beszélhetünk egy tanulmánybéli interpretáció kapcsán). Tapasztalatom szerint sem első, sem ötödik olvasásra nem domborodik ki különösképpen a halál-téma, mint a könyvben található novellákat elsődlegesen összetartó elem és kötőanyag; nemigen van a halál-motívum észrevételének olyan egyéb hozadéka, mely magának a halálesetnek vagy esetlegesen a halál különös módjának (mi az, ami a szépirodalom világában különösnek minősül?) konstatálásán túlmutat. E tapasztalatnak persze ellenszegülhet az a valóban helyes megállapítás, hogy ez az én szubjektív olvasói tapasztalatom, de ez az ellenérv csak akkor olthatja ki a főnt leírt tapasztalat érvényét, ha elfogadjuk, hogy az olvasatok teljességgel szubjektívek; illetőleg ha a későbbiekben felvázolt olvasati szempontok könnyebbnek találhatnának, mint a halál-motívum szempontjának olvasata.⁴

² A fogalmat l. MILOSEVITS Péter i.m., 496.

³ *Post scriptum*; Kiš, Danilo, *A holtak enciklopédiája*, ford. BORBÉLY János, Bp., 1990, 191. (A továbbiakban: *A holtak ...*)

⁴ Ez utóbbi olvasatra példa: BAGI Ibolya, *Mulandó történések halhatatlansága*. Danilo Kiš: *A holtak enciklopédiája* = Tiszatáj 1992/7, 71-76. A tanulmány a következőképp összegzi a szóban forgó elbeszéléscsokor szűzséjét: „a haláltudat rettenetével sújtott ember hétköznapi-heroikus küzdelmét mutatja be léte értelmébe vetett hitéért (...). Ahány történet, annyi világdarab, annyi élethelyzet (halálhelyzet?), időben és térben távoli események (...)” (BAGI 1992, 72.) Természetesen nincs szó semmiféle olvasatok közti lövszenytről, és főként azért sem, mert a jelen dolgozat egyik célja éppen annak bemutatása, hogy a Kiš-szövegek miképpen ássák alá az egyetlen történelem-történet megalkotására irányuló törekvéseket, amely aláásás az egyetlen értelmezés létrehozására is vonatkoztatható. (Én most arra is vonatkoztatom.)

Montázs, antiregény

A holtak enciklopédiájának szövegszerkesztési alapelveit nyersebb, kiugróbb formában a már említett *Borisz Davidovics síremléke* című műben tanulmányozhatjuk. A *Borisz Davidovics...* (BDS) 1976-ban jelent meg, mint Kiš szám szerint ötödik regénye, kétségtelenül a kortárs, sőt, a (megkísérlem) posztmodern⁵ szerb nyelvű irodalom egyik igen remek teljesítménye. Még a „korszakalkotó” jelzőt sem tagadhatjuk meg tőle, amennyiben Kiš alkotói korszakainak (lásd fönt) illetve a közép-kelet-európai, különösen pedig a jugoszláv posztmodern próza keretein belül vizsgálódunk.⁶ A *Borisz Davidovics* ugyanis az ún. áldokumentum-regény egyik altípusához sorolandó, ahhoz, amelyik szerzői szövegbe ágyazza a valódi dokumentumokat. Kiš az egész eljárást megcsavarja azzal, hogy a szerzői szöveg egy része

⁵ A kísérlet megnevezés a sziklaszilárd megállapítással szemben azért is erősen helyeselhető, mert a jelen esetre vonatkozó, tehát irodalmelméleti-irodalomtörténeti szakirodalom nemigen definiálja a posztmodern fogalmát (valószínűleg a filozófia gondjaira bízva ezt az aprómunkát), ami pedig azért volna fontos, hogy pontosan tudjuk, ő maga milyen értelemben is használja. Mint korszak? Írásmód? Motívumrendszer? Filozófiai háttér? Avagy a felsoroltak együtt, esetleg különféle párosításban? Én magam két viszonyítási pont között navigálok Kišsel kapcsolatos megállapításaimban.⁹ Vagyis a 20. század második felének jellegzetes művészeti (jelen esetben irodalmi) korszaka gyanánt munkálkodom e fogalommal.

⁶ Az egyik Lyotard, aki szerint a posztmodern a kultúra korszaka, melybe az átmenet legkésőbb az ötvenes évek végén kezdődik. E korszakot („végsőig leegyszerűsítve”) a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanág jellemzi. „Az elbeszélőfunkció elveszti működtetőit: a nagy hőst, a nagy veszélyeket, a nagy utazásokat és a nagy célt.” (LYOTARD, Jean-François, *A posztmodern állapot*, 8-11. = HABERMAS-LYOTARD-RORTY, *A posztmodern állapot*, szerk. BUJALOS István, Bp., 1993, 7-145.) A másik igazodási pont Szegedy-Maszák Mihály megfontolásaiban rejlik, aki egyfelől a fogalom bizonytalanságát a modern fogalmának többértelműségéből eredezteti, másfelől vonatkozó tanulmányában a „posztmodernizmust a XX. század második felére többé-kevésbé jellemző művészeti irányzatnak” (kiemelés tőlem – B.K.) tekinti. (Ld. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Modern és posztmodern: ellentmondás vagy összhang?*, 240-240. = uő., „Minta a szönyegen.” *A műértelmezés esélyei*, Bp., 1995, 240-252.)

⁹ Megjegyzendő: lehetséges, hogy ingoványos mezőkre tévedtünk a regény posztmodern korba illesztésével, melyet ugyanakkor használunk, mint a korszakalkotó jelzőt. Mégpedig azért, mert éppen a korszakalkotóknak titulált művek, úgy tűnik a jelen távlatából, általában ellenállnak a korszak-besorolásnak. Ezek a művek inkább olyan pontok, melyek módosítják az addig érvényes művészeti irányt, és bár nyomokat hagynak az utánuk születő műveken, mégis erősen különböznek azoktól; de a legfontosabb, hogy keletkezésük után már nem lehet alkotni az előző idők sodrásában; a teljes kontextus elcsúszik. (Ilyen mű pl. a Don Quijote.)

is mint valódi dokumentum szerepel a történetekben. Történetekben, mivel a regény⁷ hét, fejezetnek titulált darabból van összefűzve, valóban meglehetősen lazán: egyes szereplők (pl. Cseljusztnyikov), helyek, de főleg történelmi fordulatok több történetben való felbukkanása az, ami leginkább egy kötetbe csoportosítja a novellákat.⁸ Az említett dokumentáris montázs technikával egy későbbi fejezetben még foglalkozunk majd. A Kiš-féle áldokumentum-regény az 1983-ban megjelent *A holtak enciklopédiája* című, hasonlóan novellákból összefűzött regényében teljesedik ki (be).

A holtak enciklopédiájában hiányoznak a *Borisz Davidovics*ba sűrűn beiktatott lábjegyzetek, melyek a forrás pontos megjelölését, idézeteket stb. tartalmaztak. A forrásmegjelölés az Enciklopédiában a már említett Post scriptumba került, ezáltal a valóságteremtésnek az első regényben szüntelenül igénybevett segédeszköze kivonult a szinkron olvasásból, és bár súlyát nem veszítette el (hiszen a másodszori olvasás már a források ismeretében történik), a valóságteremtésnek más eszközei kerültek előtérbe. Ezen eszközök többségükben meglévő vagy kitalált szövegek (könyv, újságcikk, levél, tanulmány), melyekről novellánként fogunk szót ejteni a későbbiekben.

Ha az olvasói tapasztalatot megelőzően már van elméleti tudásunk Kiš áldokumentáris módszeréről (a *módszer és a technika* terminusokat egyéb híján használom, tudatában e megjelölések hevenyészett voltak), akkor első olvasáskor, akkor

⁷ "(...) regénynek is nevezhetjük, amelyben, bár a faktográfiai anyag lazán függ össze, az állandóan ismétlődő sorshelyzetek magát az ismétlést teszik meg a regény kompozíciós elvén." VÉGEL László, *Sorsok a forradalom után* = Híd, 1976/9, 1101.

⁸ "Irodalmi értelemben jócskán frástudatlannak kell lenni, hogy valaki ne vegye észre, ami szabad szemmel is messziről szembeötlő – hogy a BDS (...) polemizál a borgeszi mintaképpel. Borgesnek *A becstelenség egyetlen története* (sajnos magyar fordítása még – tudomásom szerint – nem született – B.K.) című műve – témáját tekintve – kicsinyeknek szóló mesekönyv: kalózkokról, New York-i banditákról és hasonló gyerekségekről; *a becstelenség egyetlen története* ezzel szemben éppenséggel az, amiről a BDS beszél." (Kiemelés tőlem –B.K.) KIŠ, Danilo, *Borges, még egyszer = Kételyek kora*, Kalligram-Forum, Pozsony-Újvidék, 1994, 42-43.

is, ha tudjuk: lineáris olvasat nem létezik, kisebb „stiláris csalódás” éri az olvasót (engem). A(z ál) dokumentumok szövegbeillesztésével, illetve szinte az összes idézet dokumentumként (=valódi szöveggént)⁹ való feltüntetésével Kiš minden tekintetben dokumentarista stílushatást ér el, tehát a módszer nem csupán eszköz, hanem egyidejűleg cél is, dokumentumszerűvé tenni a szépirodalmi szövegeket. A (pl. mellérendelések tekintetében) minimalista, tiszta, majdhogynem száraz stílus (Kiš a „clarté fanatikusa”¹⁰) egyben ellenpontjául szolgál a burjánzó irrealitásnak.

Textualitások

Valamivel több, mint negyed évszázada *Julia Kristeva* irodalomtudós¹¹ bevezette az irodalomtudomány terminológiájába az *intertextualitás* műszót. Ez a báli belépő akkor nem kavart fel nagy port, ám azóta egyre többen vélnek emlékezni a pillanatra, visszaidézni és diskurzust folytatni róla. Fénykép gyanánt idézem én is: „Intertextualitásnak fogjuk nevezni azt a textuális interakciót, amely egyetlen szövegen belül alakul ki. A megismerő alany (*be szép megfogalmazása is ez az olvasónak* - B.K.) az intertextualitás az a fogalom, amely jelzi a módot, ahogyan a szöveg a történelmet olvassa, és ahogyan beilleszkedik a történelembe.”¹² Csígamód derült ki a modern irodalomtudomány berkeiben, hogy valóban van intertextualitás, mi több, számolni is kell vele. A „felfedezést” követően hamvába holt az eszményi, százszázalékosan lezárható, komplex, gömbszerű elemzés létrehozásának még a reménye is, megvilágosítva a felismerést, hogy az irodalomtudomány nem matematika, és hogy nincsenek benne egyenlőségjelek. „Hogy a modern poétika lassan válik érzékennyé az

⁹ A dokumentum-műfaj teljes stílus eszköztárát alkalmazva: szárazan, tömören, lényegretörően, kommentár nélkül.

¹⁰ VÉGEL 1989, 47.

¹¹ -nő

¹² KRISTEVA, Julia, *A szövegstrukturalitás problémája* = Helikon, 1996/1-2, 19.

intertextualitásra, talán egy fiatalkori tökéletlenséggel magyarázható: az immanencia rögeszméjével.”¹³ Az intertextualitás definíciója ma is képlékeny, habár egy jelentésteret szűkítő tendencia ismerhető fel az elméletírók kísérletezéseiben – aggodalom a kezelhetőség miatt. Az intertextualitás másik jeles tudósa, *Roland Barthes* még nem definiál túl precízen:

„A szöveg a nyelv redisztribúciója (...). Ennek a dekonstrukció-rekonstrukciónak az egyik útja azoknak a szövegeknek, szövegfoszlányoknak a *permutálása*, amelyek a szemügyre vett szöveg környezetében, s végső soron benne magában léteztek vagy léteznek; minden textus *intertextus*; változó szinteken, többé-kevésbé felismerhető formában más szövegek is jelen vannak benne; minden szöveg hajdani idézetekből álló új szövedék. (...)”¹⁴

Genette később pontosítja a fogalmat; az eddig hagyományosan intertextualitásnak keresztelt jelenséget *transztextualitás*nak nevezi (= „a szöveg textuális transzcendenciája, ami minden textuális típust a saját szempontjából magába foglal”), s ezen belül öt textuális funkciót különít el. Bennünket ezekből kettő érdekelhet különösképp:

intertextualitás: két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolat, azaz egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléte

architextualitás: a műnemi, műfaji vonatkozások jelöltségére épül; a műnem-választás gyakran „döntően strukturálja az elvárási horizontot”, így kiválóan alkalmas félrevezetésre is¹⁵

Azzal, hogy Kiš rakosgatni és varrogatni kezdte létező vagy nem létező (ez most lényegtelen) idézeteit, az illesztéseket legalább két értelemben véve transzparens cernával összeöltve, írásmódját éppen az intertextualitásra hegyezte ki, szervezőelvként választva azt. De nem is ez a legérdekesebb, hanem az a bizonyos architextualitás, hogy dokumentumként azonosítjuk ezt a vörös tintával aláhúzottan **tudatos** írói leleményt, ami a Danilo Kiš-regény.

¹³ JENNY, Laurent, *A forma stratégiája* = Helikon, 1996/1-2, 27.

¹⁴ Idézi ANGYALOSI Gergely, *Az intertextualitás kalandja* = Helikon, 1996/1-2, 6.

¹⁵ L. GENETTE, Gérard, *Transztextualitás* = Helikon, 1996/1-2, 82-90. Az egész intertextualitás-diskurzust összefoglaló írás: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* = Irodalomtörténet, 1995/4, 495-541.

Történetírás és Kiš-féle írás

Az írások igaz volta

„Az irodalom szép dolog. Szórakoztató, kellemes időöltés meg minden. Vannak emberek, akik kitalálnak történeteket, a többiek meg elolvassák, babrálnak vele időöltés címén, és ennyi. A történelem? Az más. Az véresen komoly: kőnek, emberek meghalnak – jó, ha tudsz ezekről a dolgokról, mert ez valóság, akármikor megtörténhet veled is”¹⁶.

Ez a nyilatkozat nagyjából tükrözi a közgondolkodás (vajon van-e ilyen?) vélekedését irodalom és történetírás kapcsolatáról. E vélekedés lényege, hogy ilyen kapcsolat közvetlenül nincs is, valamint hogy az irodalom, amely mégiscsak valamiféle szubjektum terméke, és alapja a fantázia semmiből-teremtő-ereje, egy hagyományosan akceptált hierarchiában (amely hierarchia szervezőelvét csak sejtethetjük) egyértelműen alacsonyabb fokon foglal helyet, mint a történetírás. Nem szükséges nagyító alá venni ezt az elhatárolást, anélkül is érezhető az alapozás süllyedésveszélye, a rosszul kevert beton által állandósított bizonytalanság. A történelmi narratívát gondolkodás nélkül hozzáragasztjuk a valósághoz, míg az irodalom narratívái számunkra a pusztá fikcióval egyenértékűek. Amellett, hogy ez a vélekedés egy olyan kánon minősítőrendszerével dolgozik, amely a

¹⁶ Nem kellene, igazán nem kellene elárulnom, hogy ez a dichotómikus rendszerben megalapozott gondolatör tőlem származik, mert ezzel elkülönítettem dolgozatom meta-irodalmi és irodalmi aspektusait. Kárpótoljon viszont az a tény, hogy most *nem az én, mint dolgozatíró* gondolatait közöltem, hanem az *én, mint a társadalom szelete* és az emberi közösség hagyományos meggyőződését a történetírás és irodalom kettősségéről magáénak valló egyed *szóltat* meg.

valóságot indoklás nélkül a fikció fölébe helyezi, sohasem ellenőrizzük a történetírás valóságának tényleges, ideálisként elvárt valóságtartalmát (vagyis hogy mennyire valóságosak azok az összefüggések, amelyek a történetírás csontvázát képezik), sem a fikciót. Szerencsére időközben akadtak történészek, irodalomtudósok és főként filozófusok¹⁷, akik nem csupán lazítottak e hierarchián, hanem dekonstruálták is azt, megvilágítva a történetírás és az irodalom közti összemosódásokat.

Miként viszonyulunk a régmúlt eseményeihez? Hogyan léteznek ezek bennünk? Hogyan zajlik a történelmi események megértése?

Az általunk át nem élt múltról történetírók műveiből értesülünk, tehát ráhagyatkozunk a történelemtudományokra, hiszünk nekik, eszünkbe sem jut azt mondani, hogy a történelemtudomány nem pusztán a tényszerű történelem tárai.

Nézzük, egy történetíró milyen alapanyagokból építi fel művét! Először is szüksége van valamiféle *krónikára*, amely időpontokhoz társít eseményeket, ám ez még csak összefüggéstelen adathalmaz. A történetírónak *összefüggéseket* kell keresnie, amelyek rendszerszerűvé teszik az adatkupacot. Eme rendszerek formába öntéséhez viszont csak egyetlen alapanyag áll rendelkezésére: a *nyelv*, az elbeszélő nyelv, a figuratív, amely nincs metaforák nélkül. Valójában a nyelv hordozza az említett összefüggéseket, a narráns nyelv hálójába, sémáiba kell belehelyezni a krónikát. A történetíró a nyelv által nyújtott korlátozott számú sémák között választ, amikor történelmet ír. Így keletkezhetnek különböző verziók, konfigurációk egy-egy eseménycsoport megírásánál. Miért nem tudjuk egyértelműsíteni Görgeynek a magyar történelemben játszott szerepét? („Játszott szerepét” – ez árulkodó kifejezés.) Azért, mert Görgey

¹⁷ E fejezetben nagyrészt Hayden White gondolataira támaszkodom, l. WHITE, Hayden, *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás* = u.ő., *A történelem terhe*, Horror Metaphysicae-sorozat, Bp., 1997, 68-102.

„faktográfiai anyaga” nem fér bele sem az áruló, sem az áldozat sémájába, és a történelmi elbeszélő mód nem ad lehetőséget valami nem sematikus keret felállítására. „Az, hogy egy adott történelmi helyzet milyen konfigurációt kap, a történész azon finom képességén múlik, hogy egy meghatározott cselekményszerkezetet hogyan párosít össze a történelmi eseményeknek azzal a csoportjával, melynek sajátos jelentést kíván adni. Ez egy alapvetően irodalmi, azaz regényírói művelet.”¹⁸ Most már valóban indokolatlan lenne kijelenteni, hogy a történelmi narratívának köze sincs a fikcióhoz. És mindez abból a belátásból ered, hogy nemcsak a történelmi elbeszélések narratív természetűek, hanem maga a történelem is szövegszerű. A történelmi tudás (vegyük szemügyre például, miként él bennünk saját élettörténetünk, mennyire tényszerű eseményekből, emlékekből áll össze; hiányzik-e a történetből valami, amiről másoknak van emléke stb.) pedig ugyanolyan kizárásos-egyszerűsítő-kapcsolatszerkesztő eljárásokkal él, akár a fent emlegetett történetírói vagy regényírói konstrukciók.

Nehéz feladat mindezt elfogadtatni a történészekkel, akik a történetírás fikcionalitását a történetírás deklasszálódásaként élik át. Pedig ebben hordozódik a történetírás funkciói közül a leglényegesebb: *megértetni a „közönsséggel” a múltat*, oly módon, hogy a közönység előtt jól ismert történetírókba csoportosítjuk őket – a kultúránként más mítoszok közé illesztve. **A történetírás: események folytonos újracsoportosítása – újraírása.**

Miért volt szükség az előző fejezetre? (A Kiš-regény mint historiográfia)

Fenti történetfilozófiai zsebeszmélkedésünkre azért volt szükség, hogy ismét visszatérhessünk a *Kiš-féle áldokumentum-regény*

¹⁸ WHITE, 1997, 77. (Kiemelés tőlem.-B.K.).

mint tipikus, a megírtat tudatosan újraíró, „metabelletrisztikus” posztmodern irodalmi (?) mű (?)¹⁹ tárgyalásához, de ezúttal némiképp kísérleti, alternatív szemszögből. Most ugyanis egy kanonizált hierarchia romjain állunk, s a történeti és fiktív narratívák oppozíciós felépítésű rendszerének destrukcióját az irodalom aspektusából is hasznosítanunk lehetne, ahogyan azt az imént a történetírással tettük. Közelítsünk a regényhez a historiográfia irányából.

Mint ahogy szó esett róla, az *áldokumentum-regény* (ÁDR) a modern regények azon borgeszi vonalát követi, amely *a történelmet mint retorikai alakzatok hálóját definiálja*. Azaz: a történetírás és a regényírás között nem tapasztalja azt a lényegi különbséget, amire az eddigi rangsorolás alapozott – dekanonizál, éppúgy, mint számos egyéb posztmodern alkotás. Az ÁDR (megtörtént vagy meg nem történt) eseményeket csoportosít úgy, ahogy ez a történetírás egy válfajában szokásos. Namármost kiderítettük, hogy a történetírás maga is ál-történetírás, hisz az eseményeket a nyelvi figurativitás szervezőereje alapján szortírozza. Összesítsünk: a **Kiś-féle regény egy ál-történetírói műfaj ál-adaptációja**.

(Mint fentebb elhintettem, ez csak egy vázlatos alternatíva volt arra, hogy miképp lenne lehetséges a történetírás kontra irodalom-dichotómia történelemfilozófia által konstruált más szemléletét az irodalomtudományban hasznosítani.)

Az egyenesvonalú egyetlen történelem ellenszólamai Kiśnél

¹⁹ Ez a kérdő- és zárójelzés is jellegzetes kortárs irodalomtudományi rossz szokás.

Az eredetből induló bukássorozat: a történelem linearitása és a „différence” (Mark Currie nyomán²⁰)

Hagyományos történelemszemléletünk azt a látens előfeltevést hordozza magában, hogy a történelem **lineáris**. Eredete van, ahonnan, mint egy kezdőpontból, gördülnek ki a történések az idővel kart karba öltve. Ebből a szemléletből fakad az a hit, hogy a történéseknek a történeti folyamból kiszárítható az előzménye és következménye, s mind ezek a múltbeli-jövőbeli pontok, mind maga a szóban forgó esemény kiemelhető a történelemfolyamból, mint pillanat, mint szinkrón metszet. (Párhuzamosan lásd a saussure-i nyelvfölfogást.) Hajlamosak vagyunk eltekinteni attól a dekonstrukció által erősen ajánlott belátástól, miszerint az eredet, bármely eredet *a később*, az aktuális jelen építménye, és az építmény építője **nyomát** viseli; nincsen desztillálható fázisa a történelemnek, csak a múlt és a jövő kereszteződése lehet egy pont. Ha el akarunk különíteni egy történelemszeletet, erőszakkal szakasztjuk ki a folyamból, pedig amit így nyerünk, az egy nyomhalmaz.

Másrészt ha végigtekintünk a narratív történelemeken, figyelő szemünk azonnal hiányosságokra lel. Egy Magyarország története többkötetes munkában is hiába keressük az elmebeteg, prostituáltak, hajléktalanok, bizonyos csekély számú csoportok történetét, ugyanúgy nincsenek, mint saját élettörténetünk egyes elemei. De mindez nem azt jelenti, hogy a hiányzó részek teljesen elvesztek volna: „a narratív történelem abban az értelemben a kizárás struktúrája, hogy magán viseli más történetek nyomait, az el nem mondott történetek, a kizárt történetek, a kizártak történeteinek nyomait.”²¹ **A kizárás cselekménye** pedig a hatalom jelenlétével egyenlő, olyan hatalomé, amely a szelekció és

²⁰ Ld. CURRIE 1999.

²¹ CURRIE 1999, 29.

történelemalkotás jogát bírja. (Rávághatjuk persze, hogy totális történelmet képtelenség rekonstruálni.)

A fönti megfontolások közlése azért volt számunkra fontos, mert *A holtak enciklopédiája* mintha éppen ezen megfontolásoknak lenne művészi alternatívája.

A kizárás átfogalmazása

Munkahipotézisünk az, hogy *A holtak enciklopédiája* egyrészt az egyféle, a szó szoros értelmében exkluzív **történelem** üressége, pusztá építmény, struktúra volta mellé teszi ki a felkiáltójelet, másrészt pedig a fenti, egyféleségét a hatalom eszközeivel kiterőszakoló történelmi narratíva alapvetően nyelvi-szövegi jellegét hangsúlyozza. Az utóbbi, tehát a történelem „könyvi” megtestesülésének feltevését a soron következő fejezetben fogjuk boncolgatni („górcső alá venni-helyezni”). Most az első megállapítás háttérét térképezzük föl.

Az első elbeszélés, a *Simon, a mágus* (*Simon čudotvorac*), tulajdonképpen kettő elbeszélés, a második az első variációja. Már ez a kettőzés szembeszegül a kizárásos struktúrának. Mi több: az egész „változat egy gnosztikus legenda témájára” (Post scriptum), a gnosztikus legendák pedig a Biblia „helyreigazításai”, betoldásai. (Számoljuk össze: ez összesen négy történet, melynek mindegyike az **igaz történet** címre tart igényt!, ha nem is direkte.) Röviden: Simon megkísérli a csodatételt, de célja (bemutatni az apostolok istenének kegyetlenségét) és erejének forrása (a világ összes nyomorúságára való koncentráció) szinte teljesen a fordítottja a „szokásos”, a Szentírásból ismeretes csodatételeknek (Isten

dicsőségének hirdetése az ő üdvözítő kegyelméből). Csodájának sikere bizonyosság állításának (ti. az apostolok istene kegyetlen) igaz volta mellett. A csodatétel kísérlete sikertelen, Simon meghal (mindkét változatban); a követői által levont tanulság mind a kétszer: „Ez is az ő tanításának igazát bizonyítja. Az emberélet csupa bukás és pokol, a világ pedig a zsarnok kezében van. Legyen átkozott minden zsarnokok legnagyobbika, Elochim!” (*A holtak... 25. és 30.*) Valóban: ha akarjuk, az események semmilyen alakulása nem állítható be úgy, hogy ne igazolná az általunk igaznak feltüntetett állítást. Vagyis maguk az események előjel nélkül valók: jelentést a történelemalkotó hatalom ad nekik.

A *Végtisztesség* (*Posmrtna počasti*) hőse, aktuális történetírója: egy Marietta nevű prostituált temetésének önjelölt szónoka és rendezője egy matróz, bizonyos Bandura. A novella elbeszélője a temetésen jelenlévő Jan Valtin „vagy Valtine”, aki „valóságos személy. Az *Out of the Night* című rongyosra olvasott könyvben megtörtént esetként meséli el az epizódot, noha jószérivel afféle örökzöld témára emlékeztet inkább” (Post scriptum). Tehát az inspiráció és bizonyára egyes szövegrészek forrása ismét könyv, de az utalás az igaz történetként való beállításra már a Post scriptumban szerepel. A beállítás aktusa itt is kettős: egyrészt a történet maga beállított; másrészt Bandura szónokdata, mely egy litánia költőiségevel zeng, állítja be az egyszerű kikötői kurvát úgy, akár egy szentet, akinek szenthez illő temetés is jár.

A címadó novella (*A holtak enciklopédiája - Enciklopedija mrtvih*) alapja egy álom, illetve az attól független, de mégis azonos tényeket elbeszélő újságcikk, mely a Post scriptumban szerepel is, méghozzá lapra pontos hivatkozással. Az „álom” elbeszélője egy utazása során bebocsátást nyer a mormonok által összeállított Holtak Enciklopédiájának számolhatatlan kötetét tároló épületbe, ahol nemrég elhunyt édesapja életét olvasva tudomást szerez arról,

hogy a virágminta, melyet rákbeteg édesapja utolsó éveiben különös megszállottsággal rajzolt, tulajdonképpen azonos az apa testében burjánzó szarkóma alakjával. A könyvtár maga a totális világtörténelem, egyénekre bontva. De az Enciklopédia intézményének sajátos célja van, még hozzá az, hogy meg lehessen hamisítani a múltat, sőt, a túlvilág eseményeit: „A mormonok felfogása szerint ugyanis a geneológia a vallás lényeges eleme. Ennek a fantasztikus adattárnak a segítségével, miután megszerkeszti a családfáját, minden mormon visszatérhet a múltba, hogy ekképpen utólagos keresztségben részesítse azokat az elődeit, akiknek nem volt szerencsájük találkozni a »mormon kinyilatkoztatással.«”²²

Az epheszoszi hétalvók legendája (*Legenda o spavačima*) stílusában a többitől leginkább elütő, misztikus-imádságos-szürreális szöveg. A keresztényüldözés századait átalvó(k)ról szóló legenda polifonizálódik azzal, hogy a híveik számára kétségtelen hitelű szent könyvek (Talmud, Korán) és számos azonosítható író művében különböző változatokban föllelhető történet újabb köntösben jelenik meg. A költői átfogalmazás és a metaforikusan értelmezhető szent könyvekre mint végső forrásra való hivatkozás példát mutat arra, hogy egy esetlegesen történeti valóságként is beállítható legendát miként lehet átpoetizálva elbizonytalanítani.

A varázstükör (*Ogledalo nepoznatog*) alapja szintén „valóság”, az Aradi Napló egy cikke 1858-ból. Az egyféle, logikailag kiismerhető (hiszen ok-okozat rendje szabályos benne) történelem vonalát átszakítja a természetfeletti: egy kislánynak álmában kezitükre közvetíti szerettei borzalmas halálát, amely halál, mint később kiderül, valóban be is következett. A kislány, hiszen álmában tisztán látta őket, kétség nélkül azonosítja a tetteseket. Az események nem írhatók le pusztán racionális fejtegetéssel;

²² A holtak... 194.

megértésükben, mint a novellában is, szüntelenül összecsap „spiritizmus és pozitívizmus.”

„A többség számára pedig a Látszat ugyanaz, mint a Teljesség”-tanácsolja a kabbala tudósa, Ben Haas tehetségtelen tanítványának, Jesuí Krohálnak *A Mester és a tanítvány történetében (Priča o majstoru i učeniku)*. A Mester megpróbálja értelemmel megtölteni tanítványa használhatatlan kéziratát, de mikor a tanítvány rájön, hogy nincs a világon senki sem, aki meg tudná különböztetni a Teljességet a Teljesség Látszatától (igaza szinte hiba nélkül be is bizonyosodik), a javított kéziratot Mestere munkájának említése nélkül kiadja, és nagy hírnévre tesz szert. Így válik a hazugság azonossá az igazsággal az egész világon. A könyv üressége teljesség lesz, amint a teljesség látszatát kelti.

A *Dicső halál meghalni a honért (Slavno je za otadžbinu mreti)* című novella (szintén megjelölt forrásból származik) tételesen kimondja a történetírás esetleges voltát. Az ifjú Esterházy önnön kivégzésekor mutatott félelemnélküli magatartásának kétféle magyarázata ismeretes. „A fiatal nemes vagy bátran és méltóságteljesen, emelt fővel és a halál bizonyosságának tudatában halt meg (jakobinus verzió), vagy pedig furfangosan megrendezett színjáték volt az egész, amelynek szálait egy büszke anya tartotta a kezében (hivatalos demisztifikáló történetírás).”²³ A történelem többszólamúságáról pedig végül „lehull a lepel”: „A történelmet a győztesek írják. A legendákat a nép szövi. Az írástudók fantáziálnak. Bizonyos csak a halál.”²⁴

A királyok és bolondok könyve (*Knjiga kraljeva i budala*), amint címe is elárulja, egy könyvről mesél, mégpedig egy olyan könyvről, amely nem csupán letéteményese volt a világtörténelemnek, hanem tényleges befolyásolója; a szóban forgó könyv (az *Összeesküvés*) természetesen hamisítvány, egy értékes eredeti gondolatainak kontextusból való kiemelésével azt sugallja,

²³ A holtak... 128.

²⁴ Uo.

hogy „a történelem minden veresége mögött egy misztikus, sötét és veszedelmes erő áll; ez tartja kezében a világ sorsát”²⁵. Ismét érvényét veszti az egyenesvonalú, racionális motivációkkal leírható történelem gondolata; az események mögé a fekete irracionális függönyét vonták kontextus gyanánt, s e kontextus csak feketébb lesz, mikor a novella közli, hogy a rettenetes könyv nagy hatást gyakorolt egy amatőr festőre (a Mein Kampf szerzőjére) és egy grúziai szeminaristára...

„Kettőnk regénye”- írja a költő Mendel Oszipovics szerelme (*A vörös Lenin-bélyegék – Crvene marke s likom Leninja*) egy késői tényfeltáró levelében a költő levelei után kutató irodalomtörténésznek – „most már az olyan értékes könyvre hasonlított, amelyből ki vannak tépve a lapok.” (Előzőleg elbeszélte, hogyan semmisítette meg Oszipovics hozzá írt tömérdek levelét.) Végül: „Én, uram, igenis Mendel Oszipovics műve vagyok, amiképpen ő is az én művem.” Ismét a könyvszerzés mozzanata bukkan fel: az emberi élettörténet regény-képzete (mint ahogyan az valóban megíratott *A holtak...* c. novellában), illetőleg mély emberi kapcsolatok műalkotásként való felfogása, mintha a műalkotás lenne képes a legtökéletesebb módon birtokolni az emberi mivolt magvát. És, bár a levél és a bennfoglalt idézetek egészen valószínűek, a Post scriptum közli, hogy az egész merő fantázia, habár Nabokov szerint semmi értelme meg nem történt eseményektől írni.²⁶ Vagyis a fikció indexe azonnal elveszti értékét a fikció szükségtelenségét megállapító gesztus által, ismét elmosva a kitalálás és az igazmondás határait.

A novellákon imigyen végigpillantva kiviláglik, hogy *A holtak enciklopédiája* ugyanazzal az eljárással hitelteleníti (mármint a valóságábrázolás ideájához mérten) a mindenkori

²⁵ *A holtak...* 166-167.

²⁶ *A holtak...* 200.

történetírást, és üresíti ki a történelemet, vagy inkább történelmi tudatunkat. A valóságot birtokló egyetlen hatalomként az írást jelöli meg; a történelem eredete az írás, a tetteket és az embereket az írás avatja hőssé vagy szentté vagy gazzá. A történelem ezekben a novellákban nem egy önmagában létező, elkülöníthető, érzékelhető dolog; pusztán inkoherens, széthulló nyersanyag, melyet az írás helyez el sémákba (l. White). Az írások pedig, és mindegyikük, kizárólagosságra törekednek, véglegességre, linearitásra, de mégis „ellentmondanak egymásnak, vagy meg vannak hamisítva, a világ totalitása nem tűri, hogy az írás (...) rendjébe zárják”²⁷. Minél több a dokumentum, annál fölűnőbb a hamisság és az ellentmondás, melyet a történelem hamisságának és ellentmondásának tulajdonítanak. Ezért minden alternáns dokumentumot termelő szándék (tudva avagy tudatlanul) az írások hamisságának tudatát erősíti, mindegyik, mely a kreált valóságot kreálja újra.

Most nézzük, a világ = szöveg belátásnak miféle eszmetörténeti és szépirodalmi előzményei vannak. (Lehetnek.)

Van-e világ, vagy csak könyvtár van?

Borges

Amikor *José Luis Borges* nagymester elméleti és „regényes” írásaiban arról kezd töprengeni, hogy a világtörténelem nem önálló létező és nemcsak egy eseményfolyam, hanem egy súlyos fikció terméke, legalább annyira, mint az irodalmi szövegek; illetve hogy a történesek retorikai alakzatok, különös tekintettel az allegorikus formára – akkor csupán egy, a kultúrtörténet szövetében régtől létező, akkor éppen egy kissé elhanyagolt szálat vesz föl újra. E felfedezés épp Borgesnél való

²⁷ SCARPETTA, Guy, *Bevezetés Danilo Kiš műveibe*, 745. = *Nagyvilág*, 1990/5., 742-753.

újráfeltűnése mégis azért olyan jelentőségteljes, mert Borges az elméletet írói gyakorlatának alkotóelemévé teszi, olyan formákban, mint ahogy a Hamletben Hamlet megírja és megrendezi az életet.

Innen már csupán egy lépésre van az, hogy a világtörténelem könyvét transzcendentális fantáziának tulajdonítsuk. Borges elő is veszi ezt a korántsem új találmányt:

„A keresztények még messzebbre mentek el. Abból a gondolatból, hogy egykor írt egy könyvet egy istenség, arra az elképzelésre jutottak, hogy valójában kettőt írt, s hogy a második maga az univerzum.”²⁸

„Mínthogy az Írás igaz eseményeket beszél el (...), be kell látnunk, hogy amikor az emberek véghez vitték őket, valójában egy isten által megszabott s kigondolt, titkos drámát adtak elő vakon. Innen már nem is olyan roppant hosszú az út addig az elgondolásig, amely szerint az univerzum történetének s benne a mi életünk legapróbb részletének is kiszámíthatatlan és jelképes értelme van.”²⁹

Tehát Borges ezt a gondolati hagyományt aktualizálta írói problémává. Ugyanis a XX. század második felében alkotó írók egy jelentős rétege abszorbeálta a dilemmát, hogy miként lehet akkor írni, ha mindaz, amit ők mint írók kitalálnának és leírnának, egyszer már leíratott, létező szöveg, vagyis minden írói mű csak egy meglevő alapmű töredékes ismétlése.³⁰

²⁸ BORGES, José Luis, *A könyvkultuszról*, 290. = BORGES 1999, 286-292. Egyébként kár lenne az ügyet a keresztényeknek tulajdonítani. A Tórának mint az univerzum összesűrített történetének való felfogása a zsidó teológiában közhely és igen nagy hagyományú. „Isten, aki megteremtette a világot, kinyilatkoztatta magát a választott népnek és azt megajándékozta a Tórával, amely tartalmazza egyfelől az emberiség eredetének történetét, másfelől az egyéni és a kollektív magartási szabályokat.” (GOETSCHEL 1992, 8.) „A kabbala (fogalmát I. később-B.K.) ugyanis (...) Isten kettős aspektusának eleven tudatán alapul: transzcendens, az igazi vallási életben egyszersmind immanens is, hiszen az ilyen élet minden mozzanatában Isten kinyilatkoztatásával azonos, ...” (SCHOLEM 1995, 164.) A kabbala szó „általában a zsidó misztikát és a judaizmus ezoterikus hagyományait jelöli.” (GOETSCHEL 1992, 7.)

²⁹ BORGES, J.L., *Tükör által homályosan*, 298. = BORGES 1999, 298-303.

³⁰ E probléma jegyében születtett például Marquez *Száz év magánya*, Eco *A rózsza neve* című regénye (ahol a végén Eco talán dühében gyűjtotta fel a könyvtárat: „Ha minden könyv elhamvad, akkor megint újra lehet termelni a történeteket.” De ez sem az igazi ...), sőt, hogy ne

Íróként szembetalálkozni ezzel a ténnyel annyit jelent, mint értelmetlennek tekinteni az eddig megszületett irodalom szellemében való alkotást³¹ – vagyis megfelekedezni a hagyományos, történetmesélős prózáról, s helyette valami újat, a felvetett problémát ha nem is megoldó, de asszimiláló eljárást kitalálni. Borges és mások nyomán eképp indult el egy egyfajta metairodalmi sajátosságokkal bíró narratív hagyomány, ahol is hangsúlyos szerep jutott az idézeteknek, átvételeknek. „A világ egy könyvtár és minden megíratott már” – problémának szinte természetes következménye a más irodalmi szövegek szinte gátlástalan, de nem funkciótlan beépítése az új szövegekbe. „A szöveg-alkotás (produkció) helyét a *re-produkció*, az írás helyét az *újra-írás* veszi át. (...) A szöveg magát mint helyesbítő kommentárt idézi.”³² Ez az utóbbi megállapítás teljes mértékben fedi *A holtak enciklopédiája* funkcionális indítatását

Ennek az alkotói vonalnak egyik jeles követője *Esterházy Péter*, az az Esterházy Péter, akinek írói példaképei Italo Calvino és – *Danilo Kiš*.

Másrészt

úgy tűnik, mi éppúgy nem tudjuk elfogadni az írók dokumentaristának, mint a történetírók saját tevékenységük poétikus alapjait. Vagy csak nehezen. Eddig ugyanis hittünk az író hivatásbeli önazonosságában és a történelem magasztos valóságában. Hogy világ-érzékelésünk viszonylag stabil és réstelen lehessen, mítoszokat kreáltunk a történetíróból és az íróból. A kérdés csak az, hogy lehet-e ezt másképpen felfogni?

menjünk messzire, csak említsük meg *A holtak enciklopédiája* jeles alkotást – Danilo Kiš tollából.

³¹ Ami a prózát illeti, biztosan.

³² WERNITZER Julianna, *Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*, Pécs-Bp., 1994, 16. Kiemelések tölem-B.K.

Tanulság

Nos, elérkezett a pillanat, amikor kénytelen vagyok kijelentni, minden szóbijöhető bölcsességet elszórtam már a kezdet kezdetén, így csupán az első oldalakra illesztett két idézetre utalhatok vissza tanulság gyanánt. Ha pedig személyes megjegyzésekre kerülne sor, akkor is csak a dolgozat hitelét ásnám alá, mint ahogy a hatalomra törekvő írásnak is kerülnie kell minden személyeskedést:

*„És semmi privát jegyzet
semmi személyes meglátás
semmi kiszivárogtatás.
Minden ami túlzottan személyes
Itt igen csak feszélyes.”*
(Danilo Kiš: *A forradalom költője*
az elnöki hajón – részlet³³)

Képjegyzék

1. A valódi holtak enciklopédiájának könyvtára az USA-beli Salt Lake Cityben.
2. Danilo Kiš Esterházy Péterrel egy budai grundon egykapuzik. A baloldali alak Esterházy.
3. (Balról jobbra:) Danilo Kiš, Jorge Luis Borges, Italo Calvino egy párizsi felolvasóesten.

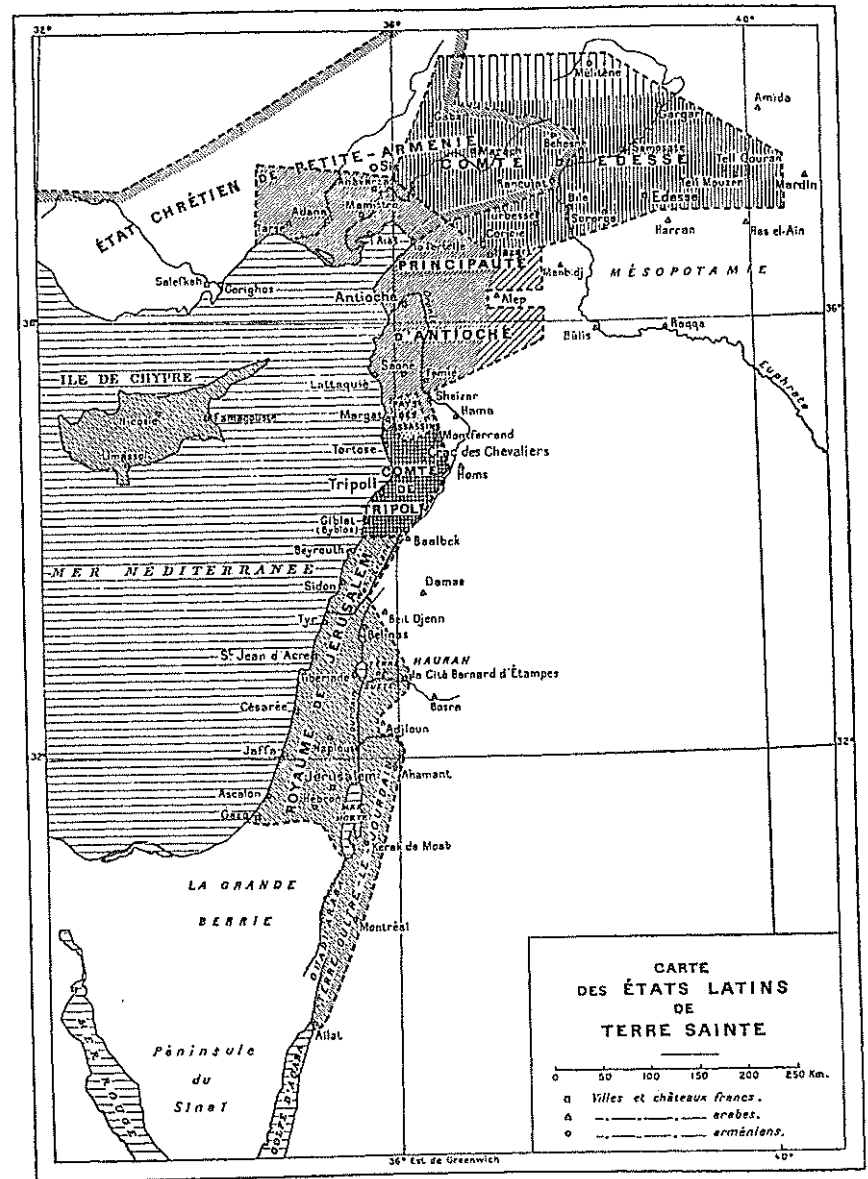
³³ Ford. VUJCSICS Sztoján = Nagyvilág 1990/5., 659-664.

4. Danilo Kiš és Baráth Katalin autogramot osztanak az ELTE Pesti Barnabás utcai épületének harmadik emeleti nagyelőadóójában
5. Baráth Katalin beszédet mond a Károlyi-palotában a Danilo Kiš Alkotói Díj első odaítélésekor. A Díjat évenként egyszer ítélik oda a kuratórium által kiválasztott legjobb természeti témájú kisregény alkotójának.

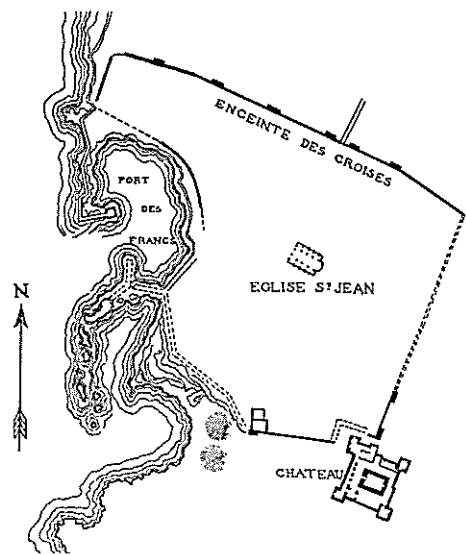
KATALIN BARÁTH'S essay, entitled "History-Book" studies the historical approach of Danilo Kis' works. The essay is built on the analysis of his short stories, *The Encyclopaedia of the Dead*, which was published in Hungarian as well. Baráth details the narrative methods and some other poetical motifs, with the help of which the plot of the above short stories are presented as if one read a world-history book. Accordingly, the tales, namely annals, are considered to be chapters taken out of a universal and everlasting text. She deals with the relations between certain novels and the meaning of 'book' as a general notion, also pointing out further links between Kiss' stories and other works.

Die Studie von KATALIN BARÁTH mit dem Titel *Geschicht' Buch* untersucht die Geschichtsanschauung der Werke von *Danilo Kis*. Das alles geschieht durch die Analysierung der Novellenreihe mit dem Titel *Die Enzyklopädie der Toten*, die auch auf Ungarisch zu lesen ist. Der Aufsatz untersucht die narrativen und anderen poetischen Methoden, mit deren Hilfe die Weltgeschichte als ein Buch darstellbar ist, und die Novellen als Kapitel eines universalen, von Anfang an existierenden Textes – oder als Chroniken. Im weiteren wird auch die Beziehung zwischen den einzelnen Novellen und dem allgemeinen Buch-Begriff, bzw. bestimmten konkreten Büchern.

Melléklet I.

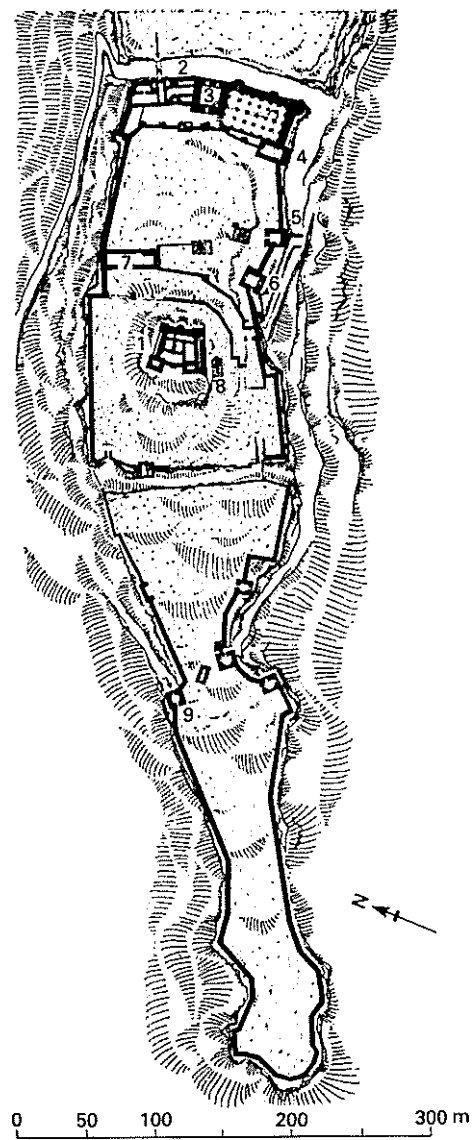
1. äbra

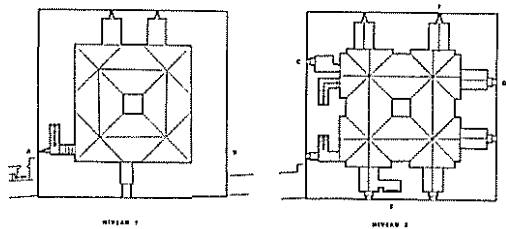
2. ábra

3. ábra

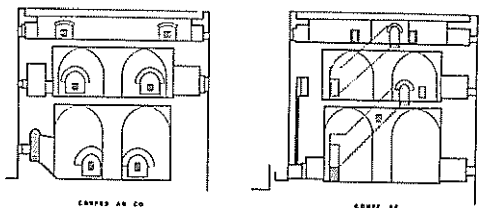

4. ábra

NIVEAU 1

NIVEAU 2

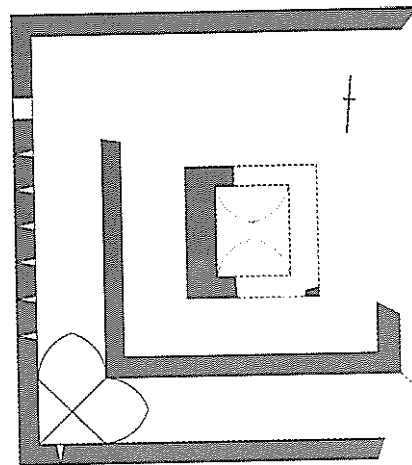
COUPE AN 00

COUPE 07

5. ábra

6. ábra

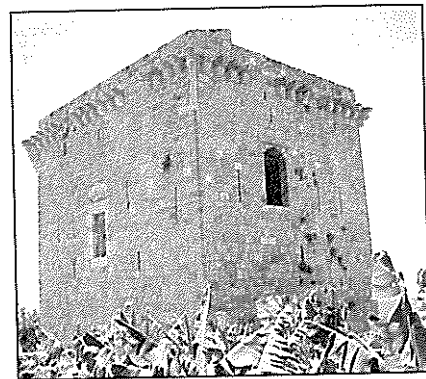

0 10m

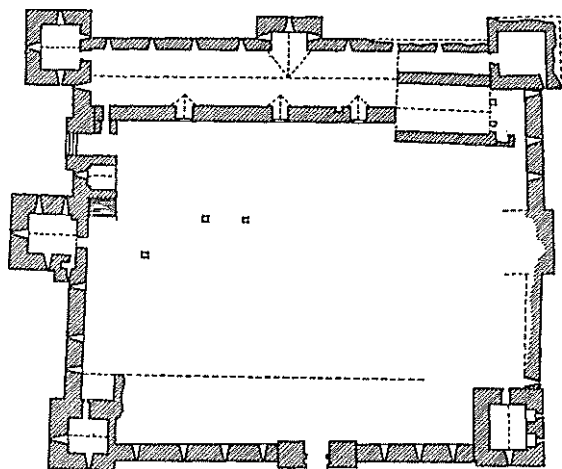
7. ábra

8. ábra

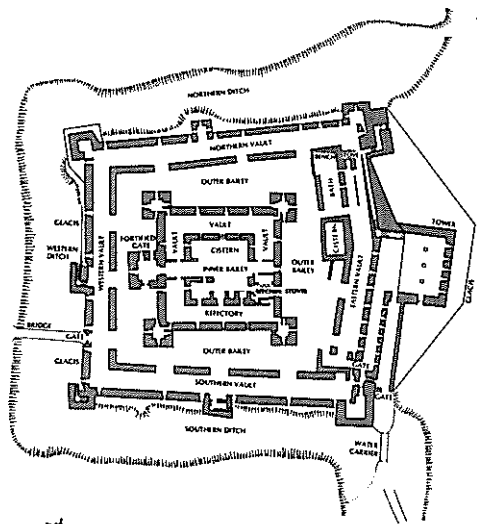

9. ábra

0 5 10 15 20 25

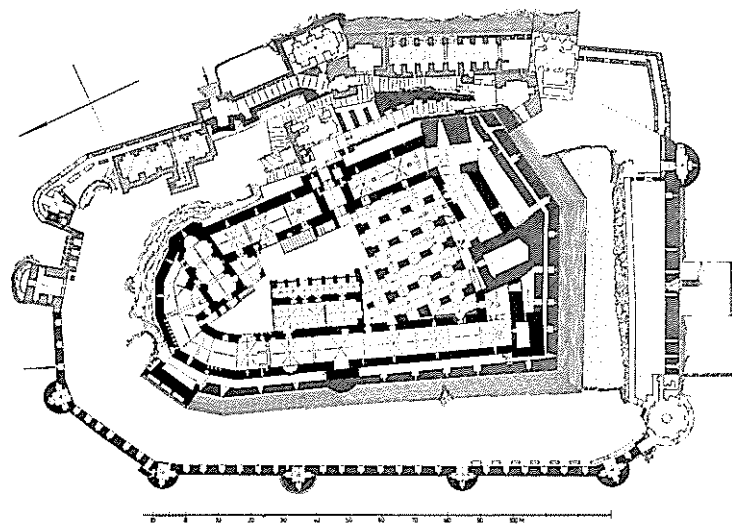
10. ábra

11. ábra

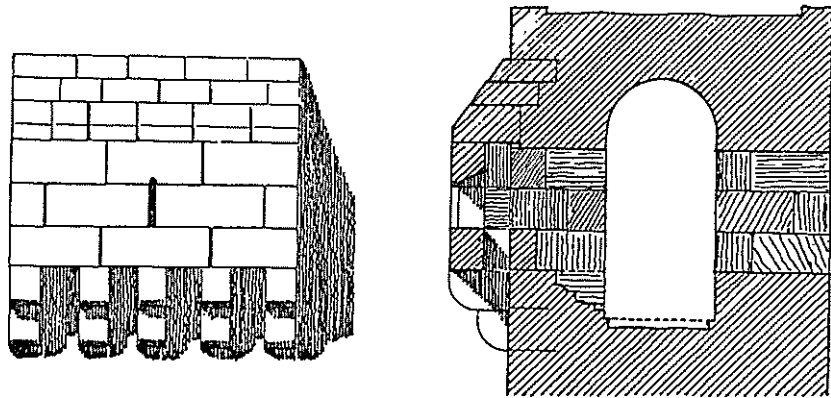
12. ábra

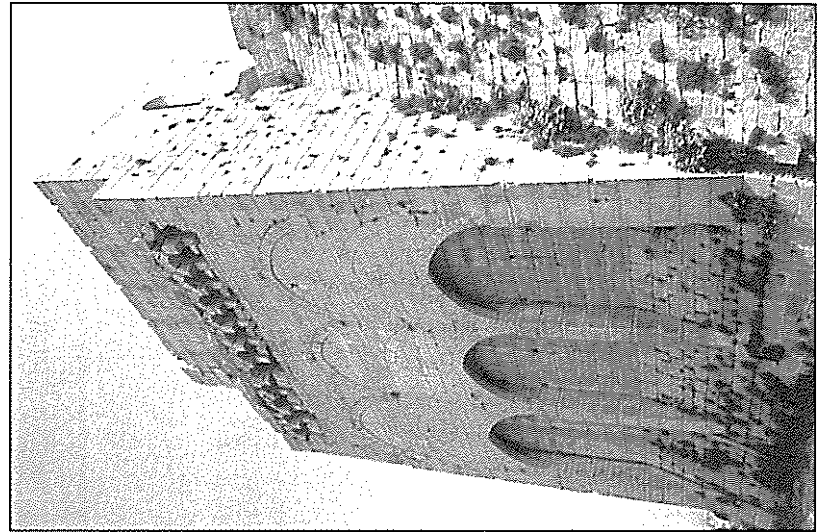
13. ábra

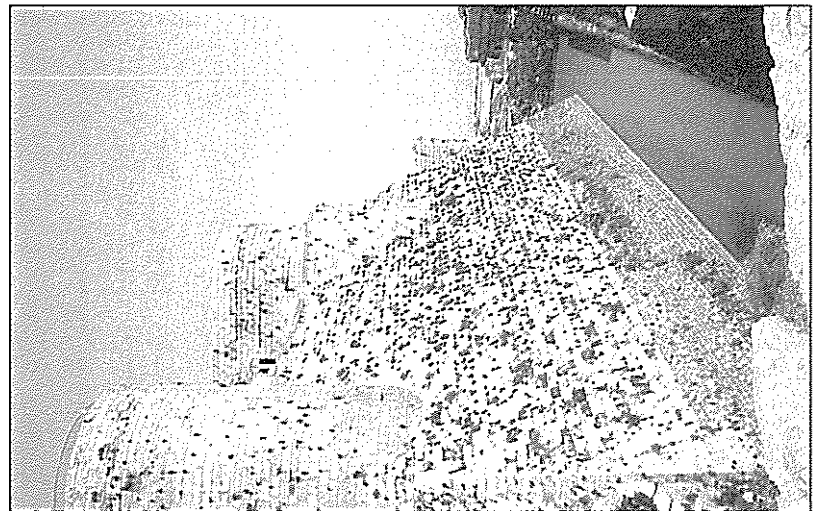
14. ábra

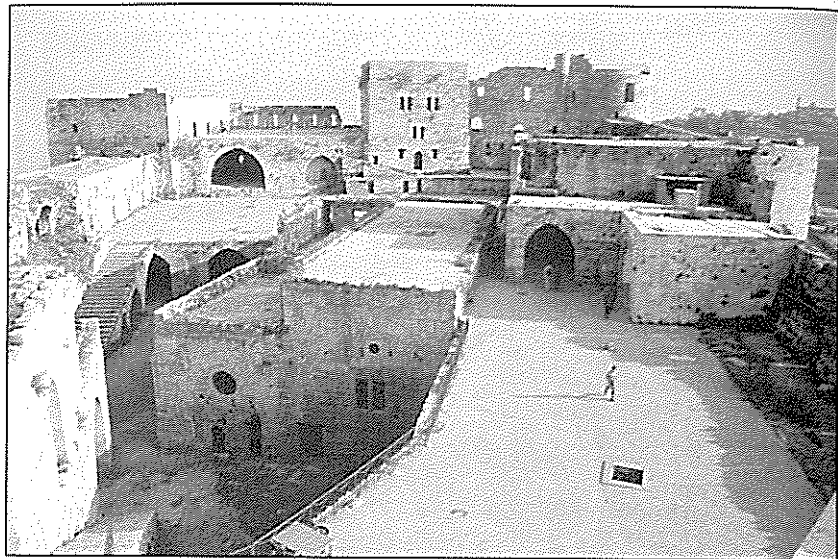
15. ábra

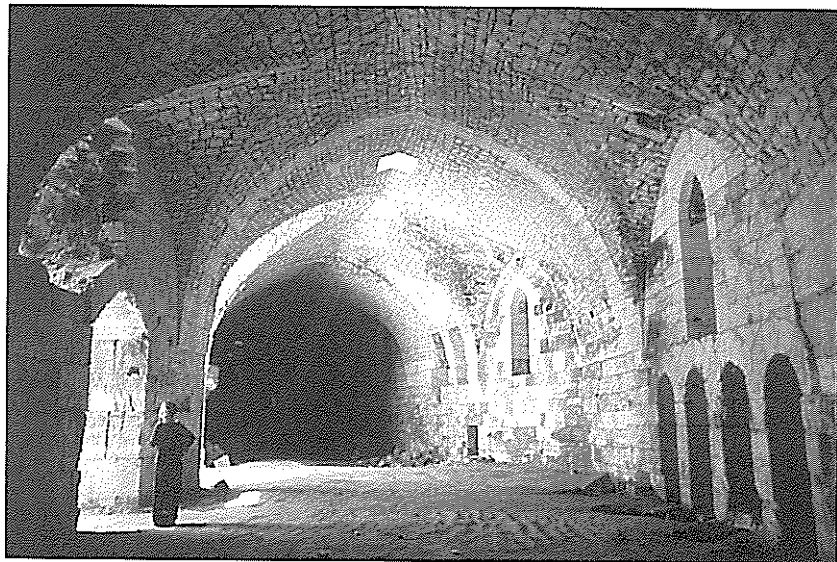
17. ábra

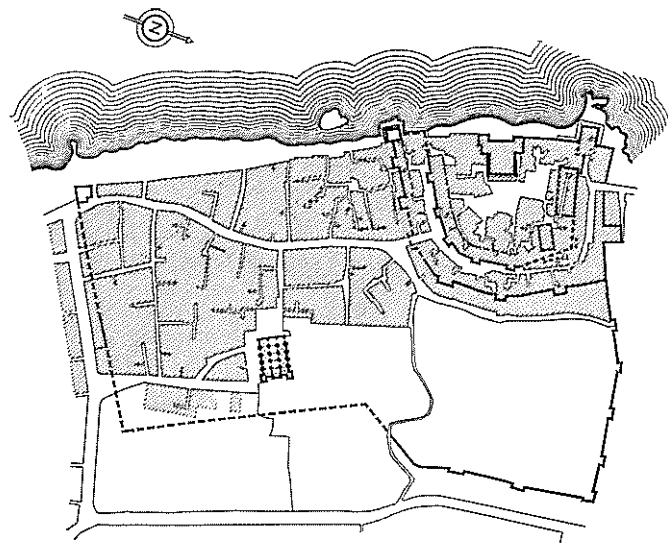
16. ábra

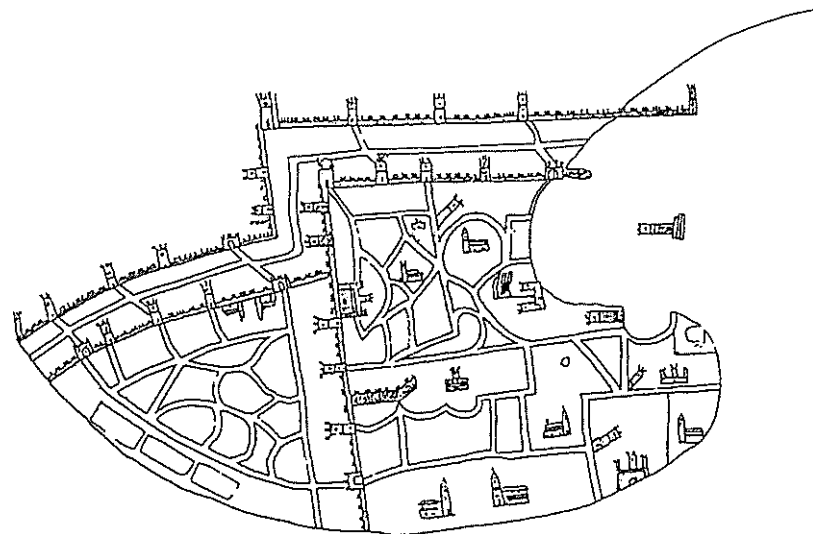
18. ábra

19. ábra

20. ábra

21. ábra

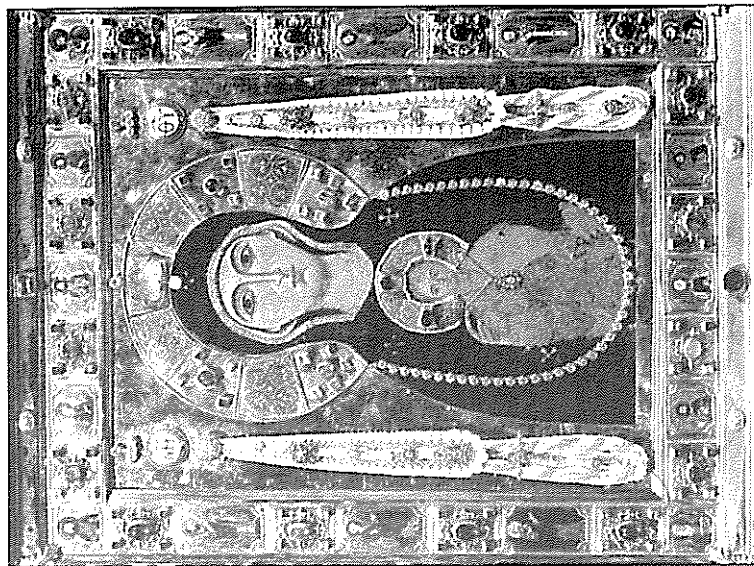
Melléklet II.

1. kép

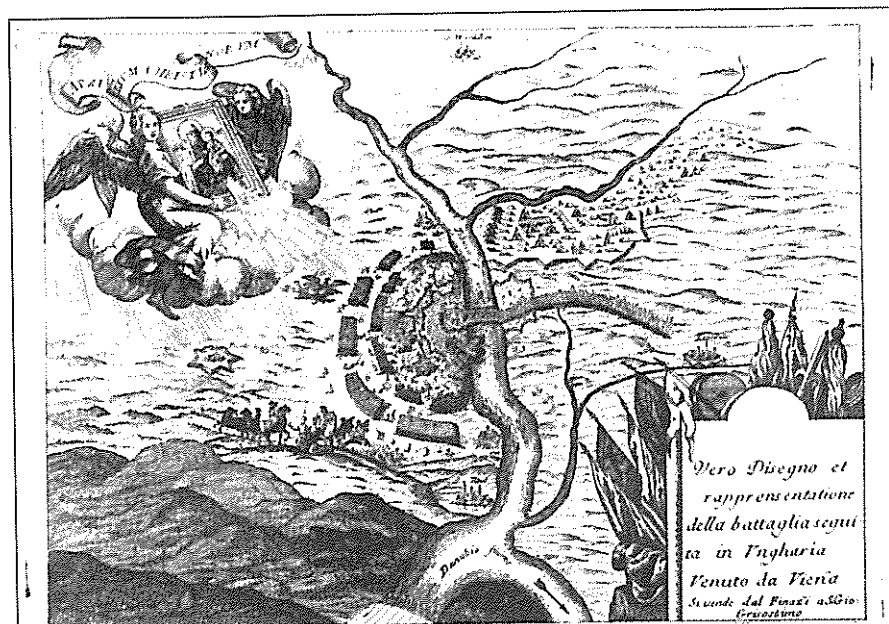
2. kép

4. kép

3. kép

Vero Disegno et
rappresentatione
della battaglia seguita
in Ingharia
Venuto da Vienna
luogo del Ponsi a S. Gio.
Giacentino

Rappresentazione

Della vita ueniosa nell'Imperio e scorse augusto Leopoldo Primo Imperador Romano Re di Germania di Boemia et c. Et della segnalata vittoria ottenuta a Senta in Ingharia sotto comando del sermo Principe Eugenio di Savoia alle 21 settembre Ad 1697. con molti uicini e figli del gran Sultano stesso insieme con tutto il suo esercito.

Il nostro Impero, che è stato mandato a noi, e sono alcuni suoi Generali, si sono di nuovo conosciuti e si sono...
 (The text continues with a detailed account of the military campaign, mentioning the Emperor's orders, the actions of Prince Eugene, and the final victory at the Battle of Zenta. It describes the tactical maneuvers and the overwhelming force of the Austrian army against the Ottoman forces.)

Da parte degli Imperiali		Da parte della cavalleria e di artiglieria		Romani conquistati	
uomini	feriti	uomini	feriti	uomini	feriti
10000	500	1000	500	1000	500
2000	100	2000	100	2000	100
3000	150	3000	150	3000	150
4000	200	4000	200	4000	200

5. kép

6. kép

7. kép

